

БІБЛІОЛОГІЧНІ

ВІСТІ

№ 1930 3

„ПРОЛЕТАР“

ФОРМ КОРОТКА ПАСПОРТ КНИГИ

№ Рк 952; 559 Инв. № С/м

Автор _____

Назва Бібліологічні питання

Науковий збірник. 1930р., №3

Місце, рік видання К., 1930

Кількість сторінок 156, 201 літ.

- " - окр. _____

- " - Ілг _____

- " - кб _____

- " - схем _____

Том 13

Конволют _____

12-кб

Примітка:

24.6.11
ст

UKRAINISCHES WISSENSCHAFT. INSTITUT FÜR BUCHKUNDE

BIBLIOLOGISCHE MITTEILUNGEN

№ 3 (24)

STAATSVERLAG DER UKRAINE
CHARKIW 1930 KYIW

УКРАЇНСЬКИЙ НАУК.-ДОСЛ. ІНСТИТУТ КНИГОЗНАВСТВА

БІБЛІОЛОГІЧНІ ВІСТІ

№ 3 (24)

НАЦІОНАЛЬНА
ПАРЛАМЕНТСЬКА
БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНИ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
ХАРКІВ 1930 КИЇВ

Бібліографічний опис та шифри
для бібліотечних каталогів на цю
книгу вміщено в „Літописі Україн-
ського Друку” та „Картковому репер-
туарі” Української Книжкової Палати.

М. Кошарнівський

З ІСТОРІЇ СТАРОЇ ПАПЕРОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

Сорок два роки тому П. Єфіменко, в своїй статті „Рудни на Северщині“¹⁾, відзначивши, що історія української промисловости „всецело отсутствует“, висунув завдання вивчати її й водночас поклав першу цеглину в цю справу²⁾. Стара українська історіографія, за окремими дуже нечисленними винятками, надто малу увагу приділяла питанням економіки, а питання промисловости української обминала зовсім. Тільки за радянських часів позначився злам: 1922—25 років вийшли чотири томи першої частини роботи М. Слабченка „Организация хозяйства Украины“, 1925 року розвідки А. П. Оглобліна й, нарешті, 1926 р. монографія Модзалевського „Гути на Чернігівщині“. Широка на задум робота Слабченка має багато методологічних вад і фактичних помилок та огріхів, які її дуже знецінюють. Легковажно поставившись до каталогізації підприємств тогочасної України, він зробив цілком помилкові висновки, як довів це П. Федоренко³⁾, щодо рудницької й гутницької промисловости, і, як далі покажемо ми, промисловости паперової. Загальна ж характеристика промисловости Лівобережжя XVIII ст. і питомої ваги її в економіці, як лише „подсобной“ сільському господарству, спростовують навіть його власні обмежені статистичні дані про підприємства тогочасної лівобережної України.

Згадані роботи Модзалевського й Оглобліна про промисловість Гетьманщини подають багатий матеріал з вертикальних, сказати б, розрізів її (промисловости)⁴⁾. Проте, це ще не дає повного уявлення за тогочасну українську промисловість.

Серед найменш досліджених галузів промисловости України одне з перших місць посідає, безперечно, стара паперова промисловість на Україні, зокрема за Гетьманщини. Дослідження ж її потрібно не тільки в інтересах історії української промисловости (у вузькому розумінні), а і в інтересах історії українського друкарства й книжки, палеографії й взагалі історії культури. Дані про кількість вживаного паперу схарактеризують нам культурну картину тієї доби, вивчення його зовнішніх ознак і його історії допоможуть „історикові розв'язати питання, зв'язані іноді з важливими проблемами автентичности того або

¹⁾ „Киевская Стар.“ 1888, IV, 52.

²⁾ Питання промисловости стосується й стаття його в „Черн. Губ. Вед.“, 1879, № 2.

³⁾ П. Федоренко.—З спірних питань економіки України. „Україна“. 1929, 4, ст. 9—33.

⁴⁾ В роботі Модзалевського деякі гутки пропущено, напр., деякі злинські.

того твору, літературного або історичного документа⁵⁾ й часу писання чи друкування його, а відомості про джерела постачання паперу виявлять культурні впливи на Україну. На жаль, у нас на Україні, слушно зазначає Романовський, досі не зібрано навіть матеріялів з історії папірництва й торгівлі папером.

Щодо цього, в Росії й Польщі справа стоїть багато краще—в Росії працював над історією паперу й папірництва П. Ліхачов, а в Польщі працює Jan Ptaśnik.

Деякі принагідні, дуже обмежені відомості про українські папірні XVI—XVIII ст. можна зустріти в роботах з історії українського друку, що розроблена порівнююче пристойно. За Радомиську й Пакульську папірні згадує багато авторів, що запозичили це від П. Троцького (Труды Киевской Дух. Акад. 1865, V, 79 і VI, 177), а папірню Чернігівської катедри вперше відзначив проф. С. Маслов⁶⁾. Про Волинські папірні XVII ст. перші відомості подали Ор. Левицький і Романовський⁷⁾, а про Галицькі папірні XVI і XVII ст. ст. зібрав матеріяли Ів. Крип'якевич⁸⁾.

Мало відомостей, і багато з них непевних, а іноді й помилкових щодо історії папірництва дав Слабченко, в роботі якого, „Организация хозяйства“, є 19 рядків, де мовиться про папірництво на Україні⁹⁾. В ній оперує він 5 папірнями—трьома на Чернігівщині XVIII століття й двома (Радомиська й Острозька) на Правобережжі XVII ст. (Переліком їх, власне, й обмежуються його знання про папірні. Проте, це не завадило йому зробити ряд висновків, при чому деякі з них помилкові). Зробивши помилковий висновок, що скляна промисловість на Україні в XVIII ст. „стала хиреть“¹⁰⁾, він, ні на що не спираючись, зазначає, що те ж саме сталося й з паперовою промисловістю. Знаючи тільки про папірні в Радомислі й Острозі, він категорично стверджує, що папірні „основанные еще в первой четверти XVIII стол., при Елисе Плетенецком, имели некоторое распространение перед Хмельщиной“. Звідки відомо авторові, що Острозька папірня була заснована теж за Плетенецького, читач, за всього бажання, довідатись не може. Користуючись з даних Румянцевського опису, тобто 1769 року, він чомусь відносить їх до часів перед Хмельщиною. Твердження, що Петрові цензурні утиски обумовили закриття „некоторых“ папірень, не доведено, а думка, що у XVIII ст. вони працювали виключно для „удовлетворенія нужд домашнего помещичьего хозяйства“, теж невірна, як побачимо далі.

Нотатки, що виробництво було ручне, способом наливання маси в форми, й що при одній папірні жили робітники в трьох хатах, а управляв папірнею приказник, мало чого дають для уявлення про тодішнє папірництво, тим більше. що перший висновок, про ручне виробництво, автор робить на підставі даних Ліхачова¹¹⁾ за російську паперову промисловість.

Труднощі досліджування історії папірництва великі не тільки тому, що це поле неоране, лише перші невеличкі борозни виведені в ньому, а також і тому, що папірень на Україні і в XVII і в XVIII ст. ст. було небагато. Зрозумі-

⁵⁾ В. Романовський. — До історії папірництва на Україні „Бібліол. Вісті“. 1926, № 2, 73.

⁶⁾ С. Маслов. — Етюди з історії стародруків I—VIII, К. 1925, ст. 49—52.

⁷⁾ Ор. Левицький. — Анна-Алоиза. „Киевская Старина“. 1883, VII, 354. Романовський. Ор. cit.

⁸⁾ Найдавніші папірні на Україні „Бібліолог. Вісті“. 1926, № 1, ст. 64—65.

⁹⁾ Слабченко. — „Орган. народн. хозяйства“. Одеса. 1922, ст. 150—151.

¹⁰⁾ Див. Модзалевський. — „Гути на Чернігівщині“. Ст. 30.

¹¹⁾ Ліхачев. — „Бумага и древнейшие бумажные мельницы в Московском государстве“.

міло, що від них мусіло менше лишитися слідів в архівних фондах, ніж від буд, гут і рудень, що густою сіткою вкривали північ тогочасної і Лівобічної і Правобічної України. Про гуті й рудні були навіть лісні й деякі з них збереглися в сільському репертуарі аж дотепер¹²⁾.

Коли навіть однаково пропорційно відбилися в писаних матеріялах тих часів дані про всі підприємства, то робити висновки, із хоч би й уривчастих даних, за 50—100 об'єктів зручніше, аніж за якісь 5—10. Найкращий приклад тому є Лазаревський, який не подає жодних відомостей за папірні в своїй роботі „Описание старой Малороссии“¹³⁾, тоді як за гуті, рудні і навіть буди в нього можна дещо знайти. Архівний же матеріял, з якого має користуватися дослідник цього питання, як зазначає знавець відповідних архівів А. П. Оглоблін, в більшій своїй частині навіть „не приведен в известность“¹⁴⁾ і надмірно розкиданий, а це ускладняє наукову розробку його. Отже, завдання написати історію паперу й папірництва на Україні аж надто складне.

Ми поставили собі завдання висвітлити тільки одну з ланок цього питання—історію старого папірництва на терені Чернігівщини в територіяльних межах колишніх Новгород-Сіверського й Чернігівського намісництв.

Побіжно нам доводилося мати справу з матеріялами з історії тої частини пізнішої Чернігівщини, що 1782 року належала до Київського намісництва, а часом виходити й за межі цієї території (за друкованими матеріялами). Отже, і в статті цій ми подаємо деякі відомості за старе папірництво на Правобережжі, в Росії й на Заході, тим більше, що це допоможе нам розв'язати деякі питання щодо папірництва на Чернігівщині. В наслідок нашої роботи ми прийшли до висновку, що на території тодішньої Чернігівщини в цих межах, саме на півночі й північному заході її, концентрувалися майже всі, коли не чисто всі, папірні Гетьманщини, як і інші підприємства, крім салітряних, тогочасної України.

На Слобожанщині в XVIII ст. папірень не було, принаймні досі в літературі, навіть в „Описанні Харьковск. Намѣстн.“ їх не зазначено.

Малоймовірно, щоб вони були на південь від Черніг. Намісн.

Для роботи ми використали архівні матеріяли Чернігівського Крайістарху, Київського Центрального історичного Архіву (Лаврський відділ) і Київського Архіву Давніх Актів. Безперечно, конче треба було опрацювати також матеріяли архіву „Малороссийской коллегии“, але ж зробити це не було змоги через брак часу—невпорядкованість цього архіву створює величезні труднощі знайти в ньому потрібне. В Чернігові ми знайшли надто мало архівних матеріялів щодо папірництва, бо архіви власників папірень, і приватних осіб, і монастирів, XVII і XVIII століть не збереглися. З головніших Чернігівських архівних матеріялів зазначимо тут рукопис „Описание Черниговскаго намѣстничества“ і „Описание Новгород-Сѣверскаго намѣстничества“ Пащенко. Невеликі наслідки здобули ми й у Київському Архіві Давніх Актів. Багато більше матеріялу набрали ми в архіві Лаврському, хоч на це й довелося витратити немало часу. На жаль, Лаврський архів зберігся лише з 1710 року.

З друкованих матеріялів ми не змогли використати польської літератури в цьому питанні, зокрема роботи Јана Рташніка „Papiernie w Polsce XVI wieku“⁵⁾,

¹²⁾ Модзалевський, там же, ст. 35. П. Ефименко „Рудни на Северщине“.

¹³⁾ Треба відзначити, що Лазаревський взагалі малу увагу звертав в цій роботі на економіку досліджуваної території.

¹⁴⁾ А. П. Оглоблін.—„Мануф. в Гетм.“. Ст. 16.

¹⁵⁾ Вміщено в „Rozprawa polskiej Akademii Umiejętnosci, Wydział — filol. т. XXXVII (LXII). Щодо України її використав Ів. Крип'якевич (цит. ст.) Ту російську й українську літературу, що ми використали, зазначаємо, якщо є в цьому потреба, в примітках.

або через те, що деяких книжок немає в Києві зовсім, або через відсутність їх під час нашої роботи в бібліотеках Києва.

Найкраще вдалося нам висвітлити встаткування папірень і процес виробництва паперу. Багато гірше з історією кожного підприємства, з хронологічними межами їх існування, з даними щодо кількості продукції й її споживання. Простежити, який папір вживала Чернігівщина XVII—XVIII ст., по рукописах і стародруках нам так само не вдалося, головне через відсутність у Чернігові збірки філіграней Ліхачова.

Закінчуючи ці вступні рядки, вважаємо за свій приємний обов'язок скласти подяку вченому архівістові Чернігівського Крайістарху П. К. Федоренкові за його надзвичайно сприятливе ставлення до нашої роботи в архіві і постачання книжок, яких не можна було дістати в Чернігівських книгосховищах, з своєї бібліотеки.

Відколи людство, замість примітивних способів означення й передачі думок способом зарубок і позначок, почало вживати в найкультурніших своїх осередках письмен у власному розумінні слова (еволюціонуючи від ідеографії до альфаветного письма), письменна й його знаряддя—папірус, папір, друкарська машина тощо, були певним засобом в руках панівної кляси для експлуатації пригнічених кляс. Спершу труднощі письма робили його привілеєм панівної кляси й його ідеологів—духівництва й манастирства, пізніше ж, коли грамота просякла й у визискуванні маси, панівна кляса й її орган—уряд, використовували її, модифікуючи від церковної книжки до буржуазної газети наших днів, в своїх інтересах, так впливаючи на психоідеологію трудящих мас, щоби виховати з них слухняних рабів. Щоправда, в своїй революційній боротьбі трудящі змагалися теж використати письмо, але можливості їхні були надто обмежені, бо всі матеріальні засоби для цього й „правні“ регулятори були в руках їхніх визискувачів. Папір, що прийшов у Європу з Туркестану в IX столітті¹⁶⁾, створив цілий переворот у письмі, полегчуючи тим ідеологічні операції манастирів. Але особливо широкого вжитку набув він за доби торгового капіталізму, що буйно розвиваючи продукційні сили, викликав відродження клясицизму, розвиток наук і освіти й цілий ряд відкриттів і винаходів і серед них друкарства, незрівняно досконалішого способу поширювати практичні знання й ідеологію ніж рукописання.

Стара Україна, як і інші країни, вживали до письма берест, лубок, дерев'яні таблиці й пергамент. Цей останній, хоч який він був дорогий, переважав на Україні аж до XVI стол. і лише поволі здав свої позиції паперові. Розвиток грошового госпо-

¹⁶⁾ Л и х а ч е в — Бумага и бумажн. мельницы, ст. 33.

дарства на Україні й збільшений попит на хліб в Європі обумовили перехід фєвдала-землевласника в землевласника — підприємця з фільварковою, на панщину спертою, системою господарювання. Українські великі землевласники, втягнуті в орбіту польської економіки, а далі політики й культури, разом з польським панством вели завзяту боротьбу з своїм економічним конкурентом — міщанством, яке теж зросло в процесі розвитку грошового господарства. Українська національністю і православна вірою міська буржуазія в цій класовій боротьбі, забарвленій в національно-релігійний колір, утворила братства, що, обростаючи школами й друкарнями, незабаром стали її ідеологічними фортецями в цій боротьбі. Друкарні вимагали паперу й, щоб не купляти дорогого привозного паперу,¹⁷⁾ заходилися будувати папірні. Поруч з просуненням друкарства на схід виникали й папірні, спершу в Галичині, далі на Волині й Київщині, й зовсім пізніше на Лівобережжі.

Наші західні сусіди, поляки розпочали будувати папірні в XV ст.¹⁸⁾ До Польщі папірницька техніка прийшла, певно, з Германії, куди її занесли італійці. Про кількість папірень у Польщі часів XV—XVIII ст. можна робити, щоправда дуже відносні, висновки про кількість тих селищ, що зберегли назву папірень. Ще Сумцов звернув увагу, що деякі селища на Україні взяли назву від підприємства, що лежало коло нього¹⁹⁾. Наші досліді виявили, що всі селища Чернігівщини з назвою „Папірні“ виникли саме через існування тут колись папірень і свої назви здебільшого зберегли аж до кінця XIX, та поч. XX ст. На річці будувалась папірня, при ній осаджувалась слобідка й прибирала назви „Папірня“, в інших умовах „рудня“, „гута“, „буда“, „бурти“ тощо. Правда, коли папірня або інше підприємство будувалося при селищі, що існувало раніш і мало свою назву, тоді, зрозуміло, існування їх не позначалось на номенклатурі даної місцевости. В томі 7 книжки „Słownik geograficzny Ziemi Polskich“ (вид. 1886 р.) зазначено 40 селищ „Papiernia“, три „Papiernik“ і дві інші назви цього ж пня (серед них з на Україні Наддніпрянській). Більшість із них розташована на річках (неодмінна умова існування тогочасної папірні), а за

¹⁷⁾ *Historia drukarni w królestwie Polskim. Przez Bandtkie. W. Krakowie. 1826 r. t. I стор. 10.* Дивись про це ж у Ліхачова — „Бумага и бумажны мельницы“, СПб. 1891 р. ст. 31, 32, 71, 79 і „Палеограф. значение водяных знаков“. Т. I. ст. IX.

¹⁸⁾ На думку Ліхачова, в другій половині XVI ст. вони вже викидали папір за кордон (на Україну й в Росію. К.)

¹⁹⁾ Сумцов — Малор. географ. номенклатура. „Киевск. Старина“. 1886, VII, 479

деякі зазначено точно, що тут була папірня. Про одне селище (на Україні) написано, що тут „niegdys była papiernia, skąd nazwa pochodzi“. Є підстави гадати, що більшість цих папірень походженням до ХІХ ст. Отже, хоч і дуже відносно, можна уявити собі масштаб польського старого папірництва. На нашу думку, воно було багато розвиненіше проти українського. Як стояла папірницька справа в Білорусії — невідомо. В списку селищ Мєнської губ.²⁰⁾ є тільки одне селище з назвою „паперня“ (українське папірня білоруською мовою — паперня) і коло неї фільварок Папернянка, обидві Мєнського пов. В північній сусідки України, Московській державі, папірництво розгорнулось пізніше. Перші спроби від половини ХVІ ст. робити свій папір були невдалі й лише за Петра першого розпочалося правильне виробництво паперу. Власники папірень або орендатори їх, а також майстри, здебільшого були чужоземці, при чому техніку папірництва було запозичено від голяндців. Але всі ці папірні були примітивні й лише 1727 року граф Сіверс збудував коло Петербургу величезну папірню, витративши на це 145.875 карб.²¹⁾ За даними мануфактур — колегії на початку другої половини ХVІІІ ст. було близько 30 папірень, з них найбільше було збудовано в 40 — 60 рр., а 1804 року в російській державі було 64 папірні. В другій половині ХVІІІ ст., крім Москви й Петербургу, продукцією паперу визначались Ярославль і Калуга.

II.

Переїдімо тепер до папірень українських, насамперед правобережних ХVІ — ХVІІ ст. ст. Ми вже зазначили, в яких умовах вони виникли. З коротенької статті проф. Ів. Крип'якевича ми довідуємося, що на території України в ХVІ і ХVІІ ст. існувало сім чи вісім папірень і з них п'ять або шість у Галичині, при чому, на його думку, „дальші досліді можуть дати нам ще більше число цих найстаріших папірень на Україні“. Перша відома папірня в Янові (на захід від Львова), відомості за яку зустрічаються в Краківських актах 1522 р., де згадується й Мартин „papięri factor de Janow Russie“. Другу папірню, засновану 1578 р. в Буську на передмісті Липибоку, знищила повінь 1714 р., а місце це й досі зветься Папірнею. Папірником був там бузецький міщанин Льоріна, що вмер десь року 1580

²⁰⁾ Вид. Ц. С. Б. Білор. РСР. 1924. Мєнськ.

²¹⁾ Лихачев — „Бумага и бумажные мельницы“. Ст. 89 — 92. Його ж „Палеогр. значение“. Ч. I. ст. СХСVІ.

і полишив папірню своїому синові, Луці. В 1584 р. власником папірні був львівський міщанин Бартоломей, що поселився у Буську. Він мав рахунки з Іваном, сином першого Львівського друкаря, Івана Федоровича, — був винен йому сто золотих; на цій підставі зроблено здогад, що Федорович друкував книжки на папері з бузецької папірні, але це потребує ще перевірки²²⁾. За Лівчицьку папірню Рудецького повіту в Галичині, в маєтності Станіслава Коритко, є згадки в львівських міських актах 1590 — 1599 р. Заснував її Валентій Кмеллер, син Івана, що мав папірню в Прондніку Духацькім під Краковом. Продукцію свою — папір трьох сортів — він продавав у Львові, купляли його фабриканти карт та міські уряди. Він же за умовою з Львівським міським урядом з 28 липня 1599 р. заснував папірню в Брюховичах під Львовом, перебудувавши для цього водяного млина. Існувала ця папірня від 1600 р. до початку 1609 р. Вироблявся папір на ній трьох сортів ціною за ризу актового паперу 3 золот., за першорядний до листів 2 золотих і за середній 1 золотий. За водяний знак паперу був герб Львова; цей папір часто трапляється у Львівських тогочасних книгах. За помічника Кмеллерові був Тома „*artis papiroriae socius*“, званий теж „папірничком“, ганчірки на папір постачав Андрій „*collector materici alias smatarz*“. 1610 року Кмеллер розірвав контракт з містом через критичне, мабуть, його фінансове становище. Місто папірництва не продовжувало, і на місці папірні відновився мучний млин. Покинувши Брюховичі, Кмеллер перейшов до Зашкова під Львовом, що належав домініканцям, і заснував там папірню, відзначену в 1611 році. За Кмеллера звісток більше нема, а папірня існувала ще й 1630 р. 1633 — 1655 р.р. за папірника був там якийсь Ян, і Львівське ставропігійське братство купляло в нього папір на свої видання. Назва „Папірня“ лишилась млинові в Заводові на ґрунтах, що належались колись до Зашкова. Нарешті, є підстава гадати, що була папірня в Коросно.

На Волині за першу папірню вважає Крип'якевич Острозьку. яку, припускає він, заснував у зв'язку з своєю видавничою діяльністю Костянтин Острозький 1580 р.; першу звістку за цю папірню маємо в інвентарі маєтностей князів Острозьких з 1620 р. Другу папірню згадується 1583 року. Валентій з Городка пріор Луцького кляштора платив побір із сіл Новий Став і Городниця: „І папірня 2 золоті, 2 картника по 12 грошей“.

²²⁾ Ів. Крип'якевич — Найдавніші папірні на Україні. „Бібліологічні Вісті“. 1926, ч. I, ст. 64 — 65.

Це останнє показує, що папірня виробляла папір на карти до гри.

І, нарешті, третю папірню на Подніпров'ї, в Радомишлі, заснував ігумен печерський Єлисей Плетенецький коло 1625 року ²³⁾.

Спробуємо дещо поповнити цей список і дані за деякі папірні. За Острозьку папірню відомо, що Анна-Алоїза, княжна Острозька, заснувавши в Острозі латинський шпиталь, на утримання його записала щорічний прибуток з папірні ²⁴⁾. Коли саме це сталося, можна зробити такі здогади: ще 1634 року існували Острозький Троїцький монастир і шпиталь; між 1634 і 1636 р. Анна-Алоїза переробила Острозьку церкву (Троїцьку) в каплицю для єзуїтів, — отже, мабуть, тоді й перетворила вона шпиталь православний в латинський ²⁵⁾. Виходить, що ще 1636 року папірня існувала. Можна також припустити, що папірня давала пристойний прибуток, бо на утримання попереднього шпиталю йшов щорічний прибуток з маєтності, записаної Острозьким, в 3.000 польських злотих. 1648 року до Острогу забігли казацькі загони, які спалили недобудований єзуїтський колегіум і католицький костюл ²⁶⁾. Дуже ймовірно, що вони спільно з місцевими повстанцями знищили й папірню, що належала неависній князні й єзуїтам. Якщо вона й збереглася, то в завірюсі після 1648 року припинила своє виробництво.

За другу Волинську папірню нещодавно подав відомості В. Романовський. З документу, датованого 1574 роком, що його знайшов В. Романовський, відомо, що на Волині біля Луцьку на землях ксьондза пріора Луцького була папірня, на жаль, невідомо чия, коли саме збудована й як довго працювала. Імення майстрів в цьому документі свідчать за їх чужоземне походження (один з них на прізвище Чех). Ця папірня була десь коло Нового Ставу — отже, це та сама, за яку говорить Крип'якевич, і тому можемо сказати, що вона існувала 1574 — 1583 року.

Третя українська папірня поза Галичиною була в Радомиському повіті на Київщині на березі річки Муки. Близько 1615 року Єлисей Плетенецький, влаштувавши куплену Стратинську друкарню в Лаврі, почав друкування книжок. Для потреб друкарні він і збудував папірню в Радомишлі десь між 1615 і 1624 р.р. Збудування папірні було, очевидно, значною подією, бо Зах. Копистенський в своїм надгробнім слові Єлисею

²³⁾ Всі дані за ці папірні взято з статті Крип'якевича.

²⁴⁾ Анна-Алоїза, кн. Остр. — Ор. Левицький „Киев. Ст.“ 1883, VII, 354.

²⁵⁾ „Волянъ“. Изд. Батюшкова СПб. 1888, ст. 162.

²⁶⁾ Ор. Левицький. Там же.

²⁷⁾ В. Романовський — Цит. стаття.

Плетенецькому ставив йому це на карб: — папірня була „на подивене в том краю, як речъ небывалая“²⁸⁾. Підтвердження цьому маємо в тому, що „Тріодъ постная“, 1627 року, яку видав Захарій Копистенський, має водяні знаки на папері з гербами Копистенського й його попередника Плетенецького²⁹⁾. Троцький зазначає, що за її існування й роботу нічого не можна сказати, через брак будь-яких відомостей.³⁰⁾

В четвертому томі першої частини архіву ЮЗР є перелік селищ Радомиської волости, що належали К.-П. Лаврі, а потім уніятській митрополії, серед них є гути, рудні, буди й папірня — цілий промисловий „комбінат“. Цю папірню на „lew. brzegu rz Muki“ відзначає й польський геогр. словник, на який ми вже посилались. Це селища, що 1894 року мало 48 дворів і водяний млин³¹⁾, зберегло свою назву й дотепер. Ми гадаємо, що припинила свою роботу ця папірня в часи революції 1648 р. і не відновлювала її ніколи, спершу через військові заворушення, а потім тому, що ця місцевість лишилась під Польщею й перейшла до уніятської митрополії.

Яку кількість продукції могла давати Радомиська папірня? Важко говорити за це. Більш-менш точно міг би сказати за це палеограф, визначивши по водяних знаках тогочасних видань печерської друкарні радомиський папір і зваживши на їх тираж, формат і кількість сторінок, проте, скільки паперу вживалось на одну книжку, є дуже цікаві дані в документі, вміщеному в „Киевской Старине“ 1896 р. (LIII. Ст. 73 — 79³²⁾). Можна зазначити тут, що друкарня Лаврська найінтенсивніше працювала в XVII ст. за Петра Могили, а також в роки 1656 — 1683 і 1697 — 1708³³⁾. А споживала Лавра багато паперу не тільки в друкарні, а й у своїх численних господарствах і в Лаврі на діловодство. Продаж книжок, як доводить проф. Маслов, давав Лаврі значний зиск (книжки в XVII ст. були дорогі) і це, здається нам, у значній мірі пояснюється наявністю власної папірні. Знаємо, що наприкінці XVII ст. Лавра потребувала паперу й її замовники мали постачати папір іноді безпосередньо з Москви³⁴⁾.

Безперечно, що ці три папірні не всі, що існували тоді на

²⁸⁾ Казане на честний погребъ Елисея Плетенецкого, Киевъ 1625.

²⁹⁾ Романовский. Там же.

³⁰⁾ „Труды дух. академ.“ 1865, 5, 79.

³¹⁾ „Опис. нас. мест. Киев. губ.“ Киев. 1895.

³²⁾ На друкування 2 книжок — „О Бесѣдѣ на посланія“ й „Бесѣдѣ на дѣянія“ по 100 прим. кожної — 125 стоп паперу.

³³⁾ Маслов. — Українська друкована книга XVI — XVII стол. ст. 24.

³⁴⁾ „Киевская Старина“. 1896, LIII, ст. 73 — 79. Тіров. — Цит. роб., ст. 472.

Правобережжі. Słownik ziem Polskich (т. 7) подає нам дані ще за одну папірню на Правобережжі, не знати, щоправда, яких часів: „Papiernia, mała wiaska nad rz. Czarnowódka, dopł. Smotrycza, pow. Kamieniecki . . . ma 22 osad. Jest tu duży młyn ulepszony a niegdyś była papiernia skąd nazwa pochodzi. Należy do Trześcieckich“. Мабуть, ця ж сама папірня зазначена в списку селищ Городокської волости Кам'янецького повіту на Поділлі ³⁵).

Виходячи з назов, що є тепер, слід вважати, що на Правобережжі були ще папірні, але, можливо, не XVI—XVII ст., а кінця XVIII ст. Пізніше селища при паперових фабриках не могли, за окремими хіба, аж надто рідкими, випадками, так назватись тому, що в XIX ст. назву „папірня“ заступили назви „бумажный завод“, „бумажная фабрика“. Так ось, на Київщині ще одну деревню „Папірню“ зазначає Słownik. — „ws. pow. kijowski, ob. Horanka“.

В спискові селищ Київ. губ. в Київському повіті зазначено х. Папірня Старо-Петровської волости при р. Ірпінь, на якій стоїть водяний млин. Річка й водяний млин на ній підтверджують нашу думку, що тут теж була папірня. Більше таких селищ на Київщині нема. Ми не з'ясували — чи це те ж саме селище, що зазначено в словникові. Є ще дві ферми Папірвого, але з цього жодних припущень робити не можна.

На Волині серед величезної кількості селищ з назвами „гути“ „були“, „рудні“, „гамарні“, „тартаки“ є також кілька „папірень“ ³⁶): в Новоград-Волинському повіті в хут. Папірницький, Положської волости, на 27 дворів, а в Овручському повіті в Норинській волості в дер. Папірня на 14 дворів ³⁷). Інший автор називає цю деревню „Рудня Папірня“ ³⁸).

Ці давні папірні, — а їх було по цей бік Збруча щось із сім відомих нам, — постачали папір численним друкарням, що різного часу були тут ³⁹). Поза сумнівом, однак, те, що свого паперу було мало й його в XVI - XVII ст. довозили з Польщі й Німеччини, (особливо вищі сорти ⁴⁰), й зрідка з Москви імпорт-

³⁵) Гульдман. — Насел. места Подольск. губ. 1893. Кам'ян-Под.

³⁶) Існування такої великої кількості підприємств у минулому пояснюється, як і на Чернігівщині, великими лісовими ресурсами, достатньою кількістю річок і наявністю вільних робочих рук та рудень, ще й покладами залізної болотяної руди.

³⁷) Список населенных мест Волынской губ, 1906. Житомир.

³⁸) Н. И. Теодорович. — Ист. Стат. описан. Волын. епархии; Том I, ст. 403.

³⁹) Див. Огієнко. — Історія українського друку.

⁴⁰) Ів Каманін. — Водяні знаки. К., 1923 ст. 03. Верзилов. Очерки торговли Южной Руси с 1480 - 1569 г. Черн. 198, ст. 26. Лихачов. Бумага и бумажные мельницы. Ст. 9, 72, 93. Його ж. — Палеограф. значение. Ч. I, ст. XVII.

ного походження. За Хмельниччини й Руїни друкування припинилося всюди, крім Києва, і всі папірні ці, очевидно, згасли.

Кілька слів про походження назов паперу й його мір. Слово „папір“, як і самий папір, прийшло до нас із Заходу і має той же пень, що й аналогічні слова на франц., німецьк., польській і інших мовах. Те ж саме й з назвами мір паперу. Східне „гізме“, як назва рівноцінна руській „стопі“, перейшло в європейські мови (італ., франц., німец., англ.)⁴¹⁾, а відтак на Україну (риза, риз) і вживалось тут аж до останніх десятиліть XVIII ст. Українське „лѣбра“, „либра“ походить від латинського, а відтак польського „libra“ (фунт). Литовська „libra“ мала 32 лоти. Наші зіставлення цін на „лѣбру“ і стопу або ризу паперу показують, що це могла бути міра щось в 30 — 35 аркушів. Отже, ми й гадаємо, що „лѣбра“ мала 32 аркуші, тобто була кількісною мірою. На жаль, в літературі вказівок з приводу цього ми не знайшли. Слово „десть“ вживалось колись на Україні як назва формату. Саме в такому розумінні, приміром, вжито воно 1494 року в описі Слуцько-Троїцького монастиря⁴²⁾.

III.

Поставивши собі завдання дослідити паперову промисловість на Чернігівщині, ми звернулись насамперед до тих основних описів Чернігівщини, що дають більш-менш докладні статистичні дані, тобто „Генеральных следствий“ про маєтності Чернігівського, Ніжинського й Стародубського полків, Румянцевського опису й, нарешті, описів намісництва Чернігівського (Шафонського, Пашенка) й Новгород-Сіверського (Пашенка)⁴³⁾.

Матеріяли „следствий“ стосуються 1725 — 30 рр. Румянцевський опис 1765 — 68 рр., роботи Пашенка⁴⁴⁾ стосуються 1779 — 1781 рр., а роботу Шафонського „Черниговскаго наместничества топографическое описание“ писано 1785 — 86 рр. На превеликий жаль, ми не змогли скористуватися з оригіналу „Румянцевського опису“, розкиданого по архівах України й РСФРР, — нам довелося задовольнитися „Обозрѣніемъ Румянцевской описи Малороссіи“ Лазаревського (в 1, 2, 3) і „Дополненіем“ Н. Константиновича, а також деякими витягами з нього, що є в „матеріалах для оцѣнки земельныхъ угодий“ Черн. губ.,

⁴¹⁾ Л и х а ч о в. — Бумага и бум. мельницы, ст. 7.

⁴²⁾ Л и х а ч о в. — Палеогр. значение, Ч. I. ст. XXIX.

⁴³⁾ Щодо останнього, то ми користувалися копією П. К. Федоренка. Незабаром Опис К. Сіверського намістн. виходить друком за його редакцією.

⁴⁴⁾ Пашенко був, мабуть, тільки за редактора їх.

саме в томах, присвячених городницькому й Кролевецькому повітам.

Здавалося б, що вже ці дані могли б дати уявлення принаймні за кількість папірень у цих хронологічних розрізах. Проте, всі роботи ці надто неповні щодо статистики підприємств і, як далі побачимо, з опису їх у Шафонського ж, вони навіть суперечливі. В „Обзрени Румянцевской описи“ велика вада, крім недостатньої уважності Лазаревського до питань економічних, відсутність описів сотень Глухівської й Ямпільської, дуже потрібних нам⁴⁵⁾. В „Описани Черниговскаго намѣстничества“, Пащенко бракує частини опису Городницького повіту, теж конче потрібної нам; її, певно, свого часу загубив Лазаревський. Отже, до даних за папірні з цих робіт треба ставитись дуже критично, особливо з погляду їх повноти. Нічого не дали нам такі роботи, як „Описание Старой Малороссии“ Лазаревського, „Топографическое описание городовъ Чернигова, Нѣжина и Сосницы съ ихъ повѣтами“⁴⁶⁾, „Описание местностей Черниговской губернии в пределах бывшаго Стародубского полка“ А. І. Ханенка. З робіт, що дуже в пригоді стали нам щодо каталогізації, слід відмітити „Описание Черниговской Епархии“ Філарета Гумілевського, а також „Описание рѣкъ и рѣчекъ Черниговскаго полка в 1754 году“⁴⁷⁾. За іншу друковану літературу, де є дані про папірні, ми вже згадували.

Перше, ніж робити якісь узагальнення про кількість, час існування папірень тощо, опишемо їх, кожену окремо, почавши з найстарішої за нашими відомостями папір Чернігівської архієпископської катедри.

Лазар Баранович, що посів Чернігівську катедру 1657 року, спершу оселився в Новгород-Сіверському, але зараз же заходився відновлювати Чернігівський Борисоглібський монастир, маючи на меті зробити його катедральним. 1672 року він і справді переселився до Чернігова, ще через рік він забрав до Борисоглібського монастиря частину маєтностей, наданих катедрі, які він спершу облишив Новгород-Сіверському спаському монастирю. Від Філарета ми дізнаємося, що Лазар Баранович застав усі галузі Єпархіального управління „въ совершенномъ разстройствѣ отъ непрерывныхъ смуть и потрясеній, происходившихъ въ Малороссіи во время польскаго владычества, а Спаскій

⁴⁵⁾ У випуску 2 бракує описів таких сотень Київського полку: Київської, Кролевецької, Остерської, Кобижської, Бобровицької, Гоголевської, Бориспільської—в ориг. опису не збереглося.

⁴⁶⁾ Труды Черн. Арх. Ком., В. IV. Передмова Добровольського.

⁴⁷⁾ „Труды Черн. Арх. Ком.“ Т. VII.

монастырь нашель разореннымъ и запустѣвшимъ“⁴⁸⁾. Це дає нам змогу зробити висновок, що ані той, ані другий монастир папірень у цей час не мали. Не мали й раніше, бо в „въ жалкое состояніе“, у всякім разі настільки „жалкое“, що не могли мати такого складного на той час підприємства, як папірня, вони прийшли в часи перебування тут поляків, тобто аж до 1648 року. Мало ймовірно, щоби Лазар Баранович заклав папірню до того, як заснував друкарню. Слід також мати на увазі, що в жодному з відомих нам документів — дарчих грамот царських, гетьманських універсалів, листуванні Л. Барановича з приводу друкарні тощо — немає звісток про папірню. Царською грамотою 1667 р. за Черніг. катедрою стверджувалось право на володіння (аджеж саме після Хмельниччини монастирі швидко обростали землями й підданими) цілою низкою маєтностей: села і дер. Чулатов, Чернацьке, Шатрище, Івот, Бистрик, Пигарівка, млин Кролевецький тощо, але в цій грамоті немає будь-яких вказівок на існування папірні⁴⁹⁾. Те ж саме і в грамоті з II/VI 1671 року, в якій досить докладно перелічуються млини, буда й рудня⁵⁰⁾. Не можна припускати, що під одним з млинів розуміється папірня, або що за неї не знали, бо ж у грамотах вживається української термінології, обумовленої тим, що катедра листовно просила підтвердження на ці володіння, вживаючи українських назв і не пропускаючи, мабуть, жодного підприємства, тим більш такого важливого, як папірня. 1673 року Лазар Баранович у своїй грамоті з приводу відібрання деяких володінь від Новгород-Сіверського монастиря на користь катедри, що вже була в Чернігові, теж не зазначає папірні⁵¹⁾. Певно, якби була така в володіннях Н.-Сіверського монастиря, він писав би з неї. В гетьманських універсалах з приводу розмежування володінь також немає вказівок про папірні.

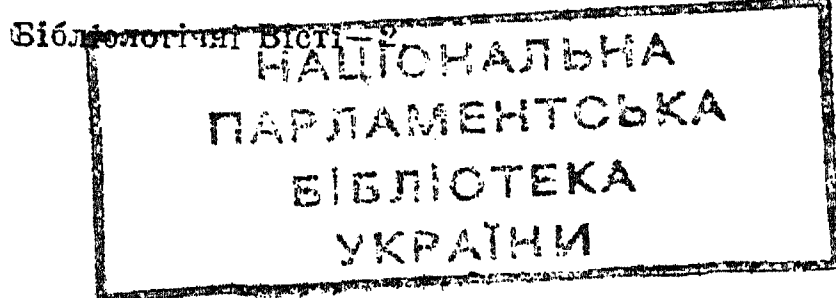
Отже, катедра заклала свою папірню, здається нам, десь між 1687 і 1705 роками. Перед 1705 роком катедра вже мала папірню, бо в Чернігівському виданні „Зерцала“, власне в передмові — посланні Мазепі, префект Чернігівського колегіума Антоній Страховський згадує за катедральну папірню, утворену по „панському благоволенію“ Мазепи, що виробляє папір з гербом гетьмана. Справді, водяні знаки „Зерцала“ на одних аркушах

⁴⁸⁾ Филарет. — Оп. Черн. Еп. Кн. I, ст. 44 — 45.

⁴⁹⁾ Филарет. — Кн. 3 ст. 61.

⁵⁰⁾ Лазаревский. — Описание старой Малороссии. Т. 3, ст. 846 — 847

⁵¹⁾ Филарет. — Кн. 3, ст. 67.

мають форму його герба, а на інших герб Максимовича ⁵²⁾. Мазепа був за гетьмана України з 1687 р., отже, папірня могла почати своє існування тільки після 1687 року. Зіставивши ці висновки з іншими даними, ми прийшли до думки, що це папірня на р. Білиці, Ямпільської сотні Ніжинського полку, а після заведення намісництв Глухівського повіту — Н.-Сіверського намісництва.

В „Следствии“ маітностей Ніжинського полку відомостів про неї нема.

Перші точні дані є з 1748 року: „Тисяча семь соть четире десять осмого году марта двадцать второго. Я нижей подписавшийся симь моимь добровольнимь записомь всякому суду и праву и кому бы о семь вѣдать подлежало объявляю. Что имѣя я по умершихъ дѣду и отцу моему подданихъ катедральныхъ жителей Шатринскихъ полку Стародубовскою Сотнѣ Новгородской ⁵³⁾ в грунтахъ катедре Черниговской волости Свѣржской втрохъ катедре Черниговской мельницахъ третинніе мелницкіе части, а іменно: в первой на рецѣ Белицѣ з папѣрнею, в другой нарецѣ Деражнѣ верхней прозиваемой Пяной, в третей на рѣчкахъ Деражнѣ и Шатринцѣ нижней прозиваемой новой“, а такожъ грунти й будови в с. Шатрищах „продаль в оную катедру Черниговскую за суму три тысячи рублей на вѣчное владѣніе“. Підписав „Іосифъ Лукашевичъ“ син Кирила Лукашевича ⁵⁴⁾. Розшукуючи будь-які документи щодо володіння Лукашевичем частиною в катедральныхъ млинах, ми натрапили на 2 документи, що трохи висвітлюють питання часу збудування млинів і серед них папірні: перший фундуш Лазаря Барановича 1679 р. Гордієвичу Лукашу на заняття греблі на р. Білиці й будову млина і другий його ж фундуш з 1684 року, теж Лукашу Гордієвичу на збудування 2-х млинів — на р. Деражні й на р. Білиці ⁵⁵⁾. Тому й можна вважати, що папірню на р. Білиці збудовано після 1680 року, приблизно того ж часу, як і гуту на р. Білиці (1689 р.). Отже, ця дата й збігається з часом, який ми визначили за „Зерцалом“ (1687 — 1705).

Скоропадський року 1709 віддав Ямпільську сотню Меншикову, й управителі його захопили собі монастирську гуту. Як було тоді з папірнею, нам невідомо.

⁵²⁾ С. Маслов. — Этюди з історії стародруків. Ст. 49 — 52. На світлинах філіграней цього паперу є „написи — „Іоанъ Мазепа“ гетманъ на одній і „Іоанъ Архієписъ“ Чернѣговски на другій.

⁵³⁾ Шатрище було Новгородської сотні, а потім Н.-Сіверського повіту.

⁵⁴⁾ Київський архів давніх актів. Монаст. архіву № 3086. 3084.

⁵⁵⁾ Модзалевський. — Гуты на Черніг. Ст. 43 — 44.

1764 року Катерина подарувала Ямпільську волость „тайному совѣтнику“ Неплюєву, але, очевидно, папірня лишилася за катедрою. 1779—1781 р.р. ця папірня ще існувала, бо в опису Новг.-Сіверського намісництва (Пащєнка) є деякі відомості за неї, зокрема щодо її дисльокації: 1) „Отъ Ямполья верстѣ въ 4 въ лѣвую сторону отъ дороги, хуторъ господина тайного совѣтника сенатора й кавалѣра Николая Ивановича Неплюєва прозиваемой Булатовщина, в правую сторону при берегу рѣчки Бѣлицы, на которой плотина и мельница о двухъ колахъ; въ немъ дворовъ 3, хатъ 9. За рѣкою безъ дворная хата 1, обывателей 10. Винокурень три о 8 котлахъ.

2) Отъ того хутора в четверть версты оногo жѣ господина тайного совѣтника и кавалѣра Неплюєва двор 1, хата 1, обыватель 1.

3) Тамъ же плотина монастыря катедры Чернѣговской, на рѣчке Бѣлицы, при ней фабрика бумажная; (мельница о двухъ колахъ) служителей хатъ 2 да за плотиною того жѣ владѣнія дворовъ 2, хатъ 3, обывателей 3.

Дѣлаемая на фабрикѣ бумага продается в Глуховѣ, Новгородки и Серединой Будѣ“⁵⁶⁾.

В момент секуляризації монастирських володінь опис маєностей Борисоглібського катедрального монастиря в Глухівському повіті не зазначає папірні, а фіксує самий хутір Папірню з 14 дворами⁵⁷⁾.

1859 р. в сусідньому селі Білиці, приблизно за верству від колишньої папірні, існувала паперова фабрика. У Русова⁵⁸⁾, папірню віднесено до Івотської волости Н.-Сіверського повіту, а Білиця і „Бумажная фабрика“ належать до Ямпільської волости Глухівського повіту. Русов помилково гадав, що це селище (Папірня) виникло в ХІХ ст.

2 папірня — коло с. Чулатово Н.-Сіверського повіту. Про час її заснування ми не можемо нічого сказати. В грамоті Л. Барановича 1673 р. за розподіл маєностей її не згадується; також і в інших різних грамотах і універсалах ХVІІ ст., якими стверджувалися володіння Чернігівської катедрі.

Вперше і востаннє констатується існування цієї папірні 1785 року тільки від Філарета: „в 1785 р. мы видим у кафедрального монастыря имени... в нынешнем Северском уезде... с. Чулатово с 112 д. м., с бумажным заводом“⁵⁹⁾. С. Чулатово 1673 р. разом з іншими селами відійшло від Н.-Сіверського

⁵⁶⁾ Сторінок ми не зазначаємо, бо ця робота друкується. Підкресл. наші.

⁵⁷⁾ К. арх. давн. акт. Ман. арх. № 5907.

⁵⁸⁾ Описание Черниг. губ. Чрн. 1898 р. Т. II. Прибавления.

⁵⁹⁾ Филарет 4 с. 78.

монастиря до Борисоглібського катедрального. Тому, що папірня ця існувала при селі, що оселилося ще до XVIII ст., існування папірні не позначилося якоюсь назвою на мапі чи в списку залюднених місць. Мабуть, папірня була при самому селі й при ній не було слобідки, або, як що й була, то злилася з селом чи згубила свою назву.

3 папірня — Новоград-Сіверського монастиря. Коли вірити Філарету, то цей монастир 1786 року також мав папірню в якомусь селі або монастирській деревні Новгород - Сіверського намісництва⁶⁰). Інших даних про цю папірню ми не зустрічали. Після поділу маєтностей 1673 року за Новгород-Сіверським монастирем залишилися селища й підприємства в повітах Н.-Сіверському, Кролевецькому, Погарськ. і Конотопському. З опису секуляризованих маєтностей в останніх трьох повітах переконуємося, що в них монастирських, в тому числі й Спаського монастиря, папірень не було. Опису секуляризованих маєтностей у Нов.-Сіверському повіті, з якого, очевидно, користувався Філарет, тепер в Київськ. арх. давн. актів немає. Щодо папірні спаського монастиря, то вона, виходить, була в Н.-Сіверському пов. Ми припускаємо, що вона була десь коло Кролевецької слободи, бо тут були млини, буди й рудні.

4 і 5 папірні — коло с. Ярилович, Городницького повіту Чернігівського намісництва, а перед тим сотні Роїщенської Чернігівського полку. Папірні ці й належали до Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря, який, перейнявши друкарню від Борисоглібського монастиря, щоб мати свій папір, заснував нові папірні, бо з Білицької папірні везти його було надто далеко. В царській грамоті 1668 р., якою монастиреві надавалися Яриловичі, з підприємств зазначені лише Рудні; те ж саме й в інших грамотах, універсалах і деяких інших документах кінця XVII початку XVIII ст. (або копіях), що збереглися в Чернігівському Крайарсі й Київському архіві давн. актів. В „генеральномъ слѣдствіи“ Чернігівського полку папірні не зазначено. З нього ми можемо тільки довідатися, що Яриловичські ґрунти монастир купив.

„В описаніи рѣкъ и рѣчекъ Черн. полка в 1754 году“⁶¹), прокидаються перші дані про них: „На той же рѣки (Немильні

⁶⁰) Філарет кн. 3 ст. 73—74.

⁶¹) 1754 р. Чернігівська полкова канцелярія зібрала від сотенних урядів відомості за річки, що є в Черн. полку, селища й підприємства на них. Другу частину рукопису — звід з першої частини, „Справокъ“ сотницьких, місцями виправлений Лазаревським, після звірення з першим видрукувала Черніг. арх. ком. в VII томі своїх „Трудов“.

при селі „Яриловичах“ К) того жъ монастира состоить двѣ папѣрнѣ и при онихъ двохъ папѣрняхъ мельницъ двѣ о трехъ колахъ мучнихъ и прописанніе рѣчки Немилня и Откилня впали в рѣку Сожъ, а Сожемъ в Днѣпръ.

З „Обозрениа Руманц. описи“ ми дістаємо про папірню дуже мало: — „при сем заводи: (2 гути й рудня. К)... Бумажный, о 10-ти гнездах, в откупе за 45 рублей“⁶²⁾. Повстає питання— що ж, цих років, як провадився румянцевський опис, була одна папірня, чи під час опису їх звели докупи?

Доповнення Константиновича (В. IV „Обозрениа“), ст. 29 дають не таку відповідь на це, як у Лазаревського: серед маєтностей Тр.-Ілл. монастиря є „2 железних завода, 2 бумажных, 4 стеклянных“. (Підкр. мое. К.).

Автор XIV тому „Материаловъ для оценки земельных угодий“ (вид. Черн. Стат. Відд. при Губ. Зем. Управі 1886 р.), саме вгідь Городницького повіту, Семяновский, подає докладніший витяг з X тому Руманц. опису: Стара й Нова паперні („Старо-и Новобумажный заводы“) мали монастирських господарств 11, в тому числі „бездомных соседей“—1; бездвірних хат 6; чоловіків робочих 12; жінок робочих 12; землі пашні не було, сінокошу 12 дес. (48 возів; автор вважає 4 вози сіна за 1 десятину)⁶³⁾.

Виявляється, що з них 6 дворів працюють „на монастырском бумажном заводе“ й мають за це 5—7 крб. на рік і харчі⁶⁴⁾. Худоби робочої 9 шт., а всієї худоби в переводі на велику—28. Забезпечення худобою: без усякої худоби 2 двори, з усякою, крім робочої—3, з робочою худобою з 1 головою 5 дв., з 4 головами 1.

У витягу-описі Нових Ярилович, власности того ж самого монастиря, щодо підприємств є таке: „заводы: 2 стеклянных (в откупе за 50 и 30 р.), 1 бумажный (за 45 р.), 2 рудокопных (один в откупе за 40 р.). Монастырю же принадлежат 10 водяных мельниц, 10 шинков и рыбные ловли“⁶⁵⁾. Далі с. Сидлівка—селян монастирських підданих—12; родин в тому числі бездвірних — 2; мають пашні—6 дес., сінокошу—24 дес.; безземельних 2 дв.; від 1/2 дес. до 2 д. мають—4 двори, від 2 до 3 д.—3; від 3 до 6 дес.—1, від 6 до 9 дес.—2 двори. Піддані „монастырю ничего не дают, а работают от каждого двора (10) в неделю по 1 дню“⁶⁶⁾. Ткач 1, шинкаръ 1, 1 держит мельницу в аренде.

⁶²⁾ Обозр. бум. Опис. Мал. Лазаревського. В I, с. 71.

⁶³⁾ Стор. 249.

⁶⁴⁾ Стор. 251.

⁶⁵⁾ Стор. 250—251.

⁶⁶⁾ Зауважимо, що не всюди монастирські піддані працювали на монастир по одному дню. Наприклад, у с. Єлині того ж повіту крім „неординарної роботи“ вони працювали по 2—3 дня від двору.

У диякона; сенокос на 20 возов, винокурня (прибыли 10 р.), бумажный завод (25 р.), 2 вола; 4 штуки рабочего скота, а всего 10 штук, имеет 1 наемного мушину⁶⁹⁾“.

Проти даних, що ми запозичили з „Описанія рѣкъ“, в цих відомостях є відмінне й суперечне.

Перше, селяни Стар. і Нової Папірень, (6 дворів) працюють у монастирській папірні, (а не папірнях). Друге, є папірня монастирська в Н. Яриловичах — в откупі, третє, у диякона, що живе в Седилівці, є папірня, від якої він чи то одержує прибутку 10 крб., чи то платить одкупного 10 крб. (в контексті нібито зиску має 10 крб.).

Щоби зробити висновки—скільки ж монастир мав тут папірень, скільки їх було тут взагалі й де саме були вони розташовані, розгляньмо матеріяли пізніших років. У Пащенко, на жаль, бракує саме тої частини опису Городницького повіту, в якій описані ці селища. У Шафонського ж є суперечності: в загальному переліку селищ Городянщини в нього показано: „заводовъ бумажныхъ 2“⁶⁸⁾, а на ст. 328 — 329, в опису підприємств, папірня одна — „бумажный заводъ одинъ, бывшему Черниговскому Троицкому Ильинскому монастырю принадлежалъ. Тряпку покупаютъ въ семь и в Черниговскомъ уездѣ и выдѣлываютъ простой писчей и сѣрой бумаги въ годъ до 300 стопъ, которая вся в монастырѣ для типографіи и другихъ хозяйственныхъ дѣлъ расходилась“. „Вѣдомость перечневая о монастырскихъ имѣніяхъ 1786 году“⁶⁷⁾ часу здачі монастирських маєтностей в казенну палату, безперечно солідніша за інформацію Шафонського, дає нам підстави категорично стверджувати, особливо, як взяти до уваги дані: „Описанія рѣкъ“ и „Дополненія“ до Румянцевського опису, що тут було дві монастирські папірні і вони розташувалися так: 1-а—в дер. „Старобумажном Заводе“ (у перечневій відомості після переліку людности, що належала монастиреві в цій дер., зазначено: „дакъ монастырю принадлежало... и бумажный заводъ впускъ состоящій); 2-а в дер. „Новом Бумажном заводе“, („дакъ монастырю принадлежалъ бумажный заводъ впускъ состоящій“). Філарет також вважав, що Троїцько-Іллінський монастир мав дві папірні⁷⁰⁾. Русов в „Описании Черниговской губ.“ зазначає два селища: „Новая паперня (Ново-бумажный завод)“ и „Старая паперня (Старо-Бумажный завод)“. На мапі ми бачимо, що нова й стара папірні були двома

⁶⁷⁾ Ст. 250—251.

⁶⁸⁾ Ст. 314.

⁶⁹⁾ Київ. архів давн. актів. Ман. арх. Спр. № 5909. ст. 22.

⁷⁰⁾ Ф и л а р е т.—Цит. роб. Кн. 2 ст. 26.

суміжними, але різними селищами з лівого боку шляху Чернігів-Гомель, при чому Стара Папірня була ближче до Нових Яриловичів, а Нова Папірня до Старих Яриловичів.

При цих двох папірнях монастирських коло с. Ярилович було дві слобідки „Папірні“⁷¹⁾; спершу існувала одна папірня, не беремося точно визначати часу її збудування⁷²⁾, а згодом, десь перед 1754 р., збудували другу й певний час вони працювали разом. Під час Румянцевського опису одна, нова, була у когось в откупі за 45 крб., а друга стара, в дякона за 25 крб. Працювало на них 6 дворів посполитих за платню. Можливо, вони обслуговували ці папірні цілком, а може, виконували тільки чорну роботу, а за майстрів були наймані вільні люди. 1786 року папірні вже пустували. Щодо продукції даних, крім як у Шафонського, немає.

6 папірня — Суховирська на р. Сухий Вир, Городницької сотні Чернігівського полку, пізніше Городницького повіту Черніг. намісництва, від Ярилович за 6 верст. Перші звістки про неї дає також „Описаніє рѣк“ 1754 року: „На томъ же Виру его же Костантія Лизогуба (бунчукового товариша. К.) мельница на одно коло мучное, тамъ же футоръ, пильня на одно коло и гута прозиваемая новая, от деревнѣ Александровки версть в четири. На той же рѣчки Виру его ж Костантія Лизогуба футор, мельница на одно коло мучное, валушня и папѣрня. На той же рѣчки Виру его жъ Костантія Лизогуба мельница на одно коло мучное и рудня прозиваемая старая“⁷³⁾.

Лазаревський в „Обозрениі“⁷⁴⁾, зазначивши, що д. Папірня на р. Сухий Вир, яка має три двори, належить до численних володінь бунчукового товариша Константина Лизогуба („изъ именій Скоропадскаго“), не говорить про те, чи була тут папірня.

Звертаємось до „Материалов оценки угодий“. За ними папірня мала 9 господарств, „въ том числе бездомних (соседей)“—2, бездворових хат—2; чоловіків робочих—7, жінок робочих—8. Пашні не було, а сінокосу 44 вози⁷⁵⁾. Всього худоби в переводі на велику—8. Число дворів без худоби—4, з усякою, крім робочої, 1, з робочою худобою—з одною штукаю 4, (робочої худоби всього

⁷¹⁾ Те, що в Румянцевському опису одна папірня віднесена до Ярилович, свідчить лише за те, що центром цього маєтку монастирського були Яриловичі.

⁷²⁾ Безперечно, її відкриття й функціонування мало тісний зв'язок з існуванням монастирської друкарні.

⁷³⁾ Ст. 38.

⁷⁵⁾ В. І. ст. 22.

⁷⁴⁾ Ст. 249.

4 штуки). В деревні є мирошник, скляр, швець, а один „дѣлаєть бумагу“⁷⁶⁾.

Лизогуб папірню здавав у відкуп за 24 крб. (гути за 17 і 20 крб.⁷⁷⁾). Папірня ця 1779 року працювала, бо Пащенко її зазначає: деревня, власність Романа Лизогуба, розташована в лісі на рівному піщаному місці, на проселочній дорозі по обох сторонах р. Суховирки, на якій є гребля з „2 амбарами, о 2 колахъ, съ коихъ одно сукновалное. Имѣется здѣсь бумажный заводъ, в коемъ дѣлается простая бумага, называемая быбула; посполитыхъ—16 (дв.)—16 (хатъ). Къ обоимъ онымъ Суховирской гутѣ и деревни Папѣрнѣ, пахотной земли почти вовсе нетъ, въ сѣнокосахъ же нетъ недостатка, потому что не вотьдалъ отъ сихъ селеній имеются болота“⁷⁸⁾; людність живе від виробництва „окошекъ въ простые избы, деруть доръ варятъ діоготь дѣлають лучники, а другіє при таковомъ же упражненіи, имѣють винокурни“, за які, а також за дрова платять господареві. Хліб для себе і для винниці купляли в Городні й по селах. Між іншим, 1883 року серед селян цього села, в минулому кріпаків Лизогубів, було 54 ремісники й кустарі (усіх дворів 53).

Скільки було при папірні робітників, яка була її продукція й чи виробляли тут тільки бібулу, скільки існувала ця папірня й чи завжди була в одкупі, дізнатись з цих матеріалів не можна. Лизогуби найінтенсивніше обростали ґрунтами й підданими в роки свого Чернігівського полковництва (1687—1704), а в роки попередні мали надто малі земельні й грошові ресурси, щоби будувати папірню. За Модзалевським навіть 1730 р. папірні в Лизогубів не було, принаймні в описі володінь 1730 р. її немає, хоч гута й рудня є. Костянтин Семенович Лизогуб помер 1772 року й Папірню передав своєму синові Романові, а цей 1782 р. заповів свої маєтності братові своєму Василеві й сестрі Ганні Сахнівській-Лизогубовій, не знати, кому що саме⁷⁹⁾. Назву свою деревня зберегла дотепер.

7 папірня — Любецької сотні при р. Ворзна. На цій річці, що коло с. Рідьківки впадає в Дніпро, розташувалося багато різноманітних підприємств, найбільше рудень. Між Руднею Ліськівською і Руднею Гуньківською 1754 року стояли папірня й млин під назвою Тищенків⁸⁰⁾. „Обозрение“ Лазаревського⁸¹⁾

⁷⁶⁾ Там же, ст. 250—251.

⁷⁷⁾ Там же, ст. 256—259.

⁷⁸⁾ Описаніє Черн. намѣстн. Д. Р. Пащенко—рукопис Черн. крайарху.

⁷⁹⁾ Модзалевський. Малоросійський родословник. Т. III, ст. 109.

⁸⁰⁾ Опис. рѣкъ и рѣчекъ, ст. 31.

⁸¹⁾ Вып. I, ст. 56, 61.

відзначає цю папірню, як власність удови бунчукового товариша Семена Полуботка. (В „Обозрени“ вона згадується двічі—в огляді т. VII і т. VIII опису. Ми гадаємо, що одна з партій переписувачів помилково записала її до своєї ревізії—це стверджується, поперше, тим, що папірня лежить фактично поза маршрутом другої партії, а подруге, тим, що в переліку всіх маєтків цієї Полуботкової в „Материалахъ оценки угодій“ Городницького повіту зазначена лише одна папірня). Слобідку папірню Пащенко описує так: „Хуторъ Папірня, владенія бригадира Милорадовича, разстояніемъ отъ х. Тищенкова въ 1 в., а отъ Лѣсковки в 1½ в., положеніе имѣеть въ лѣсѣ, на лѣвой сторонѣ рѣчки Варзны и мельница обѣ 1 колѣ; посполитыхъ же—2. Въ семъ хуторѣ имѣється бумажный заводъ“⁸²⁾). Як у списку селищ Чернігівської губернії 1859 р.⁸³⁾, як і на детальних мапах початку ХХ стор. цей хут. Папірня фіксується. Русов же чомусь його пропустив. Рік заснування папірні точно визначити нам не вдалося. В універсалах і грамотах про закріплення за Полуботком Леонтиєм маєтностей рудні зазначені, а папірні нема. Гадаємо, що папірню збудували пізніше заснування Пакульської папірні, запозичивши її досвід, десь між 1744 і 1752 роками. На цих межах ми спиняємося тому, що Семен Полуботок, удова якого вже володіла папірнею в 1754 р., помер 1752 р. Скорше чоловік її, аніж вона, завів нове для поміщиків підприємство—папірню.

Так само мало ймовірно, щоби збудував її дядько Семенів Андрій, що був за опікуна його до 1744 року, бо в нього було дуже багато своїх володінь. Донька Семенова Софія одружилася з П. Милорадовичем, що з 1764 р. жив у своєму маєтку Жукотках неподалік від х. Папірня, збираючи прибутки з численних маєтностей і 5.281 підданих. Помер він 1799 року⁸⁴⁾.

8 папірня—на р. Вертечі сотні Любецької, потім повіту Чернігівського. Пащенко⁸⁵⁾, а тільки в нього є дещо про хут. Папірню на р. Вертечі, безпосередніх даних, що тут була папірня, не подає. Може під папірнею слід розуміти амбар „обѣ 1 колѣ“, або, й так є більше підстав гадати, на кінець 70 рр. ця папірня вже не існувала і від неї лишилася лише назва хутора, яка є й тепер.

9 і 10 папірні—коло с. Пакуль також Любецької сотні. Києво-Печерська Лавра, цейвеличезний спрут, як влучно висло-

⁸²⁾ Черніг. Крайарх. Рукопис Пащенко.

⁸³⁾ Список насел. мест. Рос. имп., изд. Ц. Ст. Упр. 1859. Року 1851-го тут була нова папірня, що виробляла бібулу.

⁸⁴⁾ Модзал. Малорос. родословник, т.т. III, IV.

⁸⁵⁾ Рукопис „Описаніе Черниг. Намѣстн.“.

вився П. Федоренко⁸⁶), що своїми помацками охопила цілі сотні північних полків, пізніше трьох намісництв, нещадно визискуючи посполитих⁸⁷), заклала в лісистих місцевостях Чернігівщини десятки підприємств і, мабуть, сотні шинків, найбільше по берегах Дніпра й Десни, щоби мати з ними добрий зв'язок влітку. З „давнихъ лѣтъ“ в її володінні була й Пакульська волость в Любецькій сотні. Тут і заклала вона наприкінці XVII або, скоріше, на початку XVIII ст. на р. Пакулька папірню. Грамотою царською 1720 р. стверджувалися за Лаврою різні володіння й серед них Пакуль з руднями, млином і папірнею. Архімандрит Роман під присягою свідчив, що маєтності ці належали Лаврі (лаврські документи згоріли 1718 року)⁸⁸).

В лаврському архіві перший документ, що стосується однієї з Пакульських папірень, є з травня 1731 року (однієї тому, що всюди йде мова за одну папірню)—це „дѣло о уконтрактванні Йосифа Гурнѣцкого къ папернѣ Пакулской 1731 году“⁸⁹). Лаврські справи відзначають існування її 1740, 1743, 1748, 1749 (дві папірні) 1755 (теж дві), 1759 (теж дві), 1765, 1766, 1770, 1772, 1774, 1775 років. Друковані джерела теж підтверджують існування двох лаврських папірень 1754, 1765, 1781, 1785 рр.

Для опису папірень скористуємося насамперед з останніх. „Послѣ всѣхъ (села Пакулі, дер. Веділець і кількохъ млинів на р. Пакулька. К.) папѣрной заводъ; низше его пильня водная, далее новая папѣрницкая мельница“⁹⁰). „Заводъ бумажный. Кр. дворовъ—13, того же владѣнія“⁹¹). „Хуторъ Заводъ Бумажный Киевопечерскія лавры, отъ хутора Пильни в 2 и отъ села Пакули в 2 в., между буграми, въ пуши, при рѣчки Пакулки, на которой плотина и мельница обѣ 1 колѣ, да особо Заводъ Бумажный о 2 колахъ; въ семъ заводѣ дѣлається бумага, называемая бѣбула. Пospолить при семъ заводѣ—8 (дв.)—8 (хатъ), да особо домъ о трехъ хатахъ въ 1 сvezѣ, для прикащика“. І далі: „хуторъ Рудня, Киево-печерской лавры от винокурне въ 1, отъ села Па-

⁸⁶) П. Федоренко.—З історії монастир. господарства. Іст.-філ. збірник УАН. XI, ст. 67.

⁸⁷) Лавра володіла найбільшими добрами з усіх монастирів 1771 р., вона мала 19 окремих волостей й десятки тисяч посполитих. Лавр. архів. фонд. вотч. № 3166.

⁸⁸) Описаніє Киево-печерск. лавры. Киев, 1826 г. Добавления. Ст. 129.

⁸⁹) Київ. Ц. Іст. Арх. Лаврський відділ, вотч. фонд, № 1804. Цей документ, що ще раз стверджує існування папірні до 1731 р., на жаль, жодного натяку не дає, чи працювала папірня перед 1731 р. Проте, важко припустити, щоб папірня не працювала понад десяток років.

⁹⁰) 1754 р. Описан. рѣкъ и рѣчекъ, ст. 33.

⁹¹) 1769, р. „Обозр. Румянц. описи“. В. 1, ст. 54.

кули въ 5 в., въ лѣсу, на бугристомъ мѣстѣ, при рѣчки Пакули, на которой плотина о 3-хъ амбарахъ, съ коихъ одно называється верштуба, гдѣ толкуть тряпицы на бумагу, о 2-хъ колахъ, въ другомъ амбарѣ одно коло мучное, а въ трехъ сукновалное. Посполитыхъ въ сей деревнѣ 6 (дв.)—10 (хатъ)⁹²). Шафонський, який відзначив, що в Чернігівському повіті папірень нема, в розділі „число заводовъ“ пише: „бумажный (завод. К.) Печерской Лавры бывшій — 1, тряпку на оный заводъ изъ близъ лежащихъ деревень покупали и выдѣлывали писчей бумаги бѣлой 15, простой 43 стопы“⁹³). Нарешті, в Русова ці селища фігурують під назвами: „Бумажный завод“ (він же „Паперня“) й „Новый Завод“. Папірні припинили роботу ще до 1786 року, бо в „Перечневой вѣдомости“ монастирських володінь 1786 року написано: „бумажный заводъ, состоящий впускъ“⁹⁴). Шафонський же писав роботу, коли секуляризація була фактом, тому й зазначив він, що завод цей „Печерской Лавры бывшій“.

В лаврському архіві ми не зустріли будь-яких вказівок, що Лавра у XVIII ст. мала папірні крім Пакульської. Справа ж № 3105 „общего архива“ дає певну відповідь, що 1785 року Лавра мала лише одне Пакульське папірницьке господарство. Безперечно, Лавра спершу збудувала одну папірню в Пакулі й уже потім, коли діло пішло на добре й папірня, постачаючи папір друкарні, давала тим великі вигоди, Лавра збудувала другу, не закидаючи певний час і старої. Друкарня, в безпосередньому віданні якої була папірня, являючи окремий самостійний господарський організм в Пакульському господарстві, своєрідну державу в державі, дуже дбала за неї в роки, за які маємо справи. Наприклад, 1749 року архімандрит Лаври запропонував новому городничому Пакульського господарства уважно ставитись до вимог папірні „яко тояжъ лавры суще добро и прибутки общія“, постачати її всім потрібним, особливо під час поводей (кінних і піших робочих, теслярів, матеріяли), позичати гроші й, останнє, „невозбранять тамошня волости молодымъ людямъ майстерства папѣрницкого обучатся“⁹⁵).

Коли посварилися Пакульський городничий і „папѣрницкій начальникъ“ і перший у доносі обвинувачував останнього в тім, що він захопив сіножаті й приховує людей від панщини й податку, то з Лаври його „грозно предостерегали“, щоби він не чинив „обид“ пакульським папірням. 1748 року Пакульському

⁹²) Пащенко. — Опис Черн. нам., рукопис.

⁹³) Шафонскій. Ст. 228.

⁹⁴) К. Арх. давн. актів. Ман. архів. № 5909.

⁹⁵) Лаврськ. арх. Фонд. вотч. № 1804.

городничому пропонували „безотказано“ допомагати папірням, „дабы за порчею тѣхъ гребель в папѣрныхъ заводахъ и съ которыхъ обители святой знатной приход (підкр. мов. К). імѣється, какого убитка не произошло“⁹⁵). Про цю ж увагу Лаври свідчить також і той факт, що, коли в 1743 році керівник папірні, монах, попросив звільнити його через хворість і завчасно дати йому помічника, Лавра старанно підбирала кандидатуру й висунула, кінець-кінцем, на цю посаду Сорокошицького городничого, „монаха изучавшегося папѣрного майстерства на той же Пакулской папѣрни и уже по болшей части оному навщишого“⁹⁵).

Що ж уявляло собою папірницьке господарство в цілому й зокрема самі папірні? Багатий матеріал, який ми знайшли, щодо вигляду папірень та їхнього встаткування, дає змогу говорити взагалі за тодішню папірню, бо різнилися вони одна від одної хіба тим, що деякі з них були, можливо, не на 2 кола, а на одне. Ми маємо три докладних описи Пакульського папірницького господарства — один з 1749 року, другий з 1755, третій з 1759,⁹⁶) і за ними спробуємо описати його. Все господарство складалось з таких елементів: 1) головний двір з будовами (житло для начальника папірні, пекарня, комори й будови для свиней, коней і птиці); 2) новий двір („светелка“, кошара, клуня; тут містилася решта худоби); 3) винниця на 2 казани; 4) два млини й при одному з них валушня й невеликий двір з будовами; 5) цегельня; 6) пильня; 7) дві папірні; 8) лани, сіножаті, худоба; 9) піддані. Основою господарства були папірні, які склалися з двох окремих варштуб⁹⁷), ступників і тряпників; решта мала підсобний характер.

Опис 1749 року так оповідає про парні: 1-а „гребля совсѣмъ укреплена, при оной варштуба и при ней ступникъ ветхіе и весьма осѣли и стѣни отъ греблѣ какъ в варштубѣ так и в ступнику согнили и требуютъ перестройки. Такожъ подъ колесами основа вовся согнила и новой постройки требуетъ. Ступникъ другій совсѣмъ порядочній, в тѣхъ ступникахъ по пяти гнѣздъ (10), валъ новій в запасъ, ступи новіе в запасъ... тряпникъ обветшалій“; 2-а біля греблі „варштуба новая тертицами шаліованими крытая і при ней ступников два, в томъ числѣ въ одномъ ступ-

⁹⁵) Лаврськ. арх. Фонд. вотч. № 1804.

⁹⁶) Опис 1755 р. ми подаємо повністю (в додатках), як найдокладніший.

⁹⁷) Слово „варштуба“, на наш погляд, походить з німецького „Warmstube“, що значить тепляк (тепле приміщення для роботи й робочих). Є ще слово „Wartstube“ — почекальня, але воно змістом своїм не підходить сюди.

нику валъ весьма худій. В тѣхъ ступникахъ гнѣздъ по пяти (10)⁸⁸⁾.

На 1755 рік (дивись додаток) і 1759 рік папірні майже без змін. Останнього року: 1-а—„При дворцѣ папѣрницкомъ на рѣчцѣ Пакулцѣ гребля, на ней скринѣ с деревяними откосами вновъ устроєнни. При оной греблѣ к единой скринѣ варштуба в коей папѣръ дѣлается з двома ступниками в каждом по одному колу, вали на чопахъ укладнихъ болшихъ и на нихъ по двѣ рихви желѣзніє к валамъ ступи по пяти гнѣздъ в коихъ гнѣздахъ бляхи желѣзніє, а в толкачкахъ рихви и клинне желєзніє жъ. При той варштуби трапниковъ или амбаровъ 2 рубленіє, а наверху всего строєнія горница с окошками под одну кровлю шаліовницами под гвоздъ желѣзній покритіє в варштуби и въ едином ступнику печей кахлевих 2, при одной коминѣ с трубою каменною“. 2-а—„Варштуба, в коей папѣръ дѣлается с двома ступниками весьма обветшалыми рубленая в каждомъ об одномъ колѣ вали на чопахъ з рихвами желѣзными к валамъ ступи о пяти гнѣздахъ в ступахъ бляха и на толкачах рихви и клинне желєзніє, а наверх того строєнія горница с окошками под одну кровлю шеліовницами под гвоздъ желѣзній покритіє в ступникахъ печи кахлевіє бѣліє з каменними трубами уже разваленны. При варштубѣ изба курная рубленая критая драю, в ней живетъ смотритель тоей папѣрни Іванъ Косаревскій“⁸⁹⁾.

Перша папірня, вища, являла собою одну будову-варштубу (кімнату, в якій виливали папір й у холодні дошові дні сушили його) з двома ступниками на одне коло й 5 гнѣзд кожний й одним, пізніше двома, тряпниками (комори на ганчір'я) і горницею нагорі. 1749 року ця папірня була дещо „обветшала“ й її незабаром одремонтували; 1755 року за „ветхость“ згадок немає й папірня працювала. Перед 1759 роком відремонтували скрині; папірня працювала.

Нижча папірня, аналогічної конструкції, 1749 р. мала нову варштубу, але в 1759 році, можливо, не працювала, бо ступники надто застаріли, печі в них розвалилися й струменту в ній не описано. Проти цього заперечує лише те, що при папірні жив „смотритель“, який одержував надто багато (5 кар., харч і одежа), для звичайного доглядача. Взагалі ж центром виробництва була вища папірня.

1774 р. згоріло дві келії, влітку 1775 р. їх збудували знову й крім того одремонтували варштубу, тряпник, ступник¹⁰⁰⁾.

⁸⁹⁾ Лавр. архів. Фонд. вотч. № 1804, ст. 9—14.

⁹⁰⁾ Лаврськ. арх. Фонд друкарні № 47.

¹⁰⁰⁾ Там же. Справа № 141.

1776 року ремонтували другу папірню, що дуже згнила. Ремонт був капітальний, бо одних теслів безперервно працювало 15 чоловіка, змінюючись щодва тижні. В додатках ми подаємо „сміту“ витрат матеріалів, яка характеризує розміри папірницьких будов. Робота мала йти такими темпами, щоби обов'язково закінчити її до червня, але трапилася затримка—наряджені на вивозку лісу підводи з с. с. Новоселки й Окунінов розбіглись, побивши уповноваженого від Сорокошицького господарства (в його відомі були ці села) й нахваляючись побити самого прикажчика.

За ними зріклися й інші села. Епізод цей настільки характеристичний щодо експлуатації від Лаври своїх підданих і способів її підтримувати, що ми коротенько розповімо за нього. В рапорті архімандритові прикажчик доносив, що ці селяни, та й селяни інших сіл, такі неслухняні віддавна й „конфлікти“ такі бували й за інших прикажчиків. Отже, 2 травня архімандрит загадав ієромонахові Георгію виїхати на місце, щоб винних „наказать, а всем того Сорокошицкого вѣдомства подданнымъ наикрѣпчайше подтвердитъ и подпискою обов'язать, дабы оны впредь по должности своей прикажчику Балабану, как определенному от Лавры над ними командиру, во всемъ были послушны, и пристоянное ему почтене воздавали безъ всякой отгуркаты, подъ опасеніемъ если впредь произойдутъ отъ оныхъ подобіе сей ослушанія и неучтивости противо приказчика, за сыскомъ в Лавру жесточайшого оштрафованія и наказанія“¹⁰¹). Винних „наказали“ й ремонт відбувався далі нібито без ексцесів.

Внутрішнє встаткування папірень ми опишемо пізніше, коли говоритимемо за техніку виробництва паперу, а тепер спинимось на продукції пакульських папірень. Насамперед щодо якості паперу. Йосип Гурнецький, з яким Лавра склала умову на роботу в Пакульській папірні 1731—1732 років, мав „дѣлати въ друкарнѣ монастырской папѣръ самій добрій, бѣлій и середній бѣбулу со всякимъ прилежаніемъ, добро и трезвенно безъ и найменшой остановки при досмотрѣ монастырскомъ“¹⁰²). І в стародруках і в архівних справах лаврських різних років поруч з купованим папером зустрічаємо папір пакульський. Папір цей якості не високої, жовтуватий, міцний, але до друку, як і до письма придатний. Крім „чистої бумаги“, виробляли бібулу, ладунковий папір¹⁰³). Одного разу ми стріли серед назов сортів паперу папір „богомазний“ (14 стоп). „Чистій“ папір уживався на друк, а бібула йшла на оправу.

¹⁰¹) Там же. Спр. № 197.

¹⁰²) Лавр. арх. Вотч. фонд. Спр. № 1804.

¹⁰³) Ладун—груз. в'юк. Сл. Грінченка. К. 1928. Т. III, ст. 176.

На всі ці описи й інше листування, що писались у Пакулі, безперечно, вживався папір Пакульський — отже, з них можна довідатись і за водяні знаки цього паперу, а відтак і за масштаб використання його для друкарні¹⁰⁴). Про кількість продукції по архівних даних можна зробити лише приблизні висновки. Під час опису папірень 4/VII 1749 року в наявності було 30 стоп готового паперу та в роботі 100 стоп, 20/II 1755 року — „бумаги ладунковой ризъ 20, бибули ризъ 4, бумаги виробленной и еще неклееной ризъ 9“, і, нарешті, 6/II — 1759 року — „бумаги чистой ризъ 13, бумаги богомазной ризъ 14, бибули ризъ 4, бумаги ладунковой неклееной на горницѣ ризъ до осми десятъ¹⁰⁵). Того ж 1759 року 23 жовтня відправили до друкарні „папѣру ризъ 110 да бибули ризъ 20“¹⁰⁶).

Витяг з прибутково-видаткової книжки доглядача Пакульської папірні з 1-го січня 1771 року до 1 січня 1772 р.¹⁰⁷) дає нам повне уявлення про річну продукцію папірні: „в 1771 году выдѣланной бумаги и быбули принято — чистой бумаги 125 (стоп); быбули 18 (стоп); браку то есть дефекту 4 (стопа). Итого 147 (стоп)“. Витрачено цей папір так: до друкарні відправлено „чистой бумаги“ 61 стопу, управителеві Пакульського господарства видано на витрати 2 стопа, в Любецьку сотену канцелярію продано „чистой“ 1 стопу, быбули 18 и браку 4 стопа, а всього 86 стоп. Отже, „в наличности (на 1/ 1. 1772 р.) чистой бумаги 61 стопа“¹⁰⁸). Тоді ж „учиненная“ виписка показує, що в 1770 році до друкарні відправили „чистой бумаги“ 70 стоп, бібули 65 стоп, палітур 350, а з 10 травня цього року до 1 січня 1771 року продали 29 стоп бібули, за яку одержано 8 крб. 20 коп., тобто за стопу платили пересічно 28,3 коп. За Шафонським Пакульська папірня виробляла перед 1786 роком паперу білого 15 стоп, „простого“ — 43 стопа. Можливо й справді так, бо це було вже перед самоликвідацією папірні. Беручи до уваги низьку продукційність праці на Пакульських папірнях, а також, що вони мали 20 ступ і незначну кількість робітників, можна гадати, що Пакульське папірне господарство

¹⁰⁴) Пакульська папірня випускала багато паперу без знаків, лише з вертикальними лініями. Щождо кількості знаків, то їх ніколи не могло бути багато, бо в Пакул. папірні форм було обмаль (3—5). Дат на ньому ми не зустрічали.

¹⁰⁵) Лавр. архів, вотч. арх. № 1804, арх. друк. № 47, арх. вотч. — розд. книжок — „опись Пак. господарства“.

¹⁰⁶) Там же, арх. вотч. № 2245.

¹⁰⁷) Лавр. архів. Фонд. друк. № 169.

¹⁰⁸) За проданий папір і брак одержано 17 крб. 45. к. „по какой цѣнѣ по книги не значится“.

ніколи не продукувало більше 300—400 стоп на рік, здебільшого, мабуть, близько 200 стоп. Вироблений папір приставлявся до Лаври дубами.

IV

Папірня, крім варштуби, являла собою з погляду технічного споруду, подібну млинові, скоріше валюшні. Так само, як і млини, валюшні й кузні, що виплавляли з болотяної руди залізо й кували своєрідні „болванки“, папірні використовували, як движну силу, рух води. Для папірні річка була потрібна й тому, що весь процес виробництва маси потребував багато води. На вироблення, наприклад, одного пуда паперу тепер витрачається 300—400 відер води, а тоді ця кількість могла бути лише більша. Стара папірня мала, сказати б, три цехи — „тряпчик“, ступник і варштубу, ба й четвертий — силовий — одне, два кола й передатні механізми. В Пакулі всі ці відділи містилися в одній будові. Теж саме, очевидно, і в інших папірнях, хіба що тряпники, або амбари, як їх іноді називали, могли стояти окремо. В тряпниках у засіках лежало привезене ганчір'я, а також ганчір'я, підготоване до обробки. Ступники являли собою приміщення з ступами, з більшим, ніж у звичайних ступ, застосуванням заліза: крім залізних чопіві рихв, ковані залізом були ступа й товкач. В одному з ступників, іноді й обох, були печі.

Привезене ганчір'я сортували (щоб виробляти різні сорти паперу, вживали різної якості ганчір'я) за різними ознаками (офарблення, міра забруднення, якість волокна тощо), далі драли його залізними крюками й вибивали порошок. Після того терли й довго варили в казанах, домішуючи, мабуть, іноді галуноу (в опису 1755 р. зазначено в наявності з пуди галуноу*). Виварене роздріблене ганчір'я, добре виполоскавши, накладали в ступи, в яких товкачі розбивали його в масу. Якість паперу в значній мірі залежить від розмолу: одна и та ж сировина може дати різні сорти паперу — маса з коротких товстих, наприклад, волокон, давала рихлий, слабкий гігроскопічний папір, а з довгих тонких давала папір міцний, що мало вбирає воду. Розмолоту масу розводили водою так, що в ній було близько 99% води й, помішуючи, брали в форми, дерев'яні низенькі рями з сітчатим денцем з мідного дроту. Коли треба було мати на папері водяний знак, його робили в сітці з дроту й папір, що виходив

*) Можливо, що галуноу вживався на проклеювання. Про такий спосіб підготовки паперу для друку див. у книзі Bandtkie „Historja drukarn w krolewstwie Polskiem“, Т., 1, ст. 11.

на цьому місці тоншим, просвічував на світло. Набравши паперової рідини, черпальник струшував форму, аж доки не збігала вода й переплетене волокно утворювало паперовий аркуш. Тоді черпальник знімав борти з форми й передавав її валяльнику, який притискував її аркушем униз до вогкого сукна й зверху прикривав шматком сукна. Коли збиралось кілька десятків шарів аркушів і сукна, все це закладали в прес, щоб витиснути воду і, відтиснувши, розкладали на дошках, щоб висувувати. В холодні дощові дні—це робили в варштубі коло кахлевої печі.

Якість паперу дуже часто залежала від години. Наприклад, російський паперовий промисловець Гончаров, що постачав Лаврі папір у кінці XVIII століття, в листі з 11 червня 1790 р. писав, що в „рисовальной бумаге отъ погоды на одной сторонѣ вышли небольшие пятнушки“¹⁰⁹). Про це ж саме ленінградський паперовий фабрикант 27 серпня 1786 року писав лаврському представникові з приводу замовлення на папір: „а какъ і деланію, сушенію, а паче клеенію бумаги способнова время остаетца весьма мало в разсуждени чего и прошу попервой почтѣ меня уведомить угоднимъ вашему высокоблагородію показанные кандидици почему бы и деланію той бумаги не упустия способнаго ведреннаго и теплаго времени в хорошую погоду и приступить могли за упоздалостью жъ никакъ порядочно клееную высушить будет невозможно ибо она просушивается хотя и в сараяхъ, но на вольномъ и сухомъ воздухѣ и съ открытыми окошками, а в сырую погоду делаетца по ней пятны в топленныхъ же покаяхъ сушить невместно да и бумага желтеетъ“¹¹⁰).

Коли папір висихав, його проклеювали тваринним клеєм (желятиною), занурюючи готові аркуші паперу в розчин клею. Папірня сама робила клей способом виварювання телячих шкірок і ніжок у спеціальному мідному казані. Проклеювання робили для того, щоб не розпливалось чорнило. Цю операцію провадили, мабуть, у варштубі, бо в одному з описів різанка для клею записана у варштубний інвентар. Між іншим, тепер проклеювання тваринним клеєм вживається тільки для деяких найвищих сортів паперу. Далі папір знову пресували й глянсували його на ковадлі великим молотом. Після того папір був готовий до вжитку. В усіх трьох описах папірні не зазначено ні коаліну, що домішується до маси, щоб зробити рівнішим папір, ні ультрамарину, що вживається, щоб підсинювати папір, ні вапни, якою білять ганчірну масу. Вигляд пакульського

¹⁰⁹) Лавр. арх. фонд. друк. № 270.

¹¹⁰) Лавр. арх. фонд. друк. № 227.

паперу також свідчить, що цих способів поліпшити папір на Україні тоді не вживали.

Досвідчений черпальник, валяльник і третій робітник, що перекладає папір, можуть, за трохи досконаліших способів роботи (гідравлічний гніт, за книжкою інж. Фаста і Проф. Фотієва¹¹¹), зробити за восьмигодинний день близько 1.500 аркушів або 25 кг паперу середнього розміру.

Московська папірня на річці Яузї, під селом Богородицьким, з 1708 до 1714 року виробила 4.001 стопу різного паперу, тобто на рік пересічно виробляла близько 667 стоп паперу. Продукційність цієї папірні була, безперечно, вища за продукційність Пакульської й взагалі чернігівських. Головному майстру платили 200 крб. щорічно.

Зовнішній вигляд паперу залежав від якості паперової маси, глянсування й проклейки. За тогочасних ручних способів вилити аркуші паперу, вправність майстра і його вміння приготувати найкращу масу мали велике значіння. Не тільки продукція різних фабрик, але навіть продукція двох майстрів могла різнитись на якість. Отож філіграні й були тим знаком, що мав відрізнити кращий папір, обстоюючи інтереси фірми¹¹²). В новітні часи філіграні іноді характеризували формат і сорт паперу, назву й місце фірми й час вироблення. На початку XIX стол. ми зустрічаємо на Чернігівщині дуже багато паперу з позначенням року, що дуже рідко можна побачити на папері XVIII стол. Між іншим, Катерина II 1778 року видала наказ, за яким паперові фабриканти зобов'язані були в усіх сортах паперу, що вони виробляли, містити свої знаки й позначати рік, якого цей папір зроблено. В українському папері XVIII ст., як і в російському, філіграні були в середині лівої половини аркуша. Часто ліворуч був герб підприємства, а на правому піваркуші просвічували літери, що теж визначали фірму. Рік містився внизу обох піваркушів. Замовляючи великі партії паперу, часто зазначали не тільки сорт його, а й давали зразки, за якими мали його виготовити.

Чи йшла робота на папірнях взимку? Ми гадаємо, що так. Доки не замерзла річка, могли працювати й ступники, пізніше ж майстри могли проклеювати й глянсувати папір. Підставою так гадати є зазначення в листі доглядача пакульської папірні, що „и в зимѣ варштубы отапливать за нужно потребно видится“¹¹³).

У фамільному архіві Шираїв зберігся проєкт умови з папір-

¹¹¹) Инж. Фаст и проф. Фотиев.—Производство бумаги. ГИЗ, 1927.

¹¹²) Дихачев.—Палеогр. знач. Т. I, ст. XXXVI.

¹¹³) Лавр. арх. Вотч. фонд № 2770.

ником на будову папірні. На жаль, він не датований і в ньому не зазначено, де саме мала бути ця папірня. За зовнішніми ознаками писано цей документ на початку XIX століття, отже після того, як закрилися всі старі чернігівські папірні. З цього проекту видно, що техніка вироблення паперу мала бути та ж сама, тільки з деякими вдосконаленнями, але розміри цього підприємства мали бути багато більші за розміри старих папірень, і працювати на ньому повинно було багато більше робітників. Папірня мала бути на три чани, але проектом передбачалось, що майстер без особливої доплати мав організувати виробництво на шість чанів. Цей документ ми подаємо тут—саме першу частину його, в якій мовиться за кількість, розмір і встановлення будов для папірні.

„Для бумажного заводу постройка деревяная на три чаны. Длина 9-ти сажень. Шириной 4-ре сажни съ половиною — вышина два сажени. Одинъ чанъ деревянный къ онаму чану медной кубъ весу 30 фу. Два пресы чугунные или деревянные шесть паръ формъ съ медной провлаки Простого сукна 100 а. Мачалныхъ веріовакъ 1000 а. Штабнаго железа 25 пу Наковадло два пуда железной вальъ весу 4 пу къ онаму 2 а медны почепники по 6 фу одинъ катіоль медной в 2 пу. чугунный катіоль 6 пу Къ онымъ котламъ постройка деревяная четыре сажени длина также и ширина вышиною одинъ сажень съ половиною для трениць сарайъ длиной 5-ть сажень шириной четыре сажени.

Для сертерованія бумаги постройка длиной 6-ть сажень шириной 4-ре сажни. Рабочихъ людей надомно 7-мь человекъ къ одному чану“¹¹⁴⁾.

Отже, на початку XIX століття техніка папірництва на Україні була дуже низька. Європейське папірництво пішло далеко вперед. Десь коло 1668 року в Голляндії винайшли апарат рол, що ним розмелювали ганчір'я. 1799 року француз Люї Робер винайшов машину, щоб виливати безконечну стрічку паперу. На початку XIX ст. винайшли способи використовувати, як сировину, солону, замість тваринного клею калофонію, а ще згодом, 1829 р., апарат Франка, щоб очищати масу. Відставши на багато від своїх західних сусідів з початком друкарства й папірництва, Україна на кінець XVIII ст. в техніці паперового виробництва, запозиченій через Польщу від Німців, не пішла далі Європи

¹¹⁴⁾ Черн. крайарх. Фам. арх. Шираїв № 270. Шираї, заможня купецька, а далі старшинська родина, мали багато маєтностей на Мглинщині. Може, тут десь і мали будувати папірню.

XVII століття, і значно відстала від Росії. Папірня кінця XVIII ст. не різнилась від папірні початку цього століття.

Кілька слів за сировину і паливо. Ганчір'я на папір збирали в околицьких селах. Вказівок на те, щоб сировини бракувало, як це було 1712 року в Москві, коли патріярший дворцовий приказ завів спеціальну розкладку радіусом 100 верстов навколо Москви, в лаврських справах немає, щодо кількості відомо, що на одну стопу бібули йшло $1\frac{1}{2}$ пуди ганчір'я, отже, приблизно можна вирахувати потребу в сировині. Паливо брали з власних лісів. Води не бракувало, бо річки, на яких стояли папірні і які тепер змілили цілком, були тоді повноводніші. Річка ж давала, як ми вже зазначали, силову енергію, якої тоді потребувалось чимало. На папері в XVIII століття писали чорнилом, яке виробляли з купервасу, або з лісових горішків, іноді з їх суміші. 14/VIII 1749 р. Петропавлівський монастир за лот лісових горішків заплатив 8 коп. 23/XII 1759 р. купили купервасу на 4 копійки¹¹⁵⁾.

V.

„Рабочий вопрос в Гетманщине — еще неоткрытая страница социально-экономической истории Украины. Источники сохранили нам совершенно ничтожные данные, соответствующие, быть может, только слабому интересу, который был обнаружен исследователями к данному предмету¹¹⁶⁾“.

Особливо мало знаємо ми про умови праці робітництва, про революційні вибухи, що безперечно траплялися на більших підприємствах тощо. І у Модзалевського і у Слабченка ці питання висвітлені недостатньо. Ми, на жаль, не змогли знайти ширших відомостей про робітників на папірнях Чернігівщини XVIII ст. Наші дані такі бідні, що ми змушені будемо часом утримуватися від висновків або робити припущення. Мавши ширші друковані відомості за стан робітництва на інших підприємствах, ми змогли б сміливіше використати й свої.

Щоб проаналізувати склад робітників і майстрів, умови їхньої роботи, оплати тощо, нам доведеться користуватися знову ж таки лаврськими описами папірень та іншими справами Пакульської папірні, бо крім цього у нас є лише коротенькі, що мало чого говорять, рядки за яриловицькі папірні й папірню Лизогубів. (В екстракті з румянцевського опису в „матеріалах для оцінки зем. угодий“).

¹¹⁵⁾ Черн. крайар. Арх. Петр.-пав. ман. Шафарські книжки за відповідні роки.

¹¹⁶⁾ О г л о б л и н.—Мануфактура. Ст. 199.

В контракті Лаври з майстром „Гурнѣцкимъ“, який ми вже частково використали, є найдетальніший перелік того, що мали платити йому за виріб білого й середнього паперу та бібули „безъ и наименшой остановки при досмотрѣ монастырскомъ за даную его цѣлорочную працю: денежной плати рублей двадцать куншуш сукна карунового и кафтанъ китайки московской, такъ же и харчъ монастырская понижей слѣдующомъ реестрѣ, то-есть жита черниговской мѣри чвертокъ дванадцять, пшеницы чвертокъ полтори, пшона чвертокъ полтори, крупъ гречанихъ чвертокъ полтори, салъ добрихъ двѣ, вепра и свиню на гаспадарство, горѣлки прѣтой кварть сто пятьдесятъ масла братну одну, сира братну одну, олѣю двадцять пять кварть, риби вялой и (?) една, в чом сіе ему отъ насъ дается писаніе призывклой печати монастырской“¹¹⁷). Опис папірні з 1749 року показує, що Гурнецького вже не було серед майстрів. Але серед підданих, що живуть при вищій папірні, є Симон Гуринець, що живе в одному дворі й одній хаті з Гаврилом Колесником. Пізніше бачимо його в ролі воловика з платнею 4 крб. на рік. Чи не син це Гурнецького? Значна платня призначена Гурнецькому 1732 року й запрошення його десь з боку показують, що папірня тоді не мала своїх кваліфікованих робітників і мусіла шукати організатора виробництва, не шкодуючи на то коштів. Прізвище і термін „пан“ доводять, що це був поляк, зайшлий, певно, з Правобережжя або Польщі, звідки й приніс він свої технічні папірницькі знання. Пригадаємо тут за Кшелера на галицькій папірні, чеха й інших майстрів на волинській папірні.

Техніку папірництва, що прийшла до нас з Німеччини через Польщу, спочатку реалізували на Лівобережжі, так само, як і гутницьку техніку, польські або з Польщі майстрі. Від них училися місцеві робітники, здебільшого піддані власників папірень, виробляти папір і згодом, коли виробництво було вже налагоджено, „варягів“, вже не кликали. За це яскраво промовляє список робітників на Пакульській папірні 1749, 1755 і 1759 років.

Першого року „при папернѣ майстеровіе за заплату люде на харчѣ монастырской.

Данило майстеръ въ годъ платежа десять рублей. Грицко Салчукъ майстеръ въ годъ платежа рублей девять на тиждень кварта горѣлки или в годъ рублей два. Яковъ Трубаръ майстеръ в годъ ему платежа восьмъ рублей опорцій потому жъ.

¹¹⁷) Лаврск. арх. Вотч. фонд № 1804.

Іванъ Грабовскій майстеръ в годъ востъмъ рублей о порції потому жъ.

Іовъ Косаревченко майстеръ в годъ платежа 8 рублей о порції потому жъ.

Іванъ Святій майстеръ в годъ платежа шесть рублей о порції потому жъ.

Пархомъ Полазникъ майстеръ в годъ платежа восемь рублей о порції потому жъ

Герасимъ Трубаръ майстеръ в годъ платежа четири рубли двадцять пять копѣекъ о порції в половину противъ вище писанного¹¹⁸⁾.

Отже, всього вісім майстрів.

Сільсько-господарські робітники, (овчарі й воловики) одержували від 3 до 3,75 крб., харч і одѣжу, при чому родини сімейних, як і папірницьких майстрів, „харчами своїми собственными питаются“. З перелічених папірницьких майстрів лише Данило (Василенко—це видно з пізніших описів), принаймні голова його родини, підданий вищої папірні. Решта—могли бути або вільні або піддані інших сіл Пакульської волости. 1755 р. ситуація змінилася. Передовсім уже не вісім, а лише три майстри, чи ремісники, як зветься вони тепер. З старих майстрів лишилося тільки двоє—Грицько Савчук і Андрій Рак (з тією ж платнею), третій, Петро Даниленко, дістає 7 крб. на рік на тих же умовах, тобто на харчі монастирські і, як складову частину зарплати, кварту горілки на тиждень. Платня воловикам хитається від 4 крб. 50 коп. до 1 крб. 10 коп. на рік, а пересічно майже не різниться від платні 1749 року.

Всі три папірники—піддані вищої папірні, і з них Петро Даниленко та Андрій Рак двора й жодної худоби не мали, а Савчук мав хату і двоє коней. Всього при цій папірні підданих 8 родин (1749 р. було сім), при чому з родин, перелічених сорок дев'ятого року, лишилася тільки одна родина Василенок, а решта нові. Серед підданих 49 року Грицька Савчука й А. Рака не було, а тепер вони фігурують, як піддані. При нижчій папірні було п'ять родин, а 1755 року стало чотири родини, з них три, що були й 1749 року.

Виявляється, що всі піддані при обох папірнях (серед них і майстри!).

1755 року „при папірницькомъ заводѣ за плату работают и за панщину къ отвозкѣ в Лавру виробленной бумаги и горѣлку и прочія послугованія, а жени ихъ полотю градокъ,

¹¹⁸⁾ Лавр. Арх. Вотч. фонд. № 1804. Всі вони живуть з родинами.

к пражѣ вовни і конопле и в другіе работизни употребляются и подать государеву всѣ дають¹¹⁹⁾. Чомусь у списку майстрів 1775 року немає двох майстрів, що працювали шість років тому, — Пархома Палазника й Гарасима Грубаря, — хоч у списку тих, що заборгувалися за горілку в цьому році, вони зазначені як ремісники. Серед боржників є й учень папірницький Тихон Максимов, що теж має якусь річну платню. Ще через чотири роки¹¹⁹⁾ бачимо таких робітників на паперні: Павел Корнійчук, платні на рік 10 карбованців і щотижнево кварта горілки¹²⁰⁾, Грицько Савчук — 9 карбованців і кварта горілки щотижня, Пархом Полазниченко — 8 карб. і горілка, Андрій Рак — 7 крб. і горілка. Отже, всіх п'ятеро, при чому Савчук працював і минулих років, Рак і Даниленко 1755 року, а Полазниченко Пархом 1749 року працював, а 1755 р. взимку був „поза штатом“. Платня всім та ж сама, що й попередніх років, крім Даниленка, якому підвищено на одного карбованця¹²¹⁾. З них підданих папірницьких: Полазниченко, що має двір і хату, Петро Даниленко і Андрій Рак, які тепер мають двір, але живуть по-старому в одній хаті, й четвертий — Савчук. Серед підданих вищої папірні (їх усіх 10 родин) проти 1755 року шість нових родин, а з старих не зазначено чотири родини, які і попереднього року „подданіе при паперницькомъ заводѣ за плату работают и на панщину к отвозкѣ в Лавру виробленной бумаги и горѣлки и в прочихъ послушанияхъ употребляются“, жінки їх також працюють і всі вони платять „подать государеву“. Отже, всі прізвища, хіба крім Косаревського (він же Косаревщенко), українські, здебільшого місцеві, й значна частина цих робітників папірницькі піддані.

Наведемо тут одного документа, що кине світло на питання, хто саме були робітники, непапірницькі піддані. В доносі Пакульського городничого на папірницького начальника з 1740 р. (донос цей ми вже розглядали), як особливої ваги злочини цього останнього наводиться те, що він зібрав до папірні багато „непотребнихъ людей к папѣрнѣ, котріе толко от подати государевой и панщины криются, а в ревизіальныхъ книгахъ здѣ вписаны, а именно, з Пакулѣ Ярошѣ Трохненко, Іванѣ Борисенко, Евфим Чередникѣ, з Ковпоти Грицько Кондратенко, з Малѣекѣ Конон Коваль, з пильнѣ Гаврило Лизоненко, з Корховки семянитого человѣка переманиль и за господаря приняль,

¹¹⁹⁾ Дивись додаток № I.

¹²⁰⁾ Платню він одержав безпосередньо від друкарні вперед за три роки й жив в папірницькій курній хаті. Очевидно, прийшлий.

¹²¹⁾ Платня воловикам і чабанові в тих же нормах.

такожъ и на Руднѣ Яско Ключенко живеть никуда онъ не употребляется кромѣ же сихъ жилихъ при папернѣ, імѣется ремесниковъ і онучниковъ з семями мужеска полу душъ девять, бурлакъ всякихъ десять человекъ. И тѣхъ всѣхъ при папѣрнѣ живущихъ людей отъ всякихъ налагаемыхъ от полку податей и на роботизны виправу захищаеть“¹²²⁾. Скарга лишилась без наслідків, бо все, щодо приховування від податків і панщини, було наклепом, а щодо переманювання підданих Пакульського господарства, будиши вірним, виправдувалось інтересами дорогої Лаврі папірні. Таким чином чужі робітники на папірні могли бути або піддані Пакульського двору або бурлаки. Отож такі робітники 1749 року, як Іван Грабовський, Іван Косаревщенко, пізніше Корнійчук, були бурлаки-папірніки. В Суховирській папірні більшість майстрів була, мабуть, з прийшлих людей, бо серед підданих зазначено в румянц. опису лише один двір, що „дѣлаеть бумагу“.

Загальна кількість робітників на пакульських папірнях, крім онучників, в ці роки хиталася: три і п'ять було в лютому 1755 і 1759 рр. і вісім в червні 1749 р. Можна пояснити це тим, що останні два описи провадилися взимку, коли роботу було згорнуто, а опис 1749 року—коли робота йшла повною ходю. Проте, це можна пояснити також і тим, що річних робітників останніх років брали менше, а натомість користувалися строковими. В свій час, описуючи процес виробництва, ми показали, що при папірні мало бути щонайменше чотири робітники: черпальник, валяльник, перекладальник і доглядач ступ, один з них, організатор виробництва високо-кваліфікований. При інтенсивній продукції паперу в цьому процесі мало бути ще два-три робітники—чорнороби, що підносили дрова й топили піч у ступнику, різали ганчір'я, засипали його в гнізда, вибирали звідти перетовчену масу й виконували інші некваліфіковані роботи. Можливо, що цю роботу за нарядом виконували піддані. 1755 р. був при папірні й учень; начальник друкарні дуже дбав за те, щоби місцева молодець училася папірництва. Крім цих робітників, існувала ще група онучників, які, взявши аванса, розїжджали по околицьніх селах і скуповували ганчір'я. Цю роботу виконували за певну плату піддані папірні, а іноді і пакульського двору. Часом онучників бувало із десятків і їздили вони на власних конях, але були ще й такі онучники, що їздили кіньми папірні й одержували, певно, плату задільно. Отже, як і в гутах і руднях, основний

¹²²⁾ Лавр. архів. Фонд вотч. № 1804.

кадр робітників був дуже невеликий. Складався він цих років головню з підданих папірні, що, працюючи за платню в папірні, крім того, одбували з своїми родинами панщину. Податки папірники платили, але які саме—невідомо. За інші папірні, крім Яриловицької, жодних відомостів немає. В Яриловицьких же папірнях Троїцько-іллінського монастиря папірники, монастирські піддані кількістю 6 дворів, одержували 5—7 крб. на рік.

Часті зміни підданих папірні пояснюються чинним за тих років правом переходу від одного власника до другого. Вище ми простежили рух робітників і тепер можемо зробити той висновок, що склад кваліфікованих робітників за розглядуваного періоду був досить сталий.

Матеріальний стан робітників, так званих майстрів, або ремісників, був неоднаковий. Певна річ, заробітна плата робітникам різних кваліфікацій була різна. Порівнюючи з 1831 роком, оплата головного майстра зменшилась більш, ніж удвічі, що пояснюється зміною складу майстрів, саме наявністю своїх навчених цій роботі підданих. Найбільша плата за цих років становила десять карб. Її одержував 1749 року один робітник, про якого відомо, що 1755 р. він був підданим, і 1759 р. другий, прийшлий робітник, Савчук, що проходить по описах усіх трьох років, незмінно одержував 9 крб. Інші одержували 7—8 крб, і тільки 1749 року було двоє робітників з оплатою в 6 крб. 25 к. Це була грошова частина зарплати, а приблизно карбованців на два вони одержували горілки—по кварти щотижня (кварти горілки коштувала 4 коп.). Зарплату одержували авансами, як правило, меншими сум, що фактично належали їм за пророблений час, часто-густо в значній частині також горілкою. Як порівняти грошову зарплату майстрів з тогочасною надзвичайно низькою платнею робітникам інших категорій, доведеться вважати, що папірники одержували більше від інших категорій робітників. Ось приклади: за 30 років XVIII стол. дворовий коваль у Данила-Апостола одержував на рік 3 крб. грошима, 3 четверти жита, 4 четверичка круп, 24 фун. соли і 24 фун. сала¹²³⁾. У 30 роках Глухівський монастир платив поденним косарям по два алтини, грибцям по шагу, тим, що кидали стіг, по алтину на день¹²⁴⁾. Воловики й чабани папірні, коли врахувати одягу, яку їм давалося, все ж таки одержували значно менше проти папірників, платня яким теж була низька.

Всі ці три роки й, мабуть, інших років папірники харчувались папірницьким коштом, але родини їхні від папірні нічого

¹²³⁾ Студієнко.—Матеріали. I, 47

¹²⁴⁾ Арх. петр. павл. глух. ман., шаф. кн. за 1733 р

не одержували. З описів не видно, чи давала їм папірня орну й сінокосну землі й на яких умовах. Проте, є підстави думати, що частина з них користувалась з землі, бо ж дехто мав коні й воли. 1755 року з восьми родин три родини не мали робочої худоби (про іншу худобу в описах вказівок немає). Дехто з папірників—підданих мав лише хату, а двору не було, а дехто містився вдвох в одній хаті. Як жили заходжі робітники — невідомо.

Щодо забезпеченості худобою й землею аналогічне становище було й у городницьких папірнях.

Договори складались на рік і це має свій відбиток в описах. Щодо тривалості робочого дня—ніяких даних немає. У всякім разі він не був менший за дванадцять а, може, й чотирнадцять годин. Гігієнічні умови роботи були надзвичайно важкі: в тряпниках, де драли й сортували гарчір'я, повітря було насичене порохом; особливо зле від пороху доводилося тим, що вибивали його з ганчір'я; в ступнику, який опалювали, і варштубі було повно пари. Всі ці процеси тепер в значній мірі знешкожені, але за тих часів про це навіть не думали, як не думали за дезинфекцію ганчір'я.

Коли Ширай на початку ХІХ ст. заходився організувати велику папірню, він повинен був платити майстрові, який мав організувати в ній виробництво, велику плату в 1500 крб. (асигнаціями, певно) і дати йому великі вигоди: „Кондиция для майстра вагодною квартиру кухня погрибъ конюшня кладовой анбаръ огородъ для хозяйства муки ржаной въ годъ 24-ре четвирти овса 24-ре четвирти пшеничной муки 20-пу гороха 1-ну четвирть гречныхъ крупъ 1 четвирть ячныхъ крупъ 1-ну четвирть пшонныхъ крупъ 1-ну четвирть масла коровьего 4-ре пуда масла посного 1-пу соли 2-пу меду 4-ре пуда сала свинного 4-ре пуда говядины 24-ре пуда свечей 2-пу 20-фу одну дойную корову сѣна для лошадей—600-пу двѣ сторожки одного сторожа дровъ сколько надобно будить жалованья 1500 руб. да сверх этаго одного жирнаго кобона.

За полученіємъ я таковаго жалованья долженъ изучить приданныхъ людей работать разнаго сорта бумаги если угодно будить еще прибавить хотя на шесть чановъ, то я в томъ не буду спорить“¹²⁵⁾.

Виникнення папірництва на Україні було обумовлено розвитком друкарства і йшло поруч з ним. Якщо в ХХ стол. споживання паперу в Європі перед світовою війною йшло тим спо-

¹²⁵⁾ Черніг. Крайарх. Арх. Шираїв. Цит. справа.

собом, що на друкарські потреби витрачалось 40% усієї продукції, на обгортку 40%, близько 10% на картон й лише 10% на інші потреби, то в XVIII ст. ці співвідношення були зовсім інші. На технічні потреби тоді паперу не вживали, крамарі не обгортували пакунків покупцям бібулою, бо вона була дорога. Отож і йшов він лише на друкування книжок та оправу їх (власне, оправу робили з шкіри чи краму, але папір потрібен був на проклейку тощо) та до писання. Письменних у XVIII ст. було не дуже багато, навіть серед старшини, а селянство поспіль було неписьменне й тому приватне індивідуальне споживання паперу було надто обмежене. До того ж, хоч і в меншій мірі, ніж на початку XVIII ст., коли навіть у Москві папір був річ розкоші¹²⁶), а все ж таки й у середині XVIII ст. папір був коштовний товар. На письмо паперу споживали безперечно більше, аніж на друкування книжок, яких у XVIII ст. на Гетьманщині видавалося небагато.

(Закінчення в наступному числі).

¹²⁶) Кулишер.—История русской торговли. Ст. 136.

Д. Лисиченко

КОРОТКИЙ ОГЛЯД УКРАЇНСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРЕСИ ТА КНИГОТОРГІВЛІ НА КОЛИШНІЙ КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ.

*Продовження *).*

II.

Перед революцією 1905 року жодного часопису українською мовою на Катеринославщині не було та й бути не могло, бо взагалі заборонено українську пресу на терені колишньої царської Росії. І тільки коли-не-коли натрапляємо по часописах Дніпропетровських російською мовою і на українські речі. Так у часопису „Днѣпръ“ за 1885 рік у чч. 360, 361, 367, 369 уміщено вірші П. Куліша: „Земляцький романсъ“, „Заворожена криниця“, „Трое схотинокъ“ та „Лілія“. В часопису „Степь“, що почав виходити після „Днѣпра“, находимо чимало українського матеріалу:

В першому числі тижневика „Степь“ були надруковані: етнографічний нарис Я. Новицького „Запорожцы“, нотатки про український театр і перша поезія Івана Манджури п. з. „Босаяцька пісня“ (на українській мові під псевдонімом Ів. Калічки; ч. I, 1885 р. ст. 14). Промінчики симпатій московського тижневика до українців дуже збентежили оборонців „отечества“ і вони стали засипувати редакцію „порицаніями и сожалѣніями о якобы ея украинофильскомъ направленіи“ (ч. 3, ст. 33). В статті „О нашемъ якобы украинофильствѣ“ редакція відхристилася від „украинофильства“ і заявила, що її цікавить „не ярлыкъ, подъ которымъ живетъ человекъ, а самъ человекъ“ (ч. 3). Під такою заслоною прокрався на сторінки „Степи“ дві статті Я. Новицького п. з. „Запорожцы, этнографическій набросокъ“ (ч. 2) і „Запорожье въ памятникахъ устнаго народнаго творчества“ (чч. 5, 6, 7); етюд

*) Див. „Бібл. Вісті“, № 2, 1930.

М. Л. Кропивницького п. з. „По ревизії“ (чч. 13 і 14); драма Бораковського „Тяжкая доля, або як доли немає — той счастья минає“; український вірш Гр. Пасинка п. з. „М. Л. Кропивницькому“ (ч. 5) і декілька рецензій на українські твори. Навіть Єгоров, для якого слово „украинофільство“ було страшним, захопився був трупом Кропивницького з Заньковецькою, Садовським і інш. і умістив чимало прихильних заміток про український театр, якому пророкував європейську славу.

Дуже пильним співробітником тижневика „Степь“ був Ів. Манджура. На сторінках газет з'явилися його перші поезії українською мовою під псевдонімом Івана Калічки: згадаємо „Босяцька пісня“ (ч. 1, 1885 р., ст. 14), „На пасіці“ (ч. 10, 1885 р., ст. 158), „Веснянка“ (ч. 12, ст. 188), „З заробітків“ (ч. 15, ст. 236), „Лелеї“ (ч. 2, 1886 р., ст. 10—12), „26 лютого“ (ч. 8, 1886 р., ст. 119), „Моїм судцям“ (ч. 14, 1886 р., ст. 216) і „Нива“ (ч. 21, 1886 р., ст. 319).

Тижневик „Степь“ хотів стати українсько-московською газетою, але катеринославці не підтримали його і він перестав виходити під кінець 1886 року¹⁾.

Перед революцією 1905 року, за часів так званої „весни“, по різних місцях України роблять спроби пробити мур заборони на українську пресу. Роблять таку спробу й у Дніпропетровському. З. Ткаченко просить дозволити йому видавати український тижневик „Етнографічний Вістник — Село“, але дозволу йому не дано²⁾.

Перші часописи українською мовою датовано 1906 роком. Їх вийшло майже одночасно два: „Добра Порада“ і „Запоріжжя“. Першою вийшла „Добра Порада“³⁾. Часопису вийшло чотири числа, з них 1 і 3 конфісковано, і на п'ятому, що вже було набране в друкарні, часопис закрито. Редакторів притягнуто до відповідальності.

„Запоріжжя“ вийшло тільки перше число, яке й конфісковано, а часопис припинено. Лише незначне число примірників побачило світ.

Як і раніш, так і по революції в російських часописах, як: „Придніпровській Край“, „Вістник Юга“, пізніше „Южная Заря“, і навіть у правій „Русской Правдѣ“ натрапляємо на українські статті, дописи, вірші, правда, не густо. Так в чч. 380, 381 „Южной Зари“ уміщено переклад О. Лісовського новелі Г. Сенкевича

¹⁾ Михайло Мочульський. — Іван Манджура. Україна, 1926 р., кн. 5, ст. 28—29.

²⁾ „Літературно-Науковий Вісник“, 1905 р.

³⁾ Г. Новополін. — „Добра Порада“. К-слав, „Зоря“, 1925, ч. 8.

„На передній сторожі“; в тій же „Южной Зарѣ“ за 1914 р. стаття Д. Яворницького „Т. Г. Шевченко“. В „Придніпровском Краѣ“ вірші К. Котова. „Лѣтопись Екатериновславской Ученой Архивной Комиссии“ містить етнографічні праці Я. П. Новицького українською мовою.

Після першої спроби з виданням часописів Дніпропетровськ замовкає і тільки наприкінці 1910 року знову починає виходити часопис „Дніпрові Хвилі“. „Дніпрові Хвилі“ проіснували три роки, по 1913 включно. Перші роки видавав їх К. Котов, далі перейшли на громадське утримання, бо часопис, звичайно, не окупався. Вів його Д. Дорошенко. Часопис освітлював переважно місцеве життя і заповнявся місцевим матеріалом, хоч до нього інколи подавали статті і кияни, так, між іншим, співробітничав у часопису Нечуй-Левицький.

Далі жодного українського часопису, аж до революції 1917 р., в Дніпропетровському не виходить, хоч спроби видавати робляться. Так Катеринославська Організація УСДРП наприкінці 1915 р. лагодилася видати нелегальну газету „Наше життя“, для чого з Києва перевезено друкарню і вели підготовчу роботу, та наприкінці 1915, як висловилося Жандармське Правління, організацію „ліквідовано“ і часопис у Дніпропетровському не побачив світу. Була думка видавати також і легальну газету, замість закритого в Харкові „Слова“, але та сама ліквідація стала на перешкоді й цьому.

Року 1916 здобуває дозвіл на видання часопису „Час“ К. Котов. За цей часопис виникла боротьба між „старим громадянством“ та робітниками. Старе громадянство хотіло з цього часопису зробити національний, просвітянського типу журнал, робітництво ж хотіло взяти його в свої руки. Але, кінець-кінцем, перемогло робітництво. Отож мав виходити легальний робітничий журнал. В журналі мали брати участь не тільки Дніпропетровці, але й кияни. Перше число було складено і друкарня К. Андрущенко, здобувши дозвіл на друкування часопису, мала взятися до роботи, але вибух лютневої революції 1917 року одразу змінив ситуацію і часопис не вийшов.

Революція 1917 року різко змінила картину. Один по одному починають виходити часописи.

Перший вийшов „Вістник Т-ва Просвіта у Катеринославі“, орган к-славської „Просвіти“. Вийшло 22 числа.

Під час виборів до міської думи катер. комітет УСДРП видав „Виборчий листок до Городської Думи“. Вийшло тільки одно число. Селянська Спілка, що видавала свій орган „Крестьянскій Союзъ“ російською мовою, згодом починає друкувати його україн-

ською мовою під назвою „Селянська Спілка“, що виходив до кінця 1917 року.

Наприкінці 1917 і на початку 1918 катер. орг. УСДРП видає свій орган „Наше Слово“. Вийшло 5 чисел. Часопис припинено.

Крім цих часописів, Гр. Х. Пазенко оповістив, що він має видавати часопис „Наша Воля“ з участю Д. Яворницького та А. Кащенко (які, між іншим, на це аніякої своєї згоди не давали), пізніше оголосив передплату на „Народне Слово“, але часописи не виходили.

Рік 1918 приніс нові часописи.

Під час переїзду уряду України Центр. Вик. Ком. Ради роб. сал. та селян. депутатів з Києва до Дніпропетровського, в Дніпропетровському видано одно число „Вісника Української Народної Республіки“, ч. 37.

Друге набране число не вийшло через переїзд уряду до Таганрогу.

За часів німецької окупації, на початку її, катер. орг. УСДРП видає часопис „Голос Робітника“, якого вийшло 25 чисел, а організація УПСР випускала свій орган „Земля і Воля“, вийшло 6 чисел. Обидва часописи перестали виходити після гетьманського перевороту. Редакцію „Голосу Робітника“ опечатали гетьманці.

В Шевченкові роковини Т-во „Просвіта“ випустило одноденну газету „Живе слово“.

За гетьманщини виходить тільки земська газета „Народне Життя“ (раніш „Народная Жизнь“) та кілька офіційних органів, здебільшого тільки з українськими заголовками, як от „Вістник Катерининської залізниці“, „Катеринославські Губерніяльні Відомості“, „Церковний Вістник Запоріжжя“.

Під час повстання проти гетьмана та за часів Директорії кат. орг. УСДРП видавала часопис „Наша справа“ (48 чисел), а штаб республіканського війська — „Республіканця“; в Дніпропетровську вийшло 31 число, далі разом з військом часопис перенесено до Зінов'євського (Єлисаветграду), де вийшло ще троє чисел.

Губерніяльна Земська Управа випустила на початку 1919 р. 5 чисел часопису „Шлях“.

Майже весь 1919 рік, рік безперестанних змін влади та Денікінщини, лишається без часопису українською мовою. Вийшло тільки кілька чисел кооперативного журналу „Споживач“, який видавав Катер. Союз Споживчої Кооперації ще з 1918 року.

Проте, спроби видати часопис були й за Денікінщини. К. Котов подає прохання дозволити йому видати щоденні часописи „Хвиля“ та „Український голос“, але дозволу не здобув.

Тільки наприкінці 1919 року вийшло 9 чисел щоденної газети революційних повстанців України (Махновців) „Шлях до волі“, та 6 чисел органу боротьбістів „Боротьба“.

З перемогою Радянської Влади справа преси значно покращала. Не зважаючи на паперову скруту та загальну руїну, виходить кілька часописів.

Відновляється „Боротьба“, що далі прибирає назви „Український пролетар“, орган боротьбістів. Часопис виходить саме аж до влиття боротьбістів в КПБУ. Вийшло 61 число.

Катеринославський Губер. Вик. Коміт. Ради роб., сел. і черв. деп. протягом трьох років 1920—1922 видає селянську газету „Селянську Правду“. Політ. Від. Першої Кінної Армії, що перебувала в 1920—21 р. у Дніпропетровському, видав 27 чисел „Червоної Правди“, селянської газети, за редакцією І. Ткачука.

Катеринославський Союз Споживчої Кооперації провадить далі видання свого журналу „Споживач“; вийшло 14 чисел.

Наприкінці 1920 року „Споживач“ реорганізується, радянїзувавшись, і далі виходить під новою назвою „Кооперативне Життя“. Вийшло трое подвійних чисел. Разом з „Кооперативним Життям“ почав виходити „Бюлетень Губспілки“ двома мовами, російською й українською.

Містяться часом статті українською мовою в „Вістях“, потім у часопису „К труду“ (До праці), що змінив „Вісті“. Виходять „Вістник Укроста“, „Хліб і залізо“.

З 1923 року виходить знову селянський часопис „Зірка“, що з 1925 року перетворилася на щоденну селянську газету.

З 1925 року почав виходити щомісячник „Зоря“. Здається, єдиний провінціальний журнал за наших часів.

Щождо інших міст поза Дніпропетровським, то, звичайно, українською мовою часопису до 1917 року там не було.

Революція викликала потребу в місцевих органах, в яких якнайшвидше можна відгукуватися на питання дня та інформувати населення. Майже в кожному повітовому місті починають виходити часописи чи то російською, чи українською мовою, а то ще мішані, двома мовами.

З провінціальної преси треба відзначити Верходніпровське, де з 1917 по 1922 рік налічуємо аж 14 часописів, часто не довговічних, але деякі, особливо вже за Радянської Влади, протрималися досить довго.

Цікаве містечко Широке, що протягом 1917—1918 року мало регулярно журнал „Зорю“, перший рік щотижневик, на другий рік щомісячник.

За Радянської Влади, особливо спочатку, майже по всіх

вітах, містах а то й містечках, виходять „Вісти - Известия“, „Укроста“ (напр. Бердянськ, Маріупіль, Нікопіль), далі по округових містах виходять місцеві газети, як то, напр., у Павлограді „Змичка“, в Мелітополі „Думка“, на Донеччині в Старобільську „Червоний Хлібороб“.

За часів революції виходить чимало журналів, друкованих на машинці або писаних. Це здебільшого видання шкільної молоді. Такі журнали виникають як у Дніпропетровському, так і по інших містах і навіть селах. Нам пощастило дістати відомості про такі журнали з Верходніпровського, Луганського, Красногригор'євки, Гуляй-Поля.

У Гуляй-Полі такий рукописний журнал уже виходив за 1913 року, другий журнал — „Гуляй-Польський Просвітянин“, — виходив за часів Махновщини. Друковано його на машинці, але обкладинку видруковано в друкарні військ Махна.

III.

Як, коли і хто почав уперше торгувати українськими книжками в Дніпропетровському, цього мені не пощастило встановити. Запитуючи про книготоргівлю взагалі і українською книжкою зокрема одного з найстаріших книгарів Дніпропетровського, В. Є. Алексєєва, я одержав листа, якого тут і подаю цілком.

В. Є. Алексєєв пише:

„Скільки я пам'ятаю — років 50 тому (лист писано 1924 р.) — в місті Катеринославі була бібліотека і разом з нею книгарня Голубовського (секретаря Губер. Земської Управи) і при універсальній торгівлі Ульмана продаж книжок, здається, тільки вид-ва „Деврієна“ з сільського господарства, що прислали на комісію. Далі бібліотека й книгарня Голубовського перейшла до А. І. Єгорова. Єгоров видав кілька книжок українською мовою (Кашенка, Манжури, здається, „Лиха година“) і дитячих казок, а також брошуру з приводу полеміки про заснування міста Катеринослава, що точилася в „Юбилейномъ Листке“. Назва цієї брошури „О происхожденіи г. Телятинска Забейбаки“. Книжку написано віршами в гумористичному тоні.

„Потім відкрили книготоргівлю Синайський та Шаферман, але незабаром Синайський вийшов з товариства і відкрив книгозбірню, а Шаферман сам провадив далі торгівлю. Як у Ульмана, так і в Єгорова книжкова справа велася дуже зле, не було вибору як підручників, так і взагалі книжок і, окрім того, вони розцінювались вище від номінальної ціни, бо додавали ще й за пересилку. З цього скористався Шаферман і розвинув свою торгівлю.

„Я, що з малих років любив і мав нахил до книжкової торгівлі, коли повернувся з села, де був за народнього вчителя, побачив, що Катеринослав потребує книготоргівлі, яку поставила б і керувала б нею людина, що кохається в цій справі і що мала б метою не тільки саму користь.

„Після багатьох заходів, — бо поліцмайстер був проти того, щоб я відкривав книгарню, кажучи, що для Катеринослава досить торгівлі Шафермана, і моя витівка тільки зайвий клопіт для начальства, — мені пощастило здобути дозвіл 23 травня 1886 р. Торгівлю я відкрив у будці на бульварі, а за три роки переніс її у велику, світлу крамницю навпроти, під „Центральним готелем“, де вона весь час і містилася до вересня 1918 р.

„Українська література в мене була з перших днів відкриття, і я увесь час нею цікавився й видавав каталоги. Мене завсігди тягло видавати книжки. Почав я з видання конспектів історії російської літератури, церк.-слов'янської мови і перекл. „Антигони“ та „Речи Цицерона“. Потім видав кілька українських книжок, склав і видав „Найкращи малорусски писни“, видав „Три брата“ Манжури, „Басни Своехотова“, „Екатеринославській календарь“ з адрес-календарем м. Катеринослава (перша спроба) за зразком київського календаря Фабріціюса, плян міста Катеринослава, шість чисел гумористичного журналу „Комета“, „Бомба“ „Трезвон“. Журнал, як за тих часів, була значна і смілива витівка, і мав дуже великий успіх серед різної публіки. Пояснити це можна тим, що в ньому влучно і сміливо висміювалося різних громадських діячів міста, „Общества взаимного кредита“, залізниці, консисторії тощо. Журнала цього заборонено. Пробував я видавати безплатну газету „Спрось и предложение“. Головна мета у мене була — якнайширше ознайомити читача з книжками, як з тими, що тільки но тоді видавалися, так і з попередніми виданнями.

„Року 1917 я намітив багато невеличких книжок, що стосувалися подій, які ми переживали. З цієї серії склав і видав я: „Песни борьбы и свободы“ і „Песни революции“, і на цьому закінчилася моя видавнича діяльність“.

Книгарня В. Є. Алексєєва була одна з найкращих у м. Дніпропетровському. З каталогу українських книжок, що випустила книгарня, видно, що вибір українських книжок, як на ті часи, був великий, майже все, що було на ринку. З слів Алексєєва, він спочатку і далі довгий час пильнував цього відділу, лише на останку той якось занепав у нього. А проте, все ж таки в книгарні можна було знайти українську книжку та журнал. В. Є. Алексєєв завжди публікував у своїх оповістках, що книгарня має „большой выбор малорусскихъ книгъ“.

До Алексеева продаж українських книжок, принаймні, власних видань, провадився в книгарні Єгорова.

Пізніш продаж української книжки провадять і інші російські книгарні, як то: Шафермана, Кригера, Земська книгарня, та продаж цей має випадковий характер.

Проте, справа поширення української книжки стояла все ж таки зле, бо, так зване „старе громадянство“ само заходжується коло організації поширення книжки. Так в 1904—1905 роках воно входить у згоду з книгарнею „Київської Старини“ у Києві, дістає від цієї в кредит книжок на 300 карб. і переводить продаж через російську книгарню Браїловського. Книгарня, випродуючи книжки, мала на здобуті гроші поповнити запас книжок. Та й тут не повелось, бо книжки випродувались, але не поповнювались. І, зрештою, цю справу зліквідовано.

В цей же час і пізніше поширює українські книжки на Катеринославщині М. О. Богуславський, що збирає членські внески і поширює видання „Добродійного Товариства“. Як на ті часи, він провадить поширення книжки досить успішно. У звіті „Добродійного Товариства“ за 1904 р. позначено, що він продав видань т-ва на 66 крб. 06 коп., а за 1906 р. на 29 крб. 40 коп.¹⁾

Так само й у період 1902—1906 рр. поширення книжок „Добродійного Товариства“ провадить А. Сокіл.

З 1906 р. до поширення книжок береться Катеринославська „Просвіта“. Книжки продають на вечірках товариства, а також члени т-ва поширюють їх по селах. Роблять спроби наблизити книжку до покупця через книгарні, для чого входять у порозуміння з деякими кіосками: року 1907 з книгарнею А. Чуюна „Просвещение“, пізніше — 1908—1909 р. — з книгарнею „Труд“ та майже скрізь повторюється те ж саме, що і з книгарнею Браїловського.

Під час „Южно-Русской Областной выставки“ у Дніпропетровському в 1910 р. заходами М. Стасюка організовано на виставці продаж книжок від т-ва „Просвіта“ та вітрину сільськогосподарської літератури книгарні „Київської Старини“. На виставці досить успішно провадився продаж книжок; вперше у Дніпропетровському українську книжку показано значній масі людей, що прийшла через виставку. За час виставки продано книжок на 714 крб.²⁾ Крім того, книжки „Добродійного Товариства“ продавались у кіоску книгарні М. К. Лозінської.

Перед кінцем „Южно-Русской Обл. выставки“, заходами М. О.

1) Отчеты „Благотворительного Общества“ за 1904 і 1909 рр.

2) „Дніпрові Хвилі“, 1911 р. ч. 20—21, ст. 282.

Богуславського, відкрито на Озерному базарі, проти Управи Катер. Залізниці, рундук № 295. Тут продавали українські книжки, портрети, листівки та кустарні вироби. Та продаж доручено недосвідченій людині, дівчині підлітку, якій не під силу було впоратися зі складними завданнями, і рундук занепавав.

Продаж книжок під час виставки доводив, що попит на українську книжку є, що в разі вмілої та доброї організації справи, можна відкрити в Дніпропетровському спеціально українську книгарню, що така книгарня оплатиться. Отож, книгарня „Київської Старини“ робить заходи біля цього. До Дніпропетровського надіслано спеціальну людину, щоб з'ясувати справу на місці, молодь узялася допомагати, підшукано приміщення, обіцяно всіляку допомогу, та в рішучий момент кияни злякались, що книгарня може таки не витримати, і справа з відкриттям книгарні, спинилась.

Другу спробу відкрити українську книгарню роблять знов таки кияни, на цей раз книгарня „Літературно-Наукового Вісника“. Справа йшла про купівлю російської книгарні М. К. Лозінської, що віддавна, між іншим, продавала потроху й українські книжки, особливо видання „Добродійного Товариства“, і набула тут певної популярності. Та переговори, що велись довгий час, не дали певних наслідків, і справу з книгарнею знову відкладено.

Тут згадаємо гурток молоді, який після „Южно-Русской Обл. виставки“, з власної ініціативи, склавши невеличкий капітал (пай з крб.), почав виписувати та поширювати книжки, як от—серед робітництва Брянського заводу, залізниці, службовців різних установ, та учнів різних шкіл, а надто серед учнів учительського інституту, фельдшерської школи та ін. Продавали чимало книжок і по селах. Серед цих молодих осіб, що поширювали книжку, треба відзначити надзвичайно енергійного юнака Мих. Авдієнка. Де б він не був, завжди з ним були й книжки, а коло нього збиралися люди. Надзвичайно добре міг він впливати на всіх, і здавалося, там, де й мови не могло бути про купівлю книжок, знаходив собі клієнтуру. Справа з поширенням книжки доходила у нього до анекдотів. Раз, їдучи залізницею, він розташувався у вагоні на лавці з книжками й почав продавати їх. Аж тут раптом проходить урядник. „Оце лиха година, думає продавець, — оце так вскочив“. Але не розгубивсь і причепивсь з пропозицією до урядника, і той, кінець-кінцем, купив і собі книжку. Якось під час літніх учительських курсів, які влаштовувало земство, він пішов туди з пропозиції деяких учителів з книжками, та й розташувався десь там. Одразу ж

почався жвавий торг, коли гульк — аж коло нього розпорядник курсів, відомий українофоб Яковлев. Цей суворо зазначив йому, що тут торгувати не можна, але, коли Авдієнко почав йому доводити про потребу української книжки, то зрештою Яковлев нічого не міг сказати і тільки просив його так прилюдно цього не робити. За рік роботи гурток продав книжок щось на тисячу сто шістдесят карб. За тодішніх умов це була досить значна сума, як для Дніпропетровського.

Після праці впродовж року в гуртку виникла думка відкрити книгарню. Та реалізувати цю думку так швидко не пощастило. Тільки за третім заходом, через рік здобули дозвіл на книготоргівлю з 15/VIII—1913 р., а 20/X того ж року в невеличкому приміщенні на Поліцейській вул., б. № 36, поруч з одночасно відкритим кооперативом „Народня Торгівля“, розпочала свою торгівлю перша українська книгарня в Дніпропетровському, під назвою „Слово“. Без капіталів, тільки за допомогою деяких видавництв і книгарні „Л.-Н. Вісника“, що дали свої книжки на комісію, або в кредит, та кількох осіб, що позичили грошей, книгарня почала свою діяльність.

Енергії у впорядників не бракувало, і за рік, не зважаючи на важкий матеріальний стан, книгарня перебралася вже в досить гарне приміщення на тій же вулиці, № 59.

Звичайно, перші роки книгарня не могла повернути витрати на себе і лише 1916 року вперше баланс книгарні зведено без дефіциту. Ось виторг книгарні за всі роки існування:

За два місяці	1913 року—	761	крб.	98	коп.
	за 1914 рік —	4.355	„	31	„
	1915 „ —	5.872	„	79	„
	1916 „ —	9.777	„	23	„
	1917 „ —	118.769	„	33	„
	1918 „ —	281.628	„	18	„
За 8 місяців	1919 року—	335.582	„	27	„

Наприкінці 1915 року книгарня зазнала лиха. Під час арештів серед українського робітництва її закрило Жанدارмське Правління. Правда, через два тижні, після кількогадинного тусу, книгарня знов почала функціонувати.

За денікінців книгарня вдруге пережила трус, що скидався на якийсь дикунський наскок.

У вересні 1919 року книгарня перейшла до Катеринославського Союзу Споживчих Товариств.

В місті книгарня обслуговувала переважно робітництво та приміських селян. Крім того, особливо в революцію, виконувала

силу замовлень, так на місцеві, як і на інші видання, поза містом, на села, а також і геть далі, висилаючи книжки в такі міста, як: Херсон, Одеса, Полтава, Кам'янець - Подільський, на Таврію і особливо багато на Сибір, Кавказ та в Крим.

Крім книгарні „Слово“, книжки продавали міська й сільські „Просвіти“.

З революцією 1917 року попит на українську книжку незрівняно збільшується і поширювати книжки беруться різні організації. Так, при бюро катер. орг. УСДРП на вокзалі провадиться продаж партійної літератури та газет. Потім та ж організація відкриває кіоск на Брянському заводі. В осередку міста на Проспекті відкриває кіоск Губерніяльна Рада, пізніше кіоск перейшов до Книгарні „Каменяр“.

Року 1918 організ. УСДРП відкриває власну книгарню „Каменяр“ (Гімнастична вул., № 1), в районі залізниці, що проіснувала до 1920 року.

Книгарня мала два кіоски; один на Проспекті, другий в районі війська на Соборній площі, обслуговуючи салдат та Мандриківку. Майже одночасно з книгарнею „Каменяр“, у квітні 1918 року „Українське видавництво“ відкрило на Озерному базарі власну книгарню під назвою „Україна“. Книгарня містилася у чималому приміщенні, одразу набувши характеру великого підприємства. Проте, існування книгарні було недовге, наприкінці того ж таки року книгарня згоріла разом з цілими кварталами крамниць.

На пожежі згоріло все майно, книжки, друкарня, та всі справи видавництва. Після пожежі видавництво обмежувалося лише тим, що тримало власну комору.

Року 1918-го Залізнична Спілка провадить поширення книжок на Залізниці, для чого навіть споруджено спеціальний вагон-книгарню.

В робітничому селищі Нижньодніпровського, на переїзді Кирилівка, улаштовано україн. книжковий кіоск.

На початку 1919 року почала існувати книгарня Катеринославського Союзу Споживчих Товариств, який наприкінці цього року, перейнявши книгарню „Слово“, переніс її назву на свою книгарню. Книгарня Союзу, придбавши великі запаси книжок, як місцевих так і з інших міст, добре поставила справу поширення, продаючи книжки, як через свої відділи в Нікополі, Сіпельникові, Петриківці, Запоріжжі, Кам'янському, так і через споживчі товариства в Чаплях, в Томаківці та інших.

Року 1921-го книгарня занепадає, а з 1922 припиняє своє існування.

Проте, з 1922 року починають функціонувати книгарні ДВУ, які і заступають всі колишні книготорговельні заклади.

Поза Дніпропетровським до революції продаж українських книжок провадився в Новомосковському, в рос. книгарні Богомаза, в Запоріжжі-Кам'янському, через книгарню Бакуна та через двох лубошників. Крім того, книжки продавали по „Просвітах“: Мануйлівській, Діївській, Перещепенській та в Єнакієві; також торгувало книжками Мануйлівське Споживче Товариство, виходячи з ними навіть на базар у базарні дні.

З революцією на периферії виникає ціла низка книгарень по різних містах. За допомогою книгарні „Слово“, відкривається книгарня в Новомосковському — „Народній учитель“, — що проіснувала щось із рік. У Луганському — книгарня „Праця“ (1918—1920). У Нікополі — книгарня „Промінь“. Книгарня проіснувала пів року і перейшла до Кооперативного Т-ва „Громада“. Ось виторг книгарні „Промінь“ за час її існування:

1918 року:	Жовтень	—1.279	крб.	22	коп.
	Листопад	—1.090	„	20	„
	Грудень	— 840	„	20	„
1919 „	Січень	—1.202	„	45	„
	Лютий	— 552	„	85	„
	Березень	—1.344	„	64	„
	Квітень	— 805	„	20	„

Разом 7115 крб. 01 коп.

З 1918 року у Верходніпровському відкрито книгарню „Народня книгарня“. Вона дотягла до 1921 р., дуже потерпівши від Денікінців.

У Нікополі, набувши книгарню „Промінь“, кооператив „Громада“ відкрив велику книгарню, що проіснувала до 1921 року. Одночасно з книгарнею „Громада“, провадила книготоргівлю Нікопольська філія Катер. Союзу Споживчих Т-в.

Як філія Київ. Робітничої Книгарні в Запоріжжі (Олександрівське), з року 1918 працювала книгарня „Великий Луг“. Перед нею існував кіоск „Просвіти“, а також провадив продаж книжок місцевий „Союз“. У Маріюполі закладено книгарню „Кобзар“. Навіть у с. Чаричинці, з допомогою книгарні „Каменярь“, існувала книгарня. Крім того, продаж книжок провадився через „Просвіти“ та споживчі т-ва.

Далі книготоргівля переходить до книгарень ДВУ, що повідкривано майже по всіх більших містах Катеринославщини.

Наприкінці хочу сказати кілька слів про друкарні.

...„В кінці червня 1793 р. друкарню Потьомкіна було передано до Катеринослава. Місцевий губернатор В. В. Каховський передав її до відання Катеринославського „Приказа Общественнаго Призрѣнія“. Разом з друкарнею перейшов до Катеринослава також і друкар Іван Геніх. В початку ХІХ ст. ця друкарня, придбавши новий шриффт від харківського університету, перейшла до Катеринославського Губерніяльного Правління“... — так каже С. Маслов у своїй праці „Друкарство на Україні в ХVІ—ХVІІІ ст.“*) Ця перша друкарня довгий час лишалась і єдина. Першу українську книжку надруковано в друкарні Я. Чауського, далі українці друкують по друкарнях Н. Я. Павловського, С. П. Яковлева, Губерніяльного Правління та ін.

По революції 1905 року українські книжки найбільше друковано в друкарні Губерніяльного Правління та друкарнях українців С. І. Барановського та К. Андрущенка.

За часи революції 1917 року українські книжки друкують уже десять друкарень, при чому деякі друкарні, як от Вісмана, І. Б., майже цілком переходять на друкування української книжки, деякі в значній мірі, як друкарня Н. Єременка та Я. Ларченка, „Комерсант“ та інш.

В усякому разі в ці роки ми бачили серед друкарів шукання української роботи.

На 1/І 1920 р., за відомостями спілки друкарів, ми маємо в Дніпропетровському більших і менших 26 друкарень, а взагалі щось із 40 поліграфічних підприємств. За Радянської Влади всі ці друкарні сконцентровано в кілька великих друкарень. Тут подаємо список поліграфічних підприємств на 1/І 1920 р.

ДРУКАРНІ НА 1/І 1920 р.

1. 4-та Радянська (кол. Губерніяльн. Земства).
2. Друкарня Гершеневича.
3. „ Вільтера.
4. 2-га Радянська (кол. Когана).
5. Друкарня Кудрявицького.
6. „ Клеткіна та Литвина.
7. „ Ліфшица.
8. „ Хайтова.
9. „ Зільбермана („Южно-Русская“).
10. „ Короха.

*) Маслов, С. — Друкарство на Україні в ХVІ—ХVІІІ ст. „Бібліологічні Вісті, 1924, № 1—3, ст. 66.

11. Друкарня Штем. фабр. Клеймана.
12. " Союз-Банку.
13. " Вісьмана, І. Б.
14. " Споживача (колишня Ларченка, Я. та Бременка).
15. " Торгмана.
16. " „Культура“.
17. " Шпарбера.
18. " „Труд“ Ліфшица.
19. " Бершицького.
20. " Е. Строда.
21. " „Гутенберг“.
22. " Медведовського.
23. 3-тя Радянська (кол. Губерн. Правління).
24. 1-ша Радянська (кол. Копилова)
25. Друкарня „Комерсант“.
26. " Катерин. залізниць.

ЛІТОГРАФІЇ.

27. Айзенберга.
28. Малоховського.

ПАЛЯТУРНІ-ФАЛЬЦОВНІ.

29. Епштейна.
30. Ангори-Долгінова.
31. Свердлова.
32. Соломкіна.
33. Вейсмана.
34. Соколова.

СЛОВОЛИТНЯ.

35. Злобинського.

ЦИНКОГРАФІЇ.

36. Лізинського.
 37. Катерининської залізниці.
 38. Споживача.
-

С. Срединський.

ТЕОРІЯ РИТМУ БУДУВАННЯ КНИГИ Й ГАЗЕТИ.¹⁾

Досі, не зважаючи на численні спроби, жодному авторові, що писав про книжкове мистецтво, не пощастило утворити теорії, яка хоч більш-менш задовільно з'ясовувала б прикметні особливості, що дозволяли б творам з-під друкарського верстату носити назву „мистецькі твори“. Нижченаведена теорія, заснована на явищах ритму, має стати за таку спробу.²⁾

Не буде поетичною метафорою сказати, що весь світ просякнутий ритмом. Ритмічно набігає на берег морська хвиля, ритмічно змінюється день на ніч, ритмічно дихає людина й тварина, ритмічно б'ється серце, ритмічно скорочуються органи в рослині.

Ритм одухотворює людське життя.

Навіть саме сприймання явищ, навколишнього світу, як це виявили найновіші психологічні дослідження, є ритмічна дія. Наша увага то більшає то меншає.

¹⁾ Визначаючи за статтею тов. Срединського певний інтерес, як спробу дати теорію мистецького будування книги та газети, редакція визначає дискусійність авторових тверджень і гадає, що українські мистецтвознавці висловлять свої думки на сторінках цього ж журналу. Редакція.

²⁾ Найголовніша література, що її використав автор: О. Ерманський „Проблема трудового ритма“. Вестник Социалист Акад. Кн. 1. 1923 р. К. Бюхер. Работа и ритм. Изд. „Новая Москва“. 1923 р. А. Луначарский. Основы позитивной эстетики. Гиз. М. 1923. Г. В. Плеханов. Искусство и общественная жизнь. М. 1922. В. Брюсов. Основы стиховедения. М. 1924. В. Фриче. Социология искусства. М. 1926. А. Lewitas. Printing and Typography for beginners. New-York 1924. Ф. Бауер. Руководство для наборщиков. П. 1913. И. Галактионов. Технические правила набора и необходимость их изменения. Сб. „Книга о Книге“. Л. 1928. Учение об акцидентном наборе, изд. Александром Вальдовым в новейшей обработке Фридриха Бауэра. Перев. с 3-го нем. изд. Изд. Радомышльскаго. Харьков. 1903. А. Сидоров. Искусство книги. М. 1922. М. Audin. La livre, son architecture, sa technique. Paris. 1924. М. Гинзбург. Ритм в Архитектуре. Изд. „Среди Коллекционеров“. М. 1923. Т. Кениг. Плакат и реклама, как орудия пропаганды. Л. 1925. Г. Бульф. Симметрия и ее проявление в природе. Изд. второе. Гос. Изд. М. 1923. К. Каутский. Размножение и развитие в природе и обществе. П. 1919. Перев. с рукописи под ред. Д. Рязанова. Глава „Искусство и природа“. А. Шубников. Гармония в природе и искусстве. „Природа“, Л. 1927 № 7—8. П. Реннер. Книгопечатание, как искусство. М. Гос. Изд. 1925.

Проф. Г. В. Вульф так визначає ритм: «Ритм складеться з правильного повторювання однакових частин у цілому». Ми визначаємо ритм як безперервне повторювання будь-яких величин, через різні переміжки в часі й просторі. „Найважливіша, каже проф. О. Ерманський, визначена роля ритму: економізація енергії, що її витрачає людина працюючи, і що приводить до оптимального використання її та до досягнення більших наслідків з тією самою, а то навіть і меншою витратою сил працівника“.

Із психо-фізіологічного погляду ритм полегшує працю тим, що він допомагає, раз уставивши трудові рухи за визначеним ритмом, працювати надалі автоматично.

Яке значіння має ритм в організації праці, особливо на нижчих ступенях культури, це досить ясно показав у дев'яностих роках минулого століття Карл Бюхер.

Значіння ритму в мистецтві величезне. В багатьох галузях мистецтва, як от: у музиці, співах, танцях, театральній дії“ і кіно, не кажучи вже про „розміряну поетичну мову“, значіння ритму відразу впадає в око. І тут він відіграє ту саму ролю: полегшує сприймання. А. В. Луначарський має рацію, зазначаючи, що вага ритму в мистецтві збігається з тими самими психофізіологічними основами, що й у праці. „Всякий ритм, — каже він, — припускає, що дальший елемент подібний до попереднього“. Отже, сприймальний орган, раз пристосувавшись сприймати один елемент, легко сприймає й решту. Все ритмічне легко засвоїти, ритмічні рухи легко відтворити: тим то ритм є основа формальної естетики.

Коли відобразити графічно ритм якогонебудь явища, що відбувається в часі, то він виявиться в вигляді хвилястої кривої. Підвищення йдуть по зниженнях через рівні переміжки простору.

Саме такий вигляд має звичайний автоматичний запис биття серця, (кардіограма) або скорочення м'яснів (міограма).

Отже виходить, графічне відображення ритму є не що інше, як запис колишнього руху.

Найпростіший приклад графічного відображення ритму можна знайти в чергуванні окремих елементів якогонебудь нескладного бордюру. За такий приклад може бути друкарська пунктирна лінійка. Вона складається з крапок що стоять на рівній відстані одна від однієї.

.

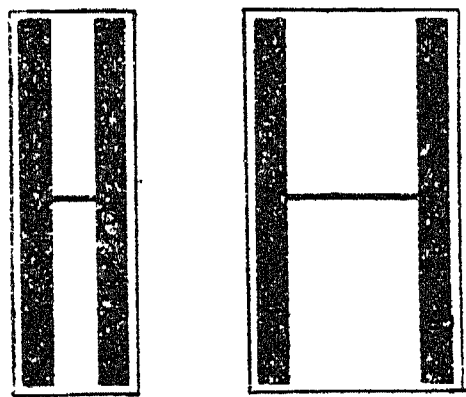
В образотворчих мистецтвах такі лінійки, що повторюють подібні елементи, мають назву орнаменту.

Наше око охоплює навіть найменше порушення цього ритму (досить згадати літеру Ж або Ш в шрифті друкарської машини, відстань між основними штрихами цих літер менша за пересічну і властиву всім літерам цього шрифту).

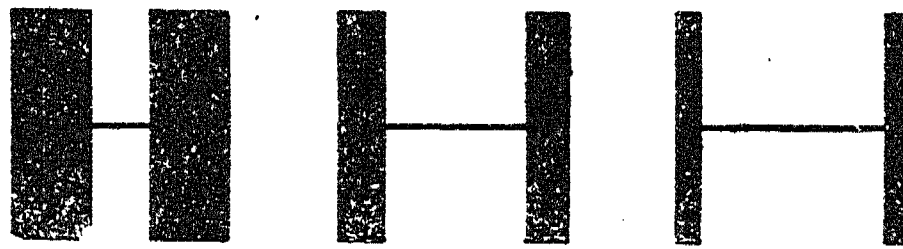
Далі ритмічна будова літер полягає в однаковій, визначеній як для рядкових, так і для початкових літер глибині основних, або глибині додаткових або волосяних штрихів, при чому рядкові літери мають пропорційно до свого більшого розміру і глибші штрихи.

Всі три випадки ритмічної будови в формі літер можна звести до ритму в їхніх пропорціях, тобто в загальній будові літер.

У деталях ритм насамперед виявляється в формі кінців літер або серифів. Залежно від цих серифів, літери, збудовані за тими самими пропорціями, здаються неоднаковими.

Різний вигляд літер залежно від їхніх пропорцій.

Різний вигляд літери залежно від товщини основних штрихів.

Серифи, разом з пропорційними відмінами, утворюють усю різноманітність текстових і чільних шрифтів.

Тільки в так званих кольорових шрифтах рисунок літери вскладняється ще одним додатковим штрихом, але принцип ритмічної будови залишається й тут незмінно.

Тільки порушенням легкого ритмічного сприймання можна з'ясувати те неприємне почуття, що виникає під час читання, коли в рядкові трапляються літери або іншого рисунка, або більші за тих, що ними складено весь рядок.

Ритм взагалі має величезну вагу в процесі читання. Через те він виявляється не тільки в будові окремих літер. Ритм бере участь у конструкції рядків, як найважливіший елемент, через те, що переміжки між літерами або прогалини будуть типовими ритмічними інтервалами.

Не дивно, що мало не все мистецтво друкаря спрямовано на те, щоб ці переміжки якнайбільше відповідали один одному. У машинному, а почасти й ручному складанні, в текстових шрифтах цього досягають механічно. Різниця між переміжками в складанні дрібних літер майже непомітна, а прогалини

здаються різними. Не те в складанні чільних шрифтів: тут треба додержувати якнайбільшої точності.

Відзначаючи цей факт (але не підозріваючи його ритмічного характеру, Фрідріх Бауер каже: „Складаючи початок писаними літерами, що буває найчастіше, треба пильно стежити, щоб відстань між літерами була рівна, особливо в рядках з великих

Н Н Н Н Н Н

Значіння *серифів* у побудові шрифту. Всі виображені тут літери *Н* мають ті ж самі пропорції, але вигляд літер інший через форми серифів. Сериф є додатковий ритмічний елемент.

шрифтів. Хоча словолитні, власне, досить добре вирівняли цю відстань, виливаючи шрифт, але все ж таки, щойно літери збігаються, друкар повинен регулювати відстань, вставляючи шпациї, клаптики па-

перу, або спилуючи й підрізуючи деякі літери. Наприклад, у шрифтах літери—НІ, ПЕ, МИ, НЮ тощо стоять близько одна від одної; і навпаки—ГА, ГУ, ТА, АТ, АЧ, РА і інші занадто далеко одна від одної. Що більший шрифт, то помітніша є нерівна відстань між літерами.

Відстань між літерами пропорційно залежить не тільки від величини або кегля літер, але й від широчини й малюнка вічка літери.

Зрозуміло, чому спеціалісти радять, наприклад, таке: користатися половиною широчини К в російських або половиною Т в латинських шрифтах, щоб визначити нормальну прогалину між літерами.

„Але ні в якому разі не можна визнати, каже Фрідріх Бауер, що яканебудь частина кегля (напр., дві п'яти, тощо) могла б правити за нормальну прогалину для всіх вузьких та широких шрифтів: цьому суперечить саме розуміння про виключення рядків“.

Не меншу роль відіграють і рівномірні переміжки між словами. І. Д. Галактіонов, критикуючи теперішні правила складання, справедливо зазначає:

„З усіх технічних правил складання треба вирізнити одно, що являє собою основу технічно грамотного складання, правило, що найретельніше розроблене, в якому здається передбачено всі численні способи, з єдиною і досить певною метою — домогтися гарного рядка складання; це правило вимагає якнайрівномірнішої розбивки між словами“.

Але й Галактіонов, як і Бауер, не може з'ясувати, чому це

правило виключне, чому з усіх умовних правил воно одне безумовне.

Ритмічні інтервали між словами полегшують процес читання, зв'язаного з митьовим сприйманням цілого слова. Без них швидке читання було б неможливе.

Схожі також своїм значінням, як ритмічні інтервали, і окремі абзаци або нові рядки. Вони—неначе великі станції поміж дрібних зупинок, щоб сприймати читанням слова, що стоять окремо й відділяються переміжками одне від одного.

Білі переміжки між рядками будуть також ритмічні інтервали.

Здається, коли б знищити або принаймні скоротити ці переміжки, часом більші навіть за висоту шрифту, то це дало б економію місця. Проте, таке скорочення тільки перешкодило б читанню або зробило б його зовсім неможливим.

Яку вагу надають рівномірному розміщенню рядків друкарі-художники, найкраще промовляє виписка з класичного підручника з акцидентного складання Олександра Вальдова.

„Поруч з вибором певного характеру шрифту і визначенням розподілу рядків, треба зазначити таку обставину, дуже важливу: це—розподіл вільного місця між рядками в чільному складанні, або розбивка, як це зветься скорочено: цей розподіл робиться не з власної примхи, ні, він ґрунтується на правилі, яке каже, що відстань між різними чільними рядками, як і між групами рядків, повинна бути однакова.

Нарешті, ритм вищого порядку можна знайти в рівномірному чергуванні сторінок книжки, журналу або газети. Кожна така сторінка являє собою просторово-часовий ритмічний елемент: просторовий для зорового сприймання і часовий для процесу читання в його заґайності.

Сама рівність формату й зовнішнього вигляду сторінок, які доходять до того, що числа рядків на кожній сторінці зовсім збігаються, каже про їхнє несвідоме ритмічне оформлення. Проте саме каже й цілковитий збіг усіх постійних елементів книжкової або журнальної сторінки: розміру берегів, колонтитулу й пагінації.

Сучасне ритмічне членування друкованих творів розвинулось еволюційним шляхом. Про це наочно говорить розвиток газети.

Середньовічний переписувач і дехто з перших друкарів не визнавали ні окремо поставлених слів, ні чільного рядка, крім тих, що з них починався розділ. А тим часом, за наших часів, важко було б вигадати більшу нісенітницю, як шпальту газети, що була б, як у книжці, на всю широчінь сторінки.

В такому разі читач пробігав би очима рядок не в 30-40 літер, зв'язаних у п'ять-шість слів, а в 200-300 літер, зв'язаних у понад сорок слів, що простягнулися б у сім або вісім газетних шпальт. Але ж це було б і не все. З цієї дивовижної шпальти треба було б повикидати розділові знаки, крім крапки, що стоїть між окремими словами без звичайних переміжок: викинути чільні рядки і всі дрібні й великі заголовки в тексті. Тільки тоді можна уявити собі картину газети, зробленої не беручи на увагу благодійний вплив ритму!

Ритм у газетній сторінці виявляється також, як і в книжковій, і в інших деталях: у розподілі заголовків та малюнків. Заголовки та малюнки накреслюють границю членування окремих частин, утворених текстом.

Найлегше схопити вплив ритму в розподілі заголовків у найудосконаленіших зразках сучасних газет—у північно-американських газетах.

* * *

Можна сказати, що явище симетрії, так само як і ритму, має біологічне значіння, і саме сприймання цього явища буде підсвідоме. Щоб зважити всеобсяжне значіння симетричних форм у природі, досить зазначити, що організація зовнішньої форми людини й мало не всіх живих істот симетрична.

А проте, в тваринному світі абсолютної симетрії, яку ми зустрічаємо в світі кристалів,—немає. Складаючись із пластичної речовини, тіло тварин, усупереч тому, як у кристалів, до деякої міри асиметричне. Ця часткова асиметрія залежить від впливу на неї сил зовнішньої природи.

Серед рослинного світу вияв симетрії так само загальний, як і серед тваринного. Квіти більшості рослин ідеальні зразки променевої симетрії.

Вагу симетричної будови тіла для організації психіки живих істот і, зокрема, людини визнано після експериментальної праці знаменитого фізіолога Ж. Леба.

Підсумовуючи свої дослідження, Леб зробив висновок, що „вихідним пунктом для наукової й кількісної аналізи поведінки тварини в умови симетричності її тіла“.

Наявність умов симетричності доводить аналізу до порівнює простого завдання.

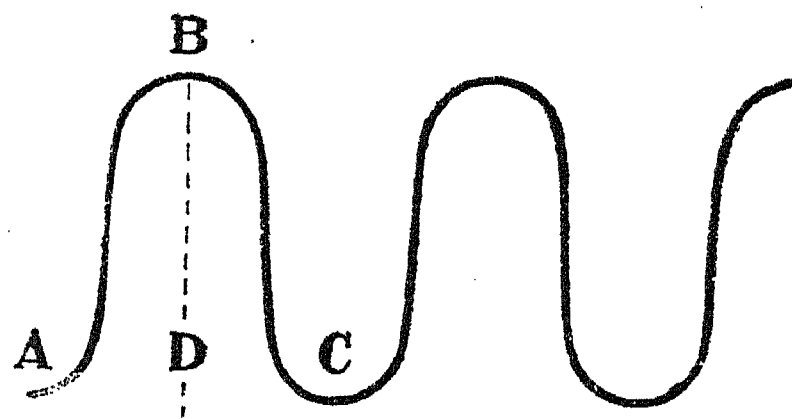
Сама по собі симетрія входить у наше уявлення про красу, як один з її найважливіших елементів. На ці саме обставини й зазначає Карл Кавтський.

Як в окремому організмі, так і в системі організмів, кожна частина відіграє визначну роль в загальному процесі. Через те на нас справляє вражіння тільки така різноманітність, де всі деталі являють одне ціле і кожна вносить свою частку в спільний результат, що являє собою стан рівноваги або руху перед відновленням порушеної рівноваги.

Розглядаючи хвилясту криву, ми бачимо, що її можна розкласти на багато окремих елементів, на ряд різних завбільшки піднесенень і знижень, на ряд хвиль.

Кожне таке взяте зокрема зниження або піднесення щодо певної середньої лінії подає приклад простовисної симетрії.

Розглядаючи дану криву, ми бачимо, що рух, починаючи з точки *A*, йде висхідною лінією, доходить до точки *B* і далі починає йти нисхідною до точки *C*. Висхідна крива подібна до нисхідної, але протилежна характером зміни. Кожній точці на кривій

Хвиляста крива, що її кожний елемент утворює симетричну фігуру. Лінія *BD* є лінія симетрії.

між *A—B* відповідає така сама на лінії *B—C*. Лінія *B—D*, що ділить симетричну фігуру пополювині, буде лінія симетрії.

Суть симетрії, як і ритму, становить рух. Симетрію можна звести, в кожному окремому випадку, на певний рід переміщення.

Симетрія має велике значіння в мистецтві.

Особливо помітна роль симетрії в скульптурі. В цьому мистецтві, що має на меті подати в пластичних формах людське тіло,—додержання симетрії проказує самий об'єкт. Майже таку саму вагу має симетрія в архітектурі.

Найвиразніші приклади симетричної будови дає класична архітектура. Проте, симетрію додержано також у будинках стилів барокка, готичного й романського; навіть модернізм, найбільше пройнятий індивідуалізмом своїх декоративних деталей, і той дає змогу легко знайти вісь симетрії в загальному пляні будівлі, або лінію симетрії в його чолі.

Більшість сучасних залізобетонних громадських будівель, що стосуються до конструктивізму, теж збудовано симетрично. Симетрія властива також і всім будовам інженерії, до якої належать мости, віядуки, тунелі, потужні радіо-станції, океанські пароплави.

Не менш важлива роль симетрії в малюванні; симетрію помітно й у пейзажах, але надто виявляється її вплив у портрет-

ному малюванні, де художник, малюючи обличчя або постать, розміщає їх переважно по лінії симетрії.

Звертаючись до друкарського мистецтва, ми насамперед натрапимо на той факт, що літери абетки, що на перший погляд мають дуже мало спільного з симетрією, — здебільшого симетричні.

Розглядаючи українську абетку, ми знайдемо серед її великих літер 14 простовисно-симетричних (А, Ж, И, І, Ї, М, Н, О, П, Т, Х, Ф, Ш), 6 поземо симетричних (В, Е, Є, З, К, С.) і одну центрично-симетричну (Н) і тільки одинадцять несиметричних (Б, Г, Д, Л, Р, У, Ч, Щ, Ъ, Ю, Я.).

В латинській абетці це явище виявляється ще яскравіше. Там є тільки сім несиметричних літер з усієї кількості 26, а саме: (F. G. J. S. L. P. R.).

У книжковому мистецтві симетрія відіграє видатну роль. Не буде перебільшенням сказати, що схема розподілу рядків у чільному аркуші симетрична в дев'ятох—десятих з усієї кількості книжок. Чільні аркуші, взагалі, дають дуже добрі приклади прямої симетрії: симетричність у них дотримано навіть до найдрібніших деталей.

Цікаво визначити, що досі між російськими знавцями книжки точаться завзяті суперечки про крапку.

Річ у тому, що вони ніяк не можуть вирішити: ставити чи не ставити крапку на кінці початкових рядків чільного аркуша.

Найцікавіше в цих суперечках те, що про причину, яка вимагає знищити крапку, ніхто й не говорить. Всі пристають на суб'єктивну оцінку: подобається крапка, чи ні.

А проте, коли виходити з вимог абсолютної симетрії, якщо її цілком здійснено в іншому, то можна дати відповідь: крапка не потрібна.

Звичайно, що в асиметричних заголовках книжок або в чільних рядках, складених дрібним шрифтом, додержувати такої симетрії безглуздя: поперше тому, що воно суперечить основній ідеї будівництва, а подруге—тому, що просто крапку не помітно.

Так само, як у чільних рядках, найбільше симетричні в книжках заголовки і підписи під малюнками. Симетрична й пагінація (цифри, що стоять край сторінки і показують її рядовий номер), і заставки, й кінцівки, не кажучи про фронтисписи.

Дарма, що більшість авторів, які пишуть про книжкове мистецтво, не здають собі справи в значінні симетрії, проте, потребу її вимагають і в побудуванні книжкових сторінок у найменших дрібницях.

Наприклад, Фрідріх Бауер у своєму „Підручнику для складачів“ дає таку пораду: „В тому разі, якщо довгу примітку

доводиться ділити надвоє між суміжних сторінок, то краще поділити її рівно на обох сторінках: це матиме багато кращий вигляд. Отже, якщо примітка має дванадцять рядків, то на лівій сторінці не можна ставити, наприклад, дев'ять рядків, а на правій три, а конче треба на кожній сторінці поставити по шість.

Свою пораду Фрідріх Бауер дає, багато не думаючи. Не те ми бачимо, звертаючись до сучасних „авторитетів“. Не добувшись до загального значіння симетрії, що входить, як конче потрібний елемент в художньо-побудовану книжку, вони замінюють своє незнання многослівними пустими розправами. Ось, наприклад, своєрідне клясичне правило Павла Реннера.

„Правило перше“ говорить: „обидві смуги двох суміжних сторінок повинні справляти вражіння одности. У них повинен виявлятися закономірний зв'язок. Отже, треба уникати всього самовільного й химерного: не треба думати, ніби вигадки, що ускладняють явища, свідчать про багатство думки, фантазії або хист, наприклад: велика й зовсім не легка майстерність утворити простий, ясний, приємний на око розподіл складання“.

Чому саме сторінки „повинні справляти вражіння одности“, чому „в них повинен виявлятися закономірний зв'язок“,—ні Реннер, ні його коментатори, — як наприклад, М. Г. Щелкунов,—з'язувати не можуть.

А проте єдине тлумачення і є симетрія.

Сторінки розгорнутої книжки симетричні, а сама лінія симетрії проходить саме там, де книжка загинається.

Зрозуміло, що всяка деталь, яка відзначається на одній сторінці, а на другій її зовсім нема, справляє прикре вражіння тим, що вона заваджає по-здоровому сприймати обидві сторінки відразу.

Навпаки, в газеті, де сторінки дуже великі й через те сприймаються окремо, а не обидві заразом, ця одність не потрібна.

Як і в книжці, симетрії широко додержуються в газеті.

Отже, у величезній більшості газет заголовки ставлять угорі й посередині першої сторінки, тобто саме на лінії симетрії. Такі симетричні заголовки панують у газетах: Америки, Англії, Франції, Німеччини, Італії, Голяндії й Скандінавських країн. Асиметричні заголовки в цих газетах трапляються дуже рідко.

Крім заголовка газети, симетрична форма панує також і в заголовках як великих, так і малих газет.

Симетрії додержуються у розподілі не тільки чільних а й другорядних рядків.

Великі ілюстрації на кількох шпальтах, портрети, карикатури, або жанрові сцени вміщують майже на самій тільки лівій симетрії в горішній половині сторінки.

Найвищого вдосконалення симетричне верстання набуває в масових американських і французьких газетах. В американських газетах особливої уваги надають чільній сторінці газети, а решта сторінок відіграють тільки ролю посереднього ансамблю навколо знаменитого артиста.

Зате у французьких газетах додержування симетрії поширене й на внутрішні сторінки, отож навіть у фейлетоні до мудрюються збудувати симетричний заголовок. Його вміщують під рисою, не спочатку, а на лінії симетрії, всередині під текстом фейлетону.

Деякі радянські українські газети теж дають досить удалий зразок симетричної побудови.

* * *

Пропорційність уважають за ознаку краси. Пропорційність формативних створінь залежить від пристосування її до оточення. Мільйони поколінь тварин у боротьбі за життя виробили свої пропорційні форми так само, як і симетричні.

Розуміння, або краще почування пропорційности глибоко закладено в людині. Можна вважати, що це почування залежить від самої будови нашого організму.

Пропорційність можна розглядати як рід ритму, але в той час, коли звичайний ритм—це однакового розміру хвилі, що без кінця повторюються,—ритм пропорційности являє собою хвилі, що їхні коливання ступнево вщухають.

Серед таких хвиль відзначається одна відміна, яка вирізняється тією особливістю, що вона надзвичайно економізує наше сприймання, через те, що її коливання дуже швидко наближаються до безконечно малої величини.

Саме такий ритм виявляється в побудові тіла тварини й рослини.

Проф. Г. В. Вульф розглядає його, як „рід симетрії, що характеризується елементом поступового переміщення“.

У рослинному світі цей ритм виявляється „в періодичному повторюванні однакових частин рослини в її довжині. Саме так збудовано частини рослин, що періодично, рік-у-рік, збільшуються вздовж, як наприклад, гілка з листям, саме листя, квітки й частини їх.

У світі тварин така пропорційність виявляється не тільки в загальній формі тваринних організмів, рахуючи й людину, але також і в членуванні їхніх окремих органів.

Звичайно, що таким поширенням пропорційних форм у природі вони повинні були відбитись у витворах людської праці.

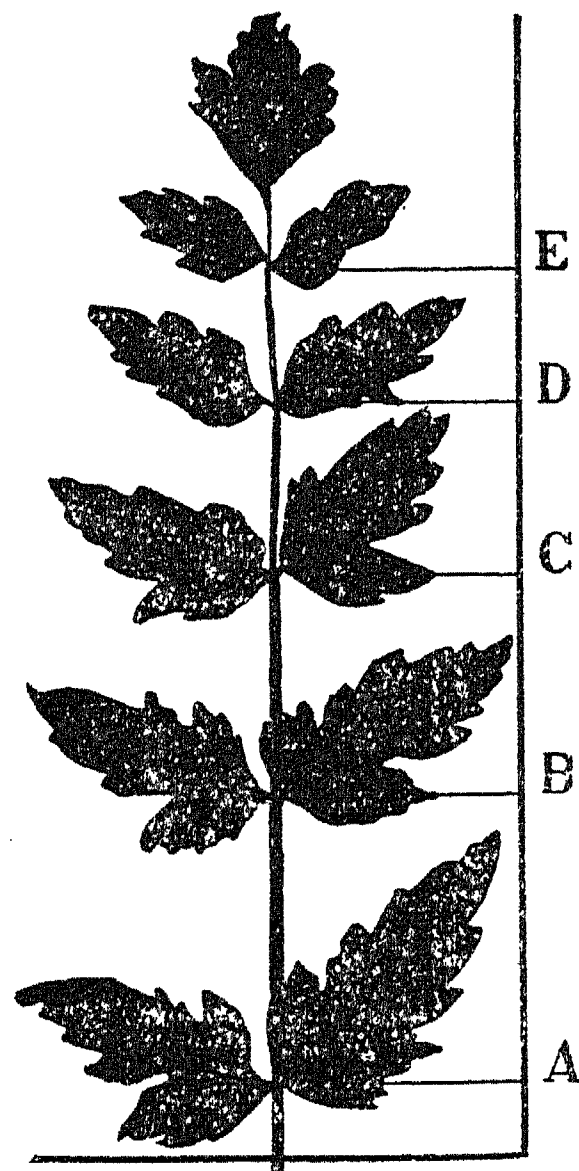
Справді, під назвою „золотого перекрою“ пропорційність широко вживається в мистецтві.

Золотий перекрій, або золотий поділ лінії на дві такі нерівні частини, щоб ця лінія, що дорівнює одиниці, відносилась до більшої частини так, як більша відноситься до меншої.

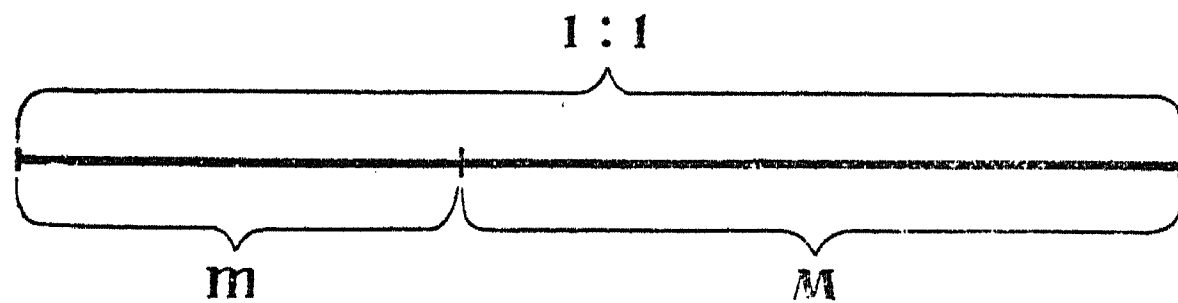
Легко зрозуміти, що поділ можна почати з обох кінців лінії, тобто більша частина, залежно від цього, може опинитися як праворуч, так і ліворуч, або вгорі, або знизу. В останньому разі, поділом по вертикалі прямокутника, або квадрата, можна говорити про горішню й нижню лінії золотого перекрою. Скорочено більшу частину лінії, поділеної по золотому перекрою, позначають літерою *M* і звать майор (від латинського Major—більший), а меншу позначають літерою *m* і звать мінор (від латинського слова Minor—менший).

Кожну частину, що маємо при такому поділі ($M + m$ можна теж розділити ($M_1 + m_1$): цю частину знову поділити ($M_2 + m_2$) і далі без кінця, через те, що саме число, яке визначає як більшу так і меншу частину пропорції, стосується до ірраціональних чисел, які можна визначити тільки приблизно.

Коли взяти, як показників пропорції, звичайні дроби, то матимемо такий ряд: $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{3}$, $\frac{2}{5}$, $\frac{3}{8}$, $\frac{5}{13}$, $\frac{8}{21}$, $\frac{13}{34}$, $\frac{21}{55}$, $\frac{34}{89}$ і т. далі.

Золотий перекрій повтворюваний однаковими частинами рослини вповдовж її.

Золотий перекрій лінії: *M*—більша частина пропорції, *m*—менша частина.

Щоб було зручно, ту саму пропорцію можна показати в такому вигляді цілих чисел: 1, 2, 3, 5, 8, 13, 21, 34, 55, 89, 144 і т. далі.

Кожні три цифри, що стоять поруч, являють собою відношення: $m:M$: ціле. Або коли ціла лінія становить 8 частин, то M становитиме 5, а m — 3 частини.

Надзвичайна особливість цього ряду цифр, що зветься золотим рядом, полягає в тому, що всі члени пропорції утворюються при складанні двох суміжних чисел:

$$1 + 2 = 3; \quad 2 + 3 = 5;$$

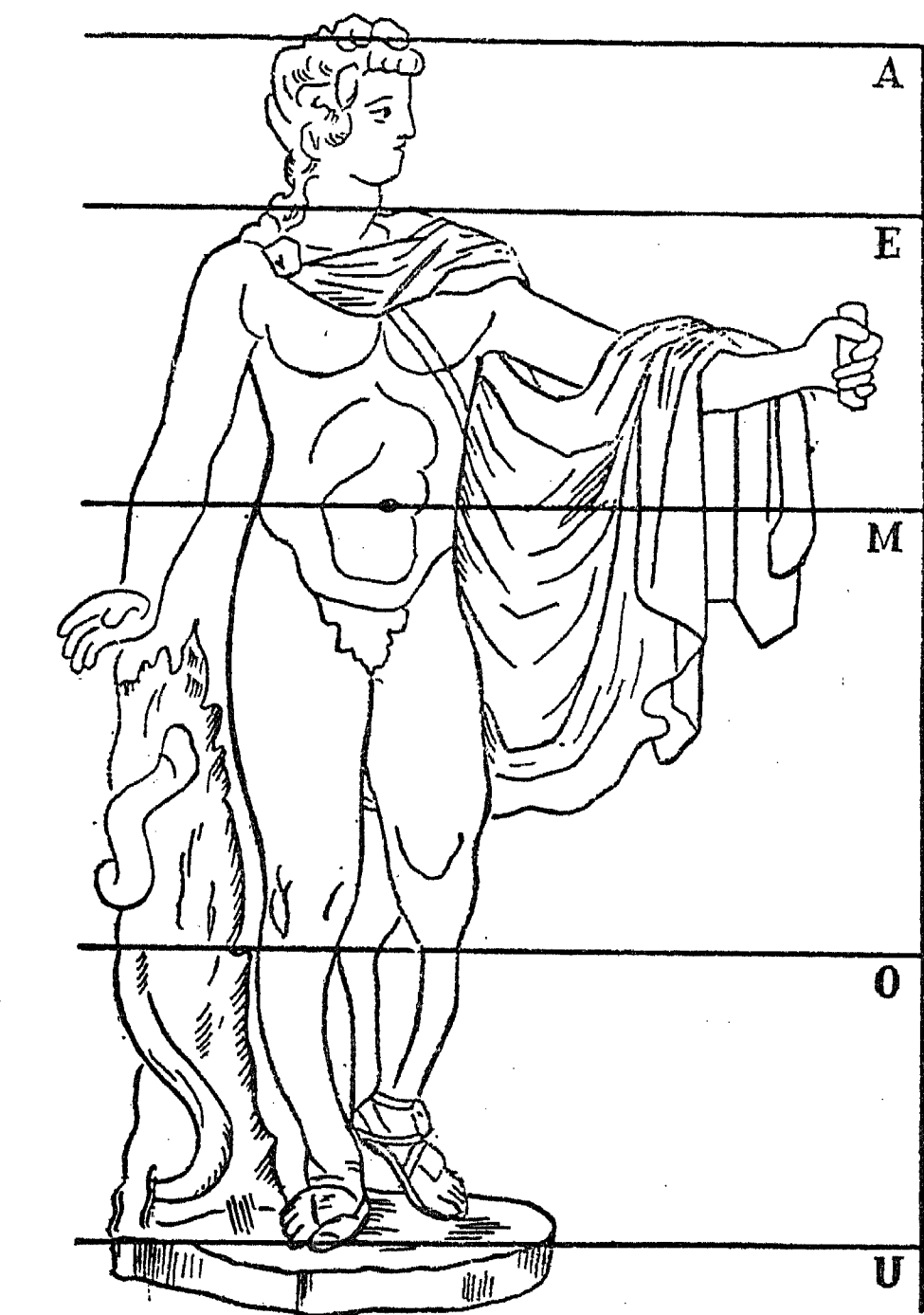
$$3 + 5 = 8; \quad 5 + 8 = 13$$

і т. далі. Що далі від початку, то більше зростає точність цієї пропорції.

Значіння золотого перекрою в мистецтві — величезне. Його роля в скульптурі ясна сама з себе, бо додержувати її вимагають самі пропорції людського тіла.

У будівництві золотий перекрій виявляється не тільки в пам'ятниках класичної старовини. Його можна знайти й у найскладніших своєю композицією витворах готики, барокко, або східних стилів. У сучасному будівництві золотого перекрою теж широко додержують.

Навіть у музиці, де, здавалося б, важко додержувати цієї пропорції, ми маємо

Класичний Аполон, як приклад будови пропорцій людського тіла відповідно до золотого перекрою. Лінія золотого перекрою проходить через стан.

ємо саме приклад побудови відповідно до золотого перекрою.

В друкарському мистецтві золотий перекрій також відіграє велику ролю. Жоден досвідчений друкар не почне застосовувати в форму книжкове складання раніш, ніж не зміряє широчинь берегів на папері, а також розподіл тексту на сторінках майбутньої книжки.

Золотий перекрій з'ясовує прямокутній формат більшості книжок, що завширшки й заввишки майже точно відповідають його пропорціям.

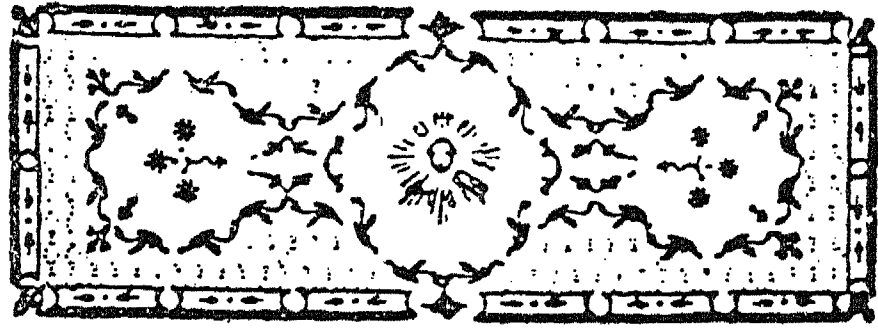
Характер будови залежить, крім дотримання ритму, симетрії й пропорційности, від мистецьки добраних шрифтів чотирьох різних гарнітур.

Не перебільшуючи можемо сказати, що тільки ті книжки мають гарний вигляд, які своїм форматом, розподілом тексту на сторінках і розміром вільних берегів відповідають золотому перекроєві.

Проте, вживання золотого перекрою в друкарському, або правдивіше сказати, поліграфічному виробництві одними книжками не обмежується. Його відбиток ми находимо в простокутньому форматі блокнотів, у візитових картках, у листівках, в ілюстраціях масового виробництва (портретах і картинах), гральних картах, в альбомах і навіть у бухгалтерських книжках.

Звертаючись до минулого, ми бачимо, що золотого перекрою вживали насамперед перші друкарі. Німецький художник—друкар Рудольф Енгельгардт у своїй праці, присвяченій значінню золотого перекрою в оформленні книжки, віддає багато уваги цій особливості творів XV та XVI віків.

Італійські й німецькі вчені і художники доби Відродження, як, наприклад, Лука Пачіолі або Альбрехт Дюрер, систематично працювали над виміром пропорцій та їхньою теорією.

MANUEL TYPOGRAPHIQUE.

PREMIÈRE PARTIE.

LA GRAVURE,
DU TAILLE DES POINÇONS.

Pour être un bon Graveur de Caractères, il faut être Typographe, c'est-à-dire, savoir tous les détails du mécanisme de la Fonderie & de l'Imprimerie, afin d'y assujétir son travail. Maître de l'art, le Graveur doit tout prévoir dans la fonte & dans l'impression. C'est par-là que les Simon de Colines, les Garamond, les

A

Початкова сторінка Manuel Typographique відомого французького друкаря Фурньє (1764). Витонченість будовання виходить як із того, що додержувано ритму, симетрії й пропорційности, так із того, що майстерно підібрано шрифти чотирьох різних гарнітур.

Отже, коли ми бачимо надзвичайно виразні ознаки золотого перекрою в графічних працях Альбрехта Дюрера, Гольбейна або Луки Кранаха, то не буде занадто сміло припустити свідоме застосування золотого перекрою.

А надто, що в деяких книжках тієї доби, присвячених друкарському мистецтву, ми находимо й певні вказівки на використання цієї пропорції.

Так Альбр. Дюрер у своєму підручнику графіки радить, визначаючи пропорції грубих і тонких штрихів літер, виходити з відношення 1 : 3.

-
- || *Kunst und Gewerbe*
 - || *Kupferstich-Sammlung*
 - || *Unsere deutsche Poesie.*
 - || *Strand-Walzer von Fétras*
 - || *Steter Eingang von*

Його сучасник, знаменитий французький друкар Жофруа Торі, ґрунтуючись на працях італійців, написав спеціальне дослідження про шрифти, де наочно ілюстрував застосування до них золотого перекрою. Думка Торі утворила революцію у французькому друкарському мистецтві: під її впливом залишили готичний шрифт, а вилляті за зразками Торі шрифти вживали у Франції протягом трьохсот років, аж до середини минулого віку.

Сучасні шрифти, побудовані відповідно до золотого перекрою. Ліворуч відзначено рисочками як їхні пропорції відповідають золотому перекроєві.

Золотий перекрій взагалі мав величезну популярність за доби Відродження. Проте й пізніші друкарі визнали його вагу. Так, за доби панування стилю рококо, з його вишуканою химерністю, загальна конструкція друкованих творів визначалась все ж таки надзвичайною пропорційністю.

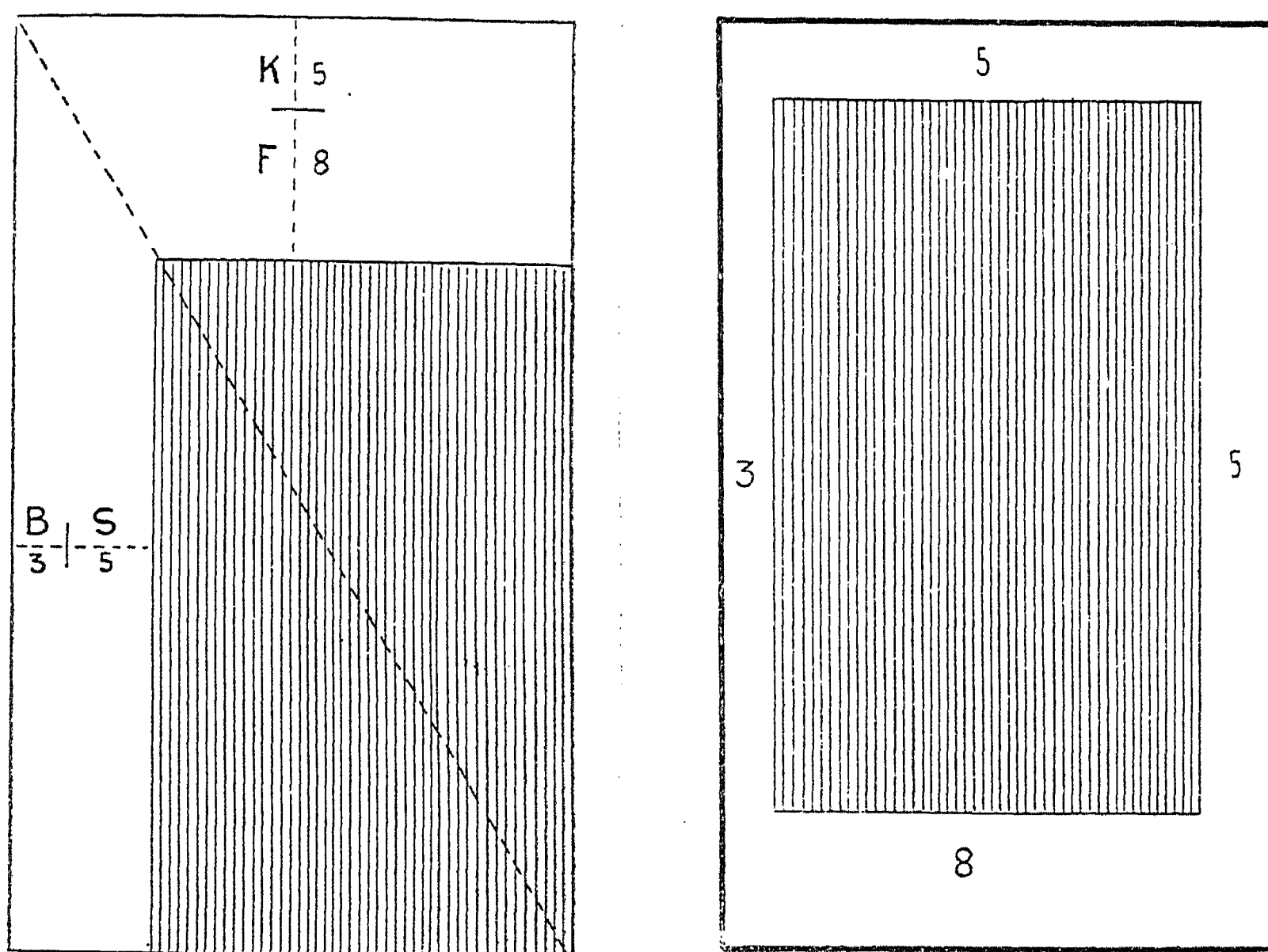
Новий період популярності золотого перекрою почався за шестидесятих років минулого віку, після того як оголошено відому працю проф. А. Цейзіта про золотий перекрій. У Росії один із перших, що писали про значіння золотого перекрою в друкарському мистецтві, був М. Д. Рудометов.

Вживаючи золотого перекрою до визначування місця, зайнятого друкованим текстом на сторінці (враховуючи сюди й колонтитул), вищезгаданий Енгельгардт виводить такі правила:

„Коли призначення друкованого твору потребує великих

берегів, то розмір місця, що заняте текстом, відноситься до розміру паперу, як 3:8.

Коли треба заощадити папір, то місце з текстом відноситься до розміру паперового аркушу, як 5:8.

Приклад побудову берегів сторінки книжки за принципом золотого перекрою.

Щодо розміру берегів у книжці, він становить таке загальне положення:

„Текст у книжці треба ставити так, щоб спинкові й бокові береги відносились, як 3:5, а горішні й нижні береги, як 5:8.

Щодо шрифтів, то, встановивши загальний принцип, що всі літери своєю конструкцією і щодо частин повинні підлягати золотому перекрові, Енгельгардт показує, що з нормальними шрифтами висота великих літер повинна відноситись до висоти маленьких, як 8:5.

У тому разі, коли треба вжити двох (різного розміру) шрифтів в одній друкованій праці, вони повинні, відповідно до свого значіння бути у відношенні 3:5, 3:8, або 3:13.

Нарешті, коли треба взяти три різного розміру шрифти в одній друкованій праці, то вони повинні відноситись як 3:5:8, 3:5:13, 3:8:13.

Цікаво відзначити, що початковий рядок в чільному аркуші величезної більшості книжок стоїть саме на такій самій висоті,

an geeigneter Stelle einzufügen wissen, so daß sie den Blick des Lesenden heben, nicht aber stören —

Die Kunst im Buchdruck

Es erwachsen dem Buchdruck durch die Tonbilder neuerer Zeit ganz neue Schwierigkeiten. Wir sehen, wie der alte Linien-holzchnitt der Kupferstich gleich war. Schon der Kupferstich ließ sich

Поправне розташування заголовку посеред тексту.

як і очі на обличчі в людини. Це цілком природне, бо й чільний рядок і очі стоять на висоті, відповідній горішній лінії золотого перекрою.

Золотий перекрій визначає й ширину переміжків між рядками тексту в газеті або в книжці. Найприємніше

вражіння буде в тому разі, коли ці переміжки стоятимуть у пропорційній залежності від розміру шрифту.

Звичайно, що малюнки, орнаменти, ініціали і взагалі різні прикраси друкованої сторінки підлягають у своєму розміщенню золотому перекроєві.

Так, кінцівки або віньетки, що закінчують розділи або відділи, повинні займати або горішню або нижню лінію золотого перекрою, тобто стояти на відстані близько однієї третини, рахуючи зверху або знизу від краю сторінки.

Золотий перекрій дуже поширено в газетах. Найпростіший приклад, що часто трапляється, дають розміри фейлетону в газеті.

Справді, коли обслідувати сотню примірників газет, де вміщено фейлетони, то виявиться, що висота чорної риси, яка відокремлює другий друкований матеріал від фейлетону, пересічно відповідає тій, що повинна бути, коли б було вжито золотого перекрою. Саме в газетах, що мають 100 рядків у шпальті, висота фейлетона залишається в межах від 30 до 44 рядків.

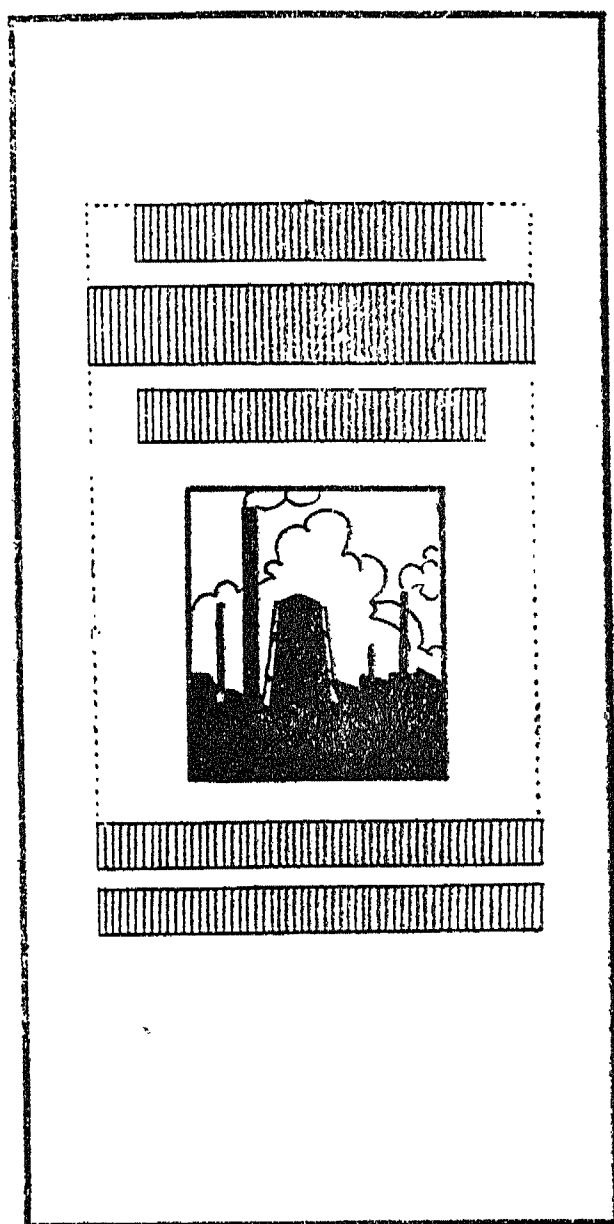
Золотий перекрій з'ясовує й прямокутній формат газетних сторінок.

Ритм у його модифікації — симетрія і пропорційність — ми сприймаємо підсвідомо. Це біологічні чинники, що лежать в основі естетичного сприймання.

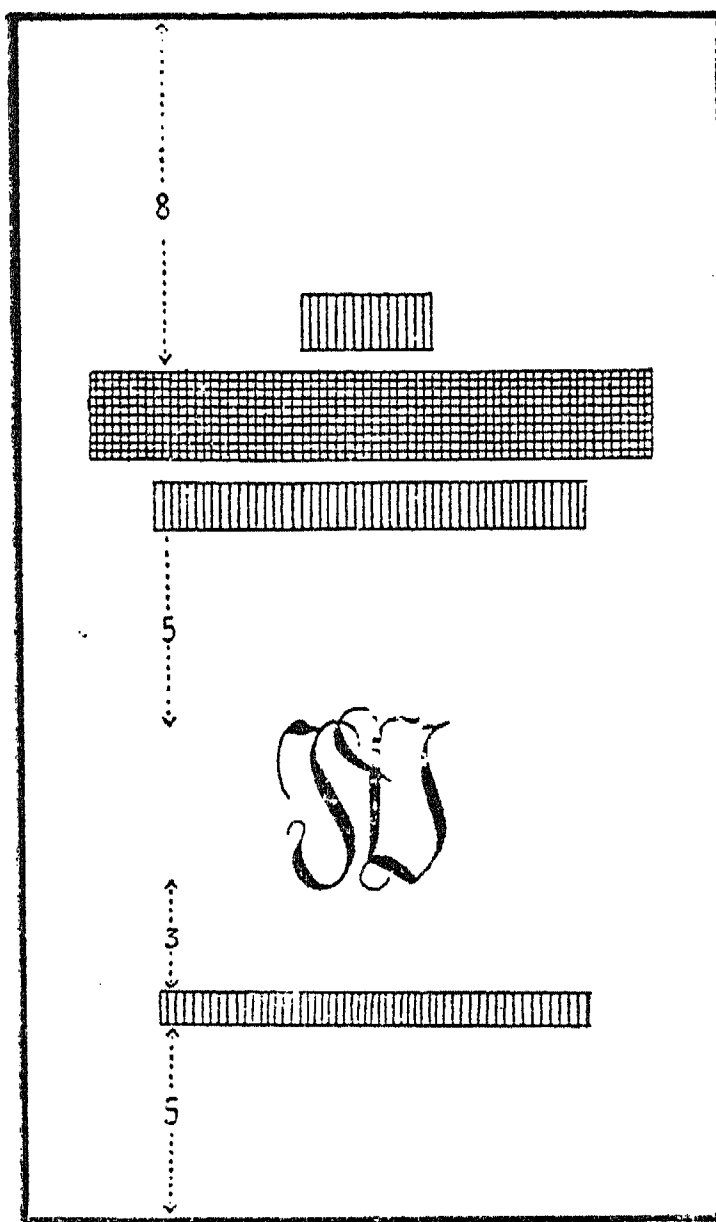
Вплив ритму знаходить свій вищий розвиток і завершення в стилі. В даному разі — в стилі художньо-зробленої книжки або іншого друкованого твору. А стиль залежить уже не від біології.

Тут набирають сили вже інші чинники: історичні умови розвитку людства. Але й у такому разі друковані твори не відрізняються від інших мистецьких творів.

Не треба бути глибоким знавцем, щоб спостерегти в ма-

Ілюстрація та заголовні рядки розташовано на сторінці за золотим перекроєм.

Приклад будівництва титульної сторінки за принципом золотого перекрою. Варіації такого типу досить численні, але схема побудови змінюється мало.

леньких чепурних книжках, або швидше книжечках, надрукованих вишуканим шрифтом, з віньетками Rosaille, а часом і з дорогими різбленими на міді гравюрами представників стилю рококо, стилю занепадницького фєвдально-дворянського абсолютизму.

Так само легко пізнати в книжках середнього формату, друкованих простим, точним і чітким шрифтом з численними аркушами, що нагадують своєю холодною, ясною красою красу

класичної колони, загальні лінії стилю ампір, цього стилю переможної буржуазії, що святкує свою перемогу.

Квалітет і потужність клас, що борються, виявляється не тільки в змісті, але й у діалектично зв'язаній з нею в одній формі друкованого твору — чи то буде книжка, газета, плакат, чи листівка.

А. Тюнєєва
МУЗЕЇ КНИГИ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ.

На нашу організаційну добу книга є надто велика сила. Проте, ні історії книги, ні процесам творення, поширення, ні ролі її в історії культури не віддавали належної уваги: в широкому систематичному підготуванні з окремих відділів книгознавства почувалася велика прогалина навіть серед людей з високою освітою. (Першою визначною датою в справі вивчення книги був 1913 рік, коли в СПб університеті запроваджено було загальний курс книгознавства). Шкільна освіта спеціально з книжкової справи також не мала належного розвитку, і всі спроби дати професійну освіту робітникам друкарського верстату мали або вузький або випадковий характер. Проте, таке становище, характеристичне для передреволюційних часів, зробилося неподібним для нашого часу, коли знання книги має відповідати її винятковому значінню. І ми бачимо, що життя поставило перед нами конкретні вимоги й шляхи до розв'язання цього питання.

Доводиться признатися, що й тепер у середній і високій школі, вивчаючи книгу, не на багато в цьому поступили вперед від попередніх часів. Зате вивчення книги почало торувати собі інші шляхи так би мовити, „позашкільні“: через книгознавчу літературу, книгознавчі спеціальні курси, книгозбірні й клуби і, нарешті, через нові органи при книгозбірнях — музеї книги, покіль справедливніше — відділи рідких видань.

Завдання цієї статті — схарактеризувати цей спеціальний тип музеїв, що література про них вичерпується невеликим числом статтів і заміток у періодичних виданнях, а в спеціальній літературі зовсім нема нічого. Проте створення музеїв книги в СРСР є справа настигла й зародження таких організацій, що його ми тепер спостерігаємо в нас у надрах великих бібліотек, не є продукт випадкової ініціативи цих бібліотек або окремих осіб. Це — відповідь на запити дня, здійснення вимог, що ставлять широкі маси до книги, задоволення їхньої цікавості до книги, як головного знаряддя освіти. У зв'язку з культурним будівництвом Радянського Союзу на черзі стоїть пляномірна

робота створення таких закладів, що могли б правити за центр загальної культурно-освітньої роботи, так і професійного навчання книжкової справи.

Тепер більше аніж будь-коли є потреба ознайомити широкі трудящі маси з еволюцією книги, як такої, її історією та технікою її виробництва. Друкована книга сучасній людині є велике досягнення на шляху вільної людини і „відбитки колискових Гутенбергових книг вона передивляється з таким самим здоровим наставленням, як перші крила Фарманового літака“. Та дарма: тим часом, як багато уваги віддають мистецтву й ремеслам, що мають у нас свої музеї, книга й друкарня — цей чудовий і найцікавіший винахід з усіх, що з нього людина користає щогодини, досі не має свого правдивого музею. По багатьох місцях зібрано або є речі, що належать до історії письма й друку, але їх не систематизовано з належним цілевим наставленням. А проте організаційна робота в цій справі найперше заслуговує на увагу.

Поняття—Музей Книги—нове: воно ввійшло в наше життя не далі, як п'ятдесят років тому, і викликала його до життя низка соціологічних передумов і причин. Наукового обґрунтування проблема Музею Книги ще не здобула, і праць, навіть загального характеру з історії, методології та техніки будови таких закладів, нема.

Постараємося дати відносне визначення цієї назви чи поняття.

Музей Книги є заклад, що обіймає собою в багатьох систематично підібраних матеріялах історію книги та письма.

Це поняття впливає з самого поняття книги, що його так точно й коротко визначив Р. Otlet: „книга—це кожна річ, що стала людині за матеріял до запису на ній знаками явищ з її життя, із тим, щоб передати їх іншому й зберегти в пам'яті“.

У широкому розумінні слова Музей Книги вивчає питання, що мають відношення до книги, до мистецтва й виробництв, дотичних до неї. Він організує збори, доповіді, курси, виставки, щоб вивчати ці галузі, ставить собі завдання поширювати професійне навчання, розвивати художній смак до книги, і об'єднує асоціації, що мають за предмет свого вивчання окремі галузі мистецтва книги.

Щоб успішніше провадити організаційну роботу влаштування в нас Музеїв Книги й систематизування їхніх матеріялів та науково правильно поставити їхній розвиток, бажано обізнатися з типами таких закладів за кордоном. Обізнаватися з зах.-європейським досвідом ми дістали змогу, тільки вивчаючи літс-

ратуру за них (до речі надзвичайно бідної в наших книгосховищах) і підтримуючи безпосередній зв'язок — жваво й довго листуючись із ними.

Спинаючись на прикладі Західньої Європи, ми згадаємо тільки за найбільші, типові в тому чи тому відношенні, Музеї Книги, що вже скристалізувалися, поставили були собі й виконали певні завдання.

Справжній, у всьому значінні цього слова, і хронологічно перший універсальний Музей Книги, що йому подібного немає, є Музей Книги в Ляйпцігові. Проф. Alb. Schramm, теперішній його директор, у своїй статті¹⁾, присвяченій 40-річному ювілеєві музею, дає цікаві історичні довідки про його утворення та організацію. З її матеріалів ми, головню, і скористали в своєму дальшому викладі.

Закладено Музей 1885 року заходами Центральної Спілки Книжкової Промисловости, що виникла 1884 року. За статутом до Правління Музею увійшла комісія виборних членів цієї Спілки (що об'єднувала книгопродавців, власників друкарень, літографій, шрифтарень, паперовень, палітурень тощо) з участю в роботі уповноваженого від уряду та від міста Ляйпцігу. Внутрішню адміністрацію Музею було доручено спеціальній особі, що в його розпорядженні був персонал службовців, затверджуваний у Правлінні. Члени Спілки Книжкової Промисловости в справі цієї організації спочатку керувалися чисто практичними, економічними засновками. Статут проєктував утворення Музею німецької книжкової справи, із спеціальною бібліотекою, журнальним відділом і періодичними виставками поліграфії, щоб сприяти розвитку доброго смаку в робітників цеху. Фонди Музею мали поповнювати за рахунок коштів самої Спілки, пожертв та вхідного. Друкарські та книготорговельні фірми Німеччини безпосередньо були зацікавлені в утворенні цього спеціального Музею, бо 80-ті роки минулого сторіччя були моментом загострення боротьби за книжковий ринок. У своїй статті „Вивчення книжкової справи на Заході“²⁾ І. Яковкін про цей момент каже так: „Всесвітня виставка в Відні 1873 року і в Філадельфії 1875 року наочно показали, що вже тоді німецька книга далеко не задовольняла тих вимог, що їх ставили до неї на

¹⁾ Alb. Schramm.—Das deutsche Buchmuseum in Leipzig 1885—1925. (З численними репродукціями експонатів). Див. „Zeitschrift des deutschen Vereins für Buchwesen u. Schriftum. Leipzig, 1925, № 1—2.

²⁾ Див. „Книга о книге“. Збірн. статтів. Вид. Ін-ту Книгознавства при Держ. Публ. Бібліотеці. Лгрд., 1927, ст. 84.

світовому ринкові, як щодо паперу, так і з боку ілюстрацій, та палітурки. Ясна була цілковита відірваність книжкової продукції від будь-якого впливу мистецтва, і регрес окремих центрів друкування книги особливо відчувався. Так, зокрема, на початку 80-х років Ляйпціг уже втратив на користь Берліну та Штутгарту перше місце, що раніше належало йому. 1873 року загальне число книготорговельних фірм у Ляйпцігові сягало до 1493, що становило 32% усіх, що були тоді в Німеччині, підприємств. 1884 року їх було 1555, тобто 24% усього числа німецьких фірм тощо. Отже, природно, що для Німеччини (а зокрема саме для Ляйпцігу) постало питання про підвищення якості книжкової продукції і в зв'язку з цим питання про підвищення кваліфікації робітників поліграфічного виробництва.

Проте, згодом завдання Музею і плян його розвитку дуже поширилися, головню в бік збирання та експозиції. Протягом 40-літнього існування, і надто за роки керування Alb. Schramm'a, він перетворився, із своїми найбагатішими в світі збірками, на чудесно організований, могутній апарат вивчати життя книги всіх народів на протязі віків.

Відкриття Музею відбулося з допомогою Біржового Т-ва німецьких книгопродавців (Börsenverein der deutschen Buchhändler), що вони віддали для цього велику залю книготорговельної Біржі. Спершу він дістав назву „Deutsches Buchgewerbemuseum“, а з 1917 р.:—„Deutsches Museum für Buch und Schrift“¹⁾. Року 1887-го Музей зайняв приміщення в Buchhandlerhaus'i. Дальшому поширенню багато сприяло пристосоване до 500-ї річниці народження Гутенберга перенесення Музею до відкритого 1900 року „Будинку Німецької Книги“ (Das Deutsche Buchgewerbehaus“), чудесної будівлі в стилі Ренесанс.

Будування його стало в 1,021,000 марок, при чому територію, оцінену в 150.000 марок, дало місто. Тут Музей дістав багато приміщень, що з них найрозкішніша була зала імени Гутенберга, (в 320 кв. м), з поставленим у ній груповим пам'ятником Гутенбергові, Зенефельдерові та Кенігові—роботи А. Леперта²⁾. Не спиняючись докладно на історії розвитку Музею, хоч і навчальній та цікавій, зазначимо тільки, що за допомогою своїх членів (досі числом до 37.000 об'єднаних у різних асоціаціях) і субсидій Саксонського уряду та міста (бюджет його 1905 року дорівнював 117.000 мк.) він зосереджував у своїх стінах усе, що стосується до книжкової справи, і швидко став Музеем книжної культури, фонди його дуже збагатилися надто після перед-

¹⁾ Див. Мінерва. 1925, ст. 708.

²⁾ Див. Мінерва. 1925, ст. 708.

часного закриття Міжнародної Виставки друкарської справи та графіки в Ляйпцігові (1914 року), коли до різних її відділів надійшло багато експонатів, що залишилися після її ліквідації, а місто Ляйпціг передало Музеєві бетонний павільйон Виставки, де він і розмістився, зайнявши 88 кімнат. За директора його з 1913 р. був Alb. Schramm, призначений потім і на директора виставки. Цей момент був апогеєм розвитку Музею та щасливих умов для нього. Далі, з початком великої імперіялістичної війни, наступив період важких прикростей: брак коштів, робітників, приміщення. Кращі співробітники пішли й загинули на війні, Музей залишався якийсь час з одним тільки директором на чолі. І тільки завдяки його винятковій енергії роботи не припинялися. За часів революції Музеєві довелося чимало скоротитися. 1917 року він об'єднався з Deutsches Schriftmuseum і перейшов до приміщення Т-ва вивчення книжної справи та письменности (Verein für Buchwesen und Schrifttum). Спочатку він зайняв тут 31 кімнату, але незабаром довелося скоротитися до 16 кімнат. Тепер Музей складається з: 1) бібліотеки, 2) збірки листівок і 3) власне Музею, і міститься в одному з флігелів Deutsche Bücherei.

Бібліотека, за даними 1928 року, має 47.000 томів, не рахуючи брошур, а також книг східними мовами, а колекція листівок 255.000 од. При бібліотеці є каталоги: абетковий (що пильно дотримує Пруської інструкції), топографічний у 34 томи, предметовий, і готується каталог матеріалів за малярами. Крім того, усі Відділи Бібліотеки, що про них говориться нижче, мають свої власні каталоги, а з 1918 року ведеться предметовий каталог усім найголовнішим статтям періодичної літератури, що стосується книгознавства та мистецтва. Усі каталоги доступні публіці для наукових робіт.

Бібліотека має такі відділи:

I. Бібліотека спеціальна з питань книгознавства (найбільша в світі). Вона охоплює літературу про книгу всілякими мовами, ілюструючи історію її, технічний, художній та соціологічний бік книжної справи. Найбагатші збірки Відділу є збірка книг з палеографії (7.615 т.), з історії друкування книги (2.457 т.) і з прикладного мистецтва (5.806 т.).

II. Бібліотека зразків, або показова. Має щось із 10.447 зразків і групує книги не як спеціальна бібліотека за змістом, що він їй у даному разі не цікавий, а за зовнішніми ознаками. Тут зібрано те, що характерно для структури книги: обкладинки, титульні аркуші, ілюстрації, зразки друкарської штуки прославлених майстрів з галузі техніки й мистецтва книги. Тут

таки збірка дитячих ілюстрованих книг, букварі, підручники й книги для юнацтва, розбиті на групи за країнами, видання бібліофільські та ілюстровані, альманахи, календарі й художні каталоги, обгортка й палітурка, література періоду війни 1914—17 рр. і публікації на фронті, біблія та книги релігійного змісту і, нарешті, окремі типові примірники XV—XIX ст.

III. Збірка Гайнріха Клемма (Klemm—Sammlung) становить окремий відділ бібліотеки і має 4.440 томів і 965 аркушів. 1886 року Саксонський уряд купив її для Музею, і це був перший внесок, що надійшов до Музею і збагатив його колекціями найкоштовніших рукописів, інкунабул, целеотипів, факсимільних видань, а також і прекрасними матеріялами за пізніший час, до XX століття включно. Серед найвидатніших книг цієї збірки є три томи з палітурками, що їх виконали юрнберзькі домініканці Конрад Форстер та Йоган Вірзіг.

IV. Збірка палітурок (Becher—Sammlung) у 659 томів, що в його основу лягла Бехерова колекція, яку Музей купив 1911 року. Як сказав Шрам, це одна з найкоштовніших колекцій Музею, чудесно підібрана як щодо палітурок найрізноманітніших стилів у періоді від XV до XIX століття, так і літератури про них. Крім старовинних зразків, тут виділено альдини, Ліонські видавничі палітурки та інші скарби палітурного мистецтва зразки з часів раннього італійського Відродження, французькі роботи часів Грольє, стилю „le gascon“ і, нарешті, весь XVIII вік. На особливий інтерес заслуговує група художніх і видавничих палітурок, серед них англійські зразки Samuel Mearn'a, німецьких фірм Lüderitz & Bauer та інш. Каталога для цієї збірки ще не складено, але його обробляють, при чому він буде ілюстрований багатьома репродукціями.

V. Церковна Бібліотека Wacha, що її Музей придбав шляхом обміну, має 704 томи, ще не каталогізована.

Крім книжкового матеріялу, що входить до складу Бібліотеки, в Музеї виділено ще різні збірки, що з них найбагатша і єдина в світі є збірка листівок—255.000 одиниць. В основу її лягла відома колекція Freiherr von Weissenbach'a (51.000 л.), що її Музей придбав 1909 року; вона складається з оригіналів і репродукцій, добре систематизованих, що охоплюють історію книги в титульних аркушах, мініатюрах, гравюрах, заставках, кінцівках тощо, як європейських, так і частково східних країн, виконаних найрізноманітнішими способами друку¹⁾.

¹⁾ Систематизацію та огляд матеріялу збірки визначено в Schramm'a в ор-сіт. ст. 13—18.

Значіння збірки листівок більшає, бо до неї приєднано колекцію мініатюр (Schorrmeyer Sammlung), куплену 1914 року. Ця колекція складається головню з копій, що їх виконав сам Schorrmeyer для Музею Художньої Промисловости та Вищої Технічної Школи в Берліні. Цю колосальну роботу він розпочав ще за 80-х років. З цією метою він багато подорожував по усіх європейських країнах, досліджував найбільше рукописні збірки, вивчав властивості та склад матеріалів, фарб і техніку мініатюр. У наслідок цього складено збірку мініатюр усіх часів і шкіл, починаючи з IV до початку XVI століття¹⁾.

Окремо систематизовано:

Збірки зразків (щось із 30.000) акцидентних робіт шрифтів (розподілених за шрифтарнями), ілюстрацій (підібраних за митцями), обкладинок тощо, при чому, щоб зручніше було користати з них, аркуші наклеєні на теку.

Колекція екслібрисів, починаючи з XV ст. Тут є деякі зразки, що збереглися тільки в числі двох чи трьох, примірники гербових екслібрисів XVI ст., розмальовані від руки, багато книжних знаків XVI ст., що їх вигравували такі митці, як Moreau, le Roy-Moriller, Nilson, Chodowieckh, Mehl та інші. Останніми роками збірку систематично поповнювали працями митців наших днів.

Збірку плякатів—(2.463) розроблено за фірмами, що видавали їх, та за митцями. Плякати наклеєно на полотно²⁾.

Збірка фотографій (2.315), що систематично поповнюється, має свій каталог. Вона становить цінний показовий матеріал для курсів школи Бібліотекознавства при Музеї, для ілюстрацій розмов з книгознавства та історії бібліотек.

Не зважаючи на те, що в завдання Музею не входить збирати гравюри, тут організовано Кабінет оригінальних гравюр, де митці та друкарі можуть знайти для своїх робіт величезний матеріал, розміщений за ознакою різноманітних способів гравування.

Самий Музей, що займає, як зазначено вище, своїми експонатами 88 заль прекрасного виставового будинку 1914 року і зазнав відтоді багато дошкульних утисків, тепер, як каже Schramm, перебуває „in qualvoller Enge“. Більшість експонатів замагазиновано. Коли ж докладно оглядати всі матеріали, що охоплюють історію письма та книги всіх країн і народів, вони

¹⁾ Огляд 334 номерів у цій колекції наведено в Schramm'a в op. cit. ст. 28—34. (Згадки про Росію нема).

²⁾ Списки малярів екслібрисів та плякатів див. у Lebramm'a, op. cit.— ст. 39—42.

немов би розпадаються на дві групи: 1-а—переважно історико-навчальна, що кінчається XVIII віком (передісторична доба, системи стародавнього писання, різьбарство на дереві, металі, каменях, рукописи, зразки зародження, а потім розквіту графічного мистецтва, першодруки та палітурки тощо). II-а група—характерно-виробнича, охоплює XIX вік (зразки друку всіляких родів, показових з технічного боку свого виконання). Коли, траплялося, не можна було виставити оригіналів, заміняли їх добрими репродукціями. Тепер Музей поділяється на такі відділи, приступні для огляду, що про них ми даємо бодай короткі вказівки, зважаючи на винятковий інтерес цих єдиних у світі, систематизованих із спеціальною метою, колекцій:¹⁾

1. Початкова писемність за первісної доби до наших часів (образне, картинне та вузлове письмо народів Америки, Африки, Австралії та інш.).

2. Сіям та Індія (зразки багатьох абеток, уживаних у різних частинах Індії, Індокитаю та Індостану, таблетки та книги з пальмового прошнурованого листа, книги—складні, звітки тощо).

3. Китай (розвиток писемности, написи на речах і каміних плитах, з IX віку перед Р.Х., копії з написів на кістках, знайдених у провінції Номан, що стосуються до часів Чон, тобто до 1120—250 рр. перед Р.Х., різьбарство на дереві, знаряддя та матеріали до писання в великій кількості, зразки паперу).

4. Будинок китайського вченого. Прекрасно встаткована кімната, поділена на три частини, з багатьома речами, що дає цілковиту уяву про передспальню, спальню та робочу кімнату китайського вченого. Тут у мініятурі храм бога—патрона вчених, столик з пам'ятними дошками предків господаря, художньо виконані малюнки і китайські письменна покривають столи, лежать музичні інструменти II та III віків, багато книг у таблетках та звітках на столах і в шафах, що належали колись можливо-владному принцеві з династії Пзінг, тощо. І нарешті, один з стародавніших пам'ятників китайського друку, що належить до 770 року і відновлений в Японії, зберігається тут у маленькій пагоді.

5. Японія (таблиці з історії розвитку японського письма, зразки друку та палітурок).

¹⁾ Орієнтуємося на зазначені вже праці А. Schramm'a, а також Kurzer Führer durch die Museumsräume. Leipzig. 1915, 235 u. 325 Abb. (Зараз не відповідає справжньому розміщенню матеріалів). Kurzer Führer durch die Räume des Deutschen Buchmuseums. Leipzig. 1923, 225 u. 245 Abb.

6. Японська книгарня. Являє собою реконструкцію знаменитої книгарні Tsutaya — Jedo, тепер Токіо, кінця XIX віку, з повним устаткуванням, багатьма рукописами та книгами великої вартости, газетами, знаряддями до писання тощо.

7. Корея (зразки літерного письма і знаряддя робіт корейців. На особливу увагу заслуговують рухомі системи XIV ст., що ними в Кореї друкували вже за 1000 років перед Гутенбергом).

8. Єгипет (гієрогліфи, дематичні та ієратичні письмена, гіпсовий виліпок із знаменитого Розетського каменя, оригінали папірусів і багато знімків з папірусів різного змісту. Зразки коптських письмен. Багато ваз та інших речей з написами).

9. Ассіро-Вавилонія (глиняні дощечки—книги, списані клинописом, порівняльні таблиці до розшифрування цих письмен, законодавча стелла Хамурабі (2.000 років перед Р.Х.), багато ассірійських барельєфів з характерними написами і багато фотографій з стародавніх ассірійських пам'ятників).

10. Ханаанська та Арамейська письменність.

11. Фінікія. Стародавньо-єврейська письменність.

12. Єгейсько-Мікенська письменність (представлена багатьма речами з написами, серед них знамените кружало з Феста, вази з острова Криту, геми, надгробні плити).

13—16. Греція та Рим (чудесна збірка матеріалів та знаряддя до писання, рукописи в папірусних та пергаменових знімках, навосковані дощечки, диптихи та поліптихи, юридичні акти, всілякі печатки тощо. Історію латинської та грецької письменности репрезентовано чудесно).

17. Візантійська культура (з багатющими збірками з орнаментики книги та палітурки).

18. Християнський Схід (Сірія, Вірменія, Етіопія репрезентовані багатьма оригінальними рукописами).

19. Світ Ісламу займає спеціальну залю в арабському стилі. Тут багато знаряддя до писання, чорнильниці, пензлі, стулі, таблетки з текстами, рукописний та друкований Коран, арабські рукописи, ілюстрації, турецькі письмена, фірмани, чудесні зразки східних шкіряних палітурок тощо.

20. Книгарня в Каїрі з усім устаткуванням і цілою бібліотекою арабських, турецьких, перських книг і брошур, мапами, малюнками тощо.

21. Північна культура (гіпсові виліпки з рунічних письмен і знімки з рунічних пам'ятників).

22. Доба переселення народів (зразки письмен вестготів, ост-готів, франків, англо-саксів тощо).

(Цей відділ цілком замагазинований).

23. Раннє середньовіччя.

24. Середні віки.

25. Кімната переписувачів у монастирі. (Scriptorium). (З усіма меблями та встаткуванням).

26. Пізніше середньовіччя. (Ці останні чотири відділи дуже добре репрезентовані багатючими збірками рукописів з мініатюрами і оригіналами палітурок, що серед них є палітурки надзвичайно рідкі, як ось, приміром, домініканця Конрада Ферстера).

27. Провісники друку.

28. Гутенбергова зала. (Тут серед інших матеріалів зберігається чудесний примірник на пергамені—оригінал 42-ої біблії великого майстра).

29. Майнцькі інкунабули.

30. Торгівля книгами XV віку.

31. Німецькі інкунабули.

32. Чужоземні інкунабули.

33. Доба Відродження (книги XVI в., багато Livres d'heurs зілюстраціями, розкішні видання римських класиків тощо).

34. Officina Plantiniana.

35. Доба Реформації (багато Лютерових видань та з його часів, твори його супротивників, видання біблії різних міст).

36. Збірка екслібрисів XV—XVII вв.

37. Найкращі видання Власи (Амстердам) і Merian (Франкфурт).

Далі виставлено зразки книжкового мистецтва XVII і XVIII віків і історії палітурки.

Весь матеріал, списаний за Подорожником 1915 року і розміщений колись у залах під №№ 38—88, залишається неприступний для огляду відвідувача¹⁾.

Багатством збірок і бібліотеки Ляйпцізький Музей є, безперечно, єдиний у своєму роді, що подібного до нього нема ніде, і можна було б сподіватися, що апарат його могутности розгорне велику роботу. Проте, мрії 80-х років про створення при Музеї Академії книжкової справи та Школи друкарів залишилися нейздійснені, і роля його в справі підготування книжних робітників і вивчення книжкової справи Німеччини була чисто пасивна. Його чудесні збірки та багатюща експозиція не вичерпують далеко всіх можливостей, щоб правити за підручник для навчання, і діяльність Музею в напрямку улаштування

¹⁾ Див. Op. cit. ст. 85.

циклів доповідів, курсів і виставок—зовсім мінімальна. Розгорнулася плідотворче лише робота Школи Бібліотекознавства, заснована при Музеї з 1915 р.¹⁾ Число відвідувань Музею свідчить також про великий інтерес до його матеріалів, але через брак приміщень він не може давати усіх своїх збірок дослідникам. Коштів на те, щоб поповнювати та розробляти колекції, тепер також нема, і нові поповнювання є здебільшого пожертви окремих осіб і фірм. Нарешті, брак коштів обмежує й затримує також і видавничу діяльність Музею. Орган Спілки „Zeitschrift des deutschen Vereins für Buchwesen und Schrifttum“, що його субсидують багато фірм, спілок і міст, виходить дуже нерегулярно. З 1924 року видається „Literarisches Beiblatt“, що витрати на його друкування та папір узяла на себе Спілка („Deutscher Buchgewerbeverein“). Вона ж передала керування своїм органом „Archiv für Buchgewerbe und Grafik“ до адміністрації Музею. Видання „Künstlerspende für das Deutsche Buchmuseum“ також іде з великими затримками²⁾.

Другий, великий, європейського значіння Музей Книги в Німеччині є Музей імені Гутенберга в Майнці.

Як відомо, боротьба за визнання „першенства“ між костерівцями та гутенбергцями тривала досить довго. Нарешті, тріумф останніх гордовито воплотився в устроєві величезних святкувань у Майнці, 1900 року, до 500-річного ювілею Гутенбергового народження³⁾. До його рідного міста, що стало колискою нового, загальнолюдського значіння, мистецтва, з'їхалися на свято представники культурних держав багатьох націй, і тоді ж таки заклали Музей—пам'ятник, де мають зібрати все, що мало дочинення до життя та винаходу великого майстра і розвитку його мистецтва.

Керування новим закладом узяло на себе місто. Музей було оголошено філією Міської Бібліотеки, що в її будинку він і дістав приміщення. Цим покладено міцну підвалину для його

¹⁾ Див.—10 Jahre-Deutsche Bibliothekarschul. 1915—1925: „Zeitschrift des deutschen-Vereins für Buchwesen und Schrifttum“. Leipzig. 1925, 1—2, ст. 86—94.

²⁾ Див. Яковкін, І.—Вивчення книжкової справи на Заході: *Op. cit.*, ст. 89.

³⁾ Див. Festschrift zum 500 jährigen Geburtstage von Johann Gutenberg. Im Auftrage der Stadt Mainz herausgegeben von Otto Hartwig. Mainz, 1900, 35 Taf., 40 S. 455.

Gutenberg—Feier in Mainz. 1900. Herausgegeben von K. G. Bockenhaimer Mainz 1900, 8°. Enthält 7 besonders paginierte Beiträge (419 S.).

Gutenberg—Fest zu Mainz im Jahre 1900. Zugleich Erinnerungsgabe an die Eröffnung des Gutenberg—Museum, am 23 Juli 1901.—Mainz. 1901, 8° S. 135.

розвитку: Міська Бібліотека посіла спадщину старої майнської університетської бібліотеки, що мала скарби рукописів, інкунабул і видань пізніших віків¹). Ювілейна Виставка Друку із свого боку подарувала Музеєві матеріяли, що ілюструють стан друкарського мистецтва до 1900 року. Отже, до моменту відкриття, 1901 року, він мав уже в своєму розпорядженні багаті фонди. Утримувати Музей взяла на себе держава, а до справи постачання йому експонатів притягнули німецькі та чужоземні поліграфічні заклади, видавців та книготорговців. Крім того, для постійної матеріяльної підтримки Музею було організовано того ж таки 1901 року Міжнародне Товариство імени Гутенберга: (Gutenbergs-Gesellschaft), що поставило собі за мету вивчати історію друкарського мистецтва, der „schwarzen Kunst“, і видавати наукові праці з цього питання, а прибуток з них мав іти на користь Музеєві. Товариство об'єднавня окремих осіб, низку установ і організацій усього світу.

Почавши своє існування в сприятливих умовах, Музей, проте, мало розвивався перші два десятиріччя. Мрії його фундаторів про створення мало не Всесвітнього Музею Друку, де окремі країни і нації дали б вичерпну картину історії друку, далекі ще до здійснення. Коштів держави, міста й окремих філантропів було далеко не досить, щоб здійснити такі великі задуми. Але й у теперішньому своєму вигляді Музей ім. Гутенберга являє собою зразок типу Музею—пам'ятника.

Поділяється він на три головних відділи:

I. Пам'ятники з Гутенбергового життя і все, що зв'язане з його ім'ям, як ось: матеріяли—попередники друкарського мистецтва ксилографії, печатки, написи на палітурках, календарні аркуші, гральні карти тощо, підібрані систематично, як речі, що свідчать, що Гутенберг справді був перший винахідник нового мистецтва, що він перший запровадив розмноження окремих рухомих літер, друкарські гніти і друкарські фарби.

У цьому таки ж відділі зібрано найстаріші пам'ятники друкарського верстата: „Mainzer Fragment vom Weltgericht“ са 1445, обидві версії індульгенцій, 30-рядковий майнцький Донат, надрук. між 1445, 1447 р., 42-а і 36-а біблії та Catholicon 1460 р. Далі йдуть видання Фуста і Шефера, починаючи з прекрасної Псалтирі, 1457 р., і первістки Нюрнберга, Страсбургга, Авіньйона, Кельна та інших місць в оригіналах. Матеріяли розміщено так, що дають цілковиту увагу не тільки про роботу видатних майстрів, але й про початок і розвиток книжних ілюстрацій, шрифтів,

¹) У бібліотеці са 280.000 книг, 2.800 інкунабул (див. Minerva. 1925).

нот, про різноманітність книжних форматів, титульних аркушів, книжних знаків тощо. Але особливого інтересу заслуговує частина, де показано різні способи розставляти книжки, між ними спосіб ставити книжки обрізом до глядача, для чого й написи пороблено на обрізах книги: для лежачих і стоячих. Показано також способи прикріплювати книги до пюпітрів. Закінчується відділ історії старою великою картограмою А. Троньєра, що дає повну уяву про розвиток і поширення друкарень по різних європейських країнах, за роками та десятиріччями до 1500 року.

У спеціальній кімнаті міститься повна реконструкція стародавньої друкарні, так зван. „Gutenberg-Werkstatt“ з верстатом і літерами, що ними друкували 42—у біблію. Техніку виливання, а також і все старе знаряддя виробництва для складання відновлено працею Густава Морі.

II відділ присвячений друку, починаючи з XVI ст. і доведений до XX ст. Закінчується він експозицією досягнень у галузі машинізації. Особливого розвитку ця машинізація зазнала, як відомо, після винаходу Кеніга, і Музей не обминув цього факту: виставлено не тільки його швидкодрукарську машину (винайдену в кінці XVIII ст.), але й старі №№ англійського „Times“, що були перші зразки друку Кеніговою машиною, уперше випробуваною в Англії. Потім на малюнках показані головні типи складальних машин і розвиток друкарського верстата, починаючи від ручного до сучасної, швидкодрукарської машини.

III відділ, присвячений сучасному друкуванню, з 1900 року. дає прекрасний огляд різноманітних способів друкування, стану графіки в різних її формах (цинкографії, автотипії, літографії тощо) і шрифтів. Виставлені цілі колекції бібліофільських видань, що серед них відзначимо Erns-Ludwig Presse, Bremer Presse, мініатюрні видання, зразки електричного друкування Unkels Printing, зразки друків для сліпих тощо.

Особливо помітно Музей почав розвиватися з 1920 року, коли призначено було його теперішнього директора, А. Ruppel'я (він же директор Міської Бібліотеки м. Майнца). Завдяки його енергії Музей чимало розширив своє приміщення, збагатився на нові експонати і почав улаштовувати періодичні виставки. Особливого інтересу набувають постійні виставки німецьких шрифтарень, що завжди поповнюються шрифтовими новинами. З нагоди 25-річного ювілею було влаштовано виставку, присвячену Художній німецькій книзі 1900—1925 рр.

Діяльність Gutenberg-Gesellschaft також сильно пожвавішала з моменту, коли вибрано на голову А. Ruppel'я: число членів збільшилося за короткий час майже вчетверо, за невеликий

внесок у 15 марок вони почали одержувати (так би мовити—*gratis*) „Jahresberichte“, низку бібліографічних ілюстрованих видань, так званих „Kleine Drucke“ і „Das Gutenbergjahrbuch“, щорічник, що почав виходити під редакцією А. Руппеля з 1926 року. На 25-річчя Музею Товариство видало розкішний міжнародний збірник, присвячений історії друкарського мистецтва: „Gutenberg—Festschrift“ zum 25 jährigen Bestehen des Gutenberg-Museum. Herausgegeben von A. Ruppel. Mainz 1925. 4° XVI+448 s. Viele Textabb., 50 Kunstdrucktafeln und 12 meist mehrfarbige Kunstbeilagen. Titel und Einbandentwurf von Prof. E. Weiss. У цьому збірнику взяли участь мало не 80 відомих фахівців книгознавців і митців з усього світу¹⁾.

Зараз Музей імени Гутенберга займає частину будинку на Rheinallee 3, куди він переїхав разом з Міською Бібліотекою ще 1913 року. Крім того, місто Майнц йому дало ще два будинки старовинної архітектури, так звані „Römischer Kaiser“ і „König von England“, де він частково вже почав розміщувати свої експонати²⁾.

До дати 500-річного ювілею Гутенберга були також пристосовані закладини другого Музею Книги ім. Гутенберга, в столиці Швейцарії, Берні. Ініціатор організації був Г. А. Buess, що вніс пропозицію на засіданні комісії влаштування гутенбергівських свят у Берні, а фундатори—швайцарські і, особливо, бернські друкарі (Buchdruckerschaft). Своє існування Музей почав у вигляді Gutenbergstube при Бернському Історичному Музеєві.

1910 року було засновано Товариство сприяння його розвитку (Verein zur Förderung der Gutenbergstube), що виділило для цього спеціальну комісію (Aussichtkommission), і з цього часу починається його справжній, швидкий розвиток. 1915 року до складу членів Товариства входило вже 22 асоціації швайцарських друкарів, видавців і книгопродавців і понад 300 окремих членів, а 1922 року—51 корпорація та близько 400 окремих членів. Існує Музей з коштів, здобуваних з членських внесків, пожертв і субсидій Контоната та м. Берна.

¹⁾ З видань Gutenbergs—Gesellschaft за період існування Товариства, крім згаданих вище, відзначимо ще: „Veröffentlichungen“ Т. 10, XXIII: „Jahresberichte“ nebst Beilagen. Докладніше див. „Die Gutenbergs-Gesellschaft und ihre Publicationen“. Mainz, 1925.

²⁾ З бібліографії в нашій літературі відзначимо: Троньєр, А.—Гутенбергівський Музей у Майнці. „Бібліологічні“ Вісті. Київ. 1927, № 3, ст. 64—74, з ілюстраціями.

„Музей ім. Гутенберга в Майнці“. Idem, 1925, № 1—2, ст. 153. „Останні видання Наукового Товариства ім. Гутенберга в Майнці“, Idem, 1928, № 1, ст. 179.

Gutenbergmuseum швидко завоював собі симпатії та популярність. З 1919 року він існує вже під назвою Schweizerisches Gutenbergmuseum, чимало поповнив свої збірки й поширив свої завдання, і до 1922 року зайняв увесь східний флігель Історичного Музею. Він старається завоювати собі значіння Будинку Книжкової Промисловости (Schweizerisches Buchgewerbehaus) і певно ставить собі за завдання сприяти розвиткові поліграфічної промисловости в Швейцарії та підвищувати якість її продукції, проводячи курси профосвіти¹⁾.

Відповідно до цього GM збирає усе найхарактерніше, що стосується до друкування книжок з моменту його винаходу до сьогодні, і спеціально витвори швейцарського друку, збирає усе, що стосується до книговиробництва, знаряддя, шрифту тощо. З 1919 року, з моменту, коли GM одержав цінний подарунок від свого нового охоронителя К. Lüthi—Збірку журналів та газет²⁾ (са 20.000 од. сотнею різних мов), він ставить собі ще ширші завдання: сприяти організації Музею Міжнародної Преси в Берні (Internationales Pressmuseum) і починає одержувати від різних швейцарських редакцій по одному примірникові всіх видань, що виходять.

Публікації GM почалися з 1907 року, коли вийшов перший його каталог (Katalog der Gutenbergstube), а з 1915 р. виходять замість звітів, що друкувалися раз на рік. Булетень під назвою Gutenbergstube. Mitteilungen des Vereins zur Förderung der Gutenbergstube, по 4 рази на рік. Вони ставлять собі такі завдання: пропаганду GM, вербування нових членів, притягання пожертв, відтворення доповідів, що відбувалися, обмірковування різних питань з книжкової справи, ведення хроніки тощо. З 1919 року це видання чимало поширюється і виходить уже під назвою Gutenbergmuseum. Mitteilungen des Vereins zur Förderung des Schweizer Gutenbergmuseum in Bern. Organ der Schweizer Bibliophilen Gesellschaft, а з 1925 р. під назвою:

¹⁾ Ось завдання, що він відзначив:

„Die Gutenbergstube soll zu einem Schweizerischen Buchgewerbehaus sich ausbauen, das Berufen wäre der Hebung und Förderung des gesamten graphischen Gewerbes in der Schweiz zu dienen.

„Die Veredelung der buchgewerblichen Arbeit im Zusammenwirkung von Kunst und Gewerbe, das wäre der Leitgedanke, der durch unsere Tätigkeit in die Tat umgesetzt werden soll.

E Leist.—Gutenbergstube oder Buchgewerbehaus. „Gutenbergstube“ Bern, 1925, Heft. 3.

K. Lüthi. Buchschau und Ausblicke. „Schweiz, Gutenbergmuseum“ Bern, 1925, № 1.

²⁾ Ввійшло в GM під назвою „Internationale Pressesammlung Lüthi“.

Schweizerisches Gutenbergmuseum¹⁾ Zeitschrift für Buchdruck und Pressgeschichte, Bibliophilie und Bibliothekwesen, із статтями німецькою та французькою мовами. На сторінках цього журналу знаходять собі місце багато цінних статтів з історії швайцарського друку, бібліографії бернської преси тощо та багато доповідів, прочитаних або на загальних річних зборах, або пристосованих до виставок.

GM широко розвинув також виставову діяльність. За великою виставкою 1915 року, присвяченою картинам, малюнкам, виданням, що стосувалися до мобілізації, війни та миру, улаштованої під керуванням GM у Бернському Промисловому Музеї, що мала величезний успіх, ішли багато інших вдаліших виставок.

GM брав також участь у найбільших світових виставках друку, як ось: Вуга 1914 року в Ляйпцігові та в Кельнській 1928 р.

Що особливо цінно—це видання коротких каталогів до кожної виставки, порядок, що його запровадив К. Lüthi, охоронець Музею з 1919 року. Каталоги ці правили не тільки за подорожника на час експозиції певних матеріалів, але й зберегли свою вартість, як бібліографічні довідники.

Треба віддати належне К. Lüthi, що він був душа Музею і досі виявляє невтомну, енергійну діяльність. Він читає доповіді не тільки в самому GM у Берні, але по інших містах Швайцарії, веде редакторські роботи видання бюлетенів та складає, як додатки до них, список усіх нових придбань Музею, веде широку агітацію на користь GM, підтримує зв'язок із пресою тощо. З 1923 р. GM увійшов у тісний зв'язок з Товариством Швайцарських Бібліофілів і дав йому місце на сторінках своїх Бюлетенів для оповісток та звітів, а Товариство взяло на себе пропаганду GM серед аматорів і знавців друкарського мистецтва, що сприяння розвитку його є одне з завдань Музею.

GM має чималу спеціальну бібліотеку і багато окремих збірок. К. Lüthi запровадив новий порядок розміщати та систематизувати матеріяли. За пляном, бібліотека охоплює такі групи, поділяючи кожну з них на літературу швайцарську та чужоземну:

1. Друкування та історія книги.
2. Збірка книг і брошур, починаючи з 1440 р. і досі. Окремо виставлено друки з часів запровадження друкарства в Швайцарії до наших днів, і відкрито найяскравіші моменти його

¹⁾ Schweizerische Gutenbergstube.—Führer durch die historische Ausstellung. Chronologie der Berner Buchdrucker. 1537—1831. Internationale Aausstellung für Buchgewerbe und Graphik. Leipzig, 1914. Bern, 1914.

розквіту в Базелі, Цюріху, Женеві, і діяльність таких майстрів, як Froben, Froschauer та інш. і митців Hobbein'a, Graf'a, Ammann'a, Strimmer'a та інш.

3. Окремі друковані аркуші, розкладені в хронологічному порядку.

4. Спеціальні збірки з питань поліграфії, графіки, екслібрису (чужоземною та швейцарською, старою та новою), плякату тощо.

5. Видання GM.

Цілком перегруповано й інші чималі збірки, поділені на такі групи:

а) Знаряддя виробництва.

б) Медалі (Buchdruckermedallen), рідка й цікава збірка, куди входять медалі, присвячені друкарям і різним урочистим датам з історії друку.

в) Бюсти.

г) Портрети Гутенберга.

ґ) Портрети друкарів та видавців.

З 1918 року розпочали систематичну роботу каталогізації фондів GM. Уже складено такі каталоги:

а) абетковий,

б) каталог друкарів,

в) каталог місць видання,

г) каталог видань хронологічний,

ґ) систематичний.

Крім того, ведуть і спеціальні каталоги для окремих збірок¹⁾.

Перегортаючи одна по одній сторінки з життя книги, ми не можемо, безперечно, не спинитися на одній з найцікавіших, де написано історію книжкової справи в Бельгії. І шукаючи видимих слідів, що їх залишили на своєму шляху великі друкарі, книгознавець - шукач ніде, мабуть, не знайде такого яскравого та зворушливого відбитку минулого, як у цій країні Ельзевірів та Плянтена. Тим то не дивно, що особливий культ, велика любов і пильна увага оточили в Бельгії свою книгу: вона знайшла собі не менш вартий пам'ятник у рідній країні, ніж твори Гутенбергові в Майнці. А саме: для старої книги—Musée Plantin—Moretus в Антверпені, і для нової бельгійської книги—пам'ятник, повний динаміки життя—Musée du Livre у Брюсселі.

Уже з XIV віку Антверпен став найбільше комерційне, багате, космополітичне місто тої доби, що його не перевершили

¹⁾ K. Lüthi.—Plan u. Richtlinien für die Katalogisierung den Ausbau und die Ausstellung der Sämmlungen der Gutenbergstube im Historischen Museum in Bern. „Gutenbergmuseum“. Bern, 1928.

ані Венеція, ні Ліон, ні Лондон. А з кінця XV століття значіння його, як найважливішого порту Нідерляндів, ще збільшилося, разом із поширенням його гегемонії. Крім того, Антверпен став і інтелектуальним центром Відродження в Нідерляндах. Плянтен, оселившись тут у середині XVI ст., знайшов не тільки сприятливий у комерційному та професійному відношенні ґрунт, але й інтелектуальну атмосферу. Як людина практична та розумна, він не злегковажив одного й обрахував друге, що й створило успіх його справи величезного значіння. Будинок, де протягом трьох сторіч містилась його відома фірма, фірма династії Плянтена — Моретів, що ані разу не зрадила свого призначення, з 1876 року, коли Антверпенський муніципалітет придбав його у власність, — перетворився на Музей-пам'ятник Бельгійської друкарської та видавничої справи.

У приміщеннях у непорушному вигляді збереглась обстава, що була колиською Антверпенських біблій, інших книг, такою, якою вона була з дня 1549 року, — коли Хрістофор Плянтен оселився в Антверпені, і до 1876 року, коли його нащадок і спадкоємець Едуард Морет покинув родинну професію. Над входом залишилася знаменита марка фірми, з циркулем і девізою: „*Labore et Constantia*“.

Кожна річ, — меблі, знаряддя, — збереглися на місцях свого призначення; отож відвідувачеві здається, що він у домі праці та науки, де він проходить ряд приміщень у неробочий день, де на завтра товариші-робітники прийдуть до своїх верстатів, а вчені сядуть до своїх столів і продовжуватимуть перервані коректи. Збереглась друкарня з друкарськими верстатами (плянтенівських — два), шрифтарня, складальня із шрифтами та клішами, коректорська, книгарня, архів, бібліотека і житлове приміщення. Кімнати оздоблені сімейними портретами першорядних майстрів, із Рубенсом і Ван-Дейком на чолі, у коректорській — таблиця імен 20 найстаріших коректорів друкарні і портрет Аріяса Монтануса, редактора знаменитої *Biblia polyglotta regia*, що її Плянтен надрукував за 1567—73 рр., у 8 томах *in folio*. Збереглась кімната Юста Ліпсіуса, де жив учений філолог, коли жив у свого друга. Але найбільший скарб Музею — це Бібліотека та Архів. Перша має мало не 20.000 томів книжок, зразків друкарського мистецтва XV—XVIII в., з них 103 інкунабули (серед них 36-а Гутенбергова Біблія) і — 427 рукописів. Спеціальна колекція Плянтенових видань створює славний історичний документ про прояви інтелектуального життя минулих віків і поширення мудрости, гуманізму через верстати плянтенівської друкарні по всьому світі. Архіви Будинку Плянтена - Моретів, що,

на диво, збереглися цілком, також особливо цінні й цікаві. Тут—багатющі матеріяли, що освітлюють керівництво інтелектуальним, комерційним і технічним життям фірми, а так само й усі родинні листування та справи цього дому багатьох поколінь. Вони дозволяють охопити і простежити в усіх подробицях життя й діяльність не тільки комерційної та промислової фірми, але й багато етапів інтелектуального та економічного життя міста й країни за три сторіччя.

У галеріях та залах—виставки видань антверпенських друкарів, історія гравюри на дереві тощо. Крім того, щороку двері Музею відкриваються й для виставок сучасної книги.

Проте, ці розкішні залі та галерії, що ними захоплюються відвідувачі, оглядаючи Музей, не відповідають часові старого, невеликого будинку середньовічної архітектури, обвитому плющем і диким виноградом із скромним написом „Пляnten“. Ці пізніші прибудови, що їх зробив Пляntenів Йоган Морет і далші спадкоємці, що завдяки їм цей будинок нарівні з Рубенсовим будинком став найкращим в Антверпені. Сам Хрістофор Пляnten, хоч і був „архідрукар Іспанії та Нідерляндів“, ніколи не мав великого багатства, до того ще й дуже підірваного виданням *Biblia Polyglotta*.

У точному розумінні слова *Musee Plantin-Moretus* Музеєм Книги назвати не можна, але він являє собою надзвичайно цінний пам'ятник з історії друкарської справи в Бельгії¹⁾.

¹⁾ Бібліографія: *Museum Plantin-Moretus*.—Antwerpen. 24 Photographische Afbeeldingen van de beroemde Drukkerij en een portret van Christoffel Plantin naar de gravuur van Jan Wierit.—Antwerpen. S. A. (Album).

Le Musée Plantin-Moretum a Anvers. Texte par M. Rooses. Eaux-fortes et Dessins par B. Krieger.—Bruxelles. 1926.

Sabbe, M. *Plantin, Les Moretus et leur oeuvre*.—Bruxelles 1920.

Sabbe, M. *La Vie des Livres a Anvers au XVI, XVIIe. et XVIII Siecles*. Bruxelles. Le Musée du Livre.

Rooses, M.—*Christophe Plantin, imprimeur anversoise*. Bibliographie et documents. 2-e édition. Anvers.

Rooses, M.—*Correspondance de Plantin*. 9 vol. (Publication des Bibliophiles Anvernois).

Denice, J.—*Inventaire des archives plantiniennes*. (Bacsrode, 12. Bracke).

Denice, J.—*Catalogue des manuscrits conservés au Musée Plantin-Moretus Anvers*. 1927.

Catalogue du Musée-Plantin par Max Rooses. Revu et augmenté par M. Sabbe. 9-e édition. Anvers. 1928. (Avec liste des ouvrages relatifs au Musée Plantin-Moretus).

Les Coffections du Musée Plantin-Moretus, Edite par l'administration Communale.—Anvers. 1925.

Видання Музею, розкішні, на дорогому папері, ілюстровані вийшли в обмеженому числі примірників (50 до 200) і давно розійшлися.

У справі відродження бельгійського книжного мистецтва величезну роль відіграв Музей Книги в Брюсселі. Виникнення його тісно зв'язане з яскравими моментами культурного відродження Бельгії в галузі наук та мистецтва і з емансипацією національної літератури від французького впливу. (80-і роки). Ініціатори та засновники цієї організації були Gregoір і Van Overstraten, голова й секретар Товариства вивчення друкарського мистецтва (Cercle d'Etudes typographiques). Це Товариство створили 1896 року кілька друкарів з метою відродження бельгійського друкарського мистецтва, популяризування нових способів друку та вдосконалення технічного вивчення своїх членів.

Відкрита 1906 року до десятиліття Товариства Міжнародня виставка фотографюри під назвою „Salon du Livre“ стала першим „сальоном“ нової асоціації робітників, зв'язаних з виробництвом і поширенням книги, що прибрала назву „Musée du Livre“¹⁾.

На першого голову було обрано Paul Otlet, (він же генеральний секретар Міжнароднього Бібліографічного Інституту. В основу плану нового закладу вирішили покласти досвід, що його вже мала столиця книжкової індустрії, для чого обидва головні ініціатори обізналися з організацією Музею Книги в Ляйпцігові на місці, доставши для цієї мети відрядження за рахунок уряду, що співчутливо поставився до ідеї створення Музею).

Проте, Музей Книги в Брюсселі пішов у своєму розвитку іншим шляхом, і перші 15 років його існування та роботи були для нього періодом цілком нового досвіду і утворення самотнього, великого значіння, закладу. Бурхлива діяльність його така цікава, що ми вважаємо за потрібне сказати про неї якнайдокладніше, користуючись виданнями самого Музею, ласкаво надісланими нам для цієї мети. За головні першоджерела для

a) *Diversi ucelli, six eaux-fortes, de Peter Boef, en portefeuille, avec introduction.*

b) *Neuf eaux-fortes de Henri Leys.*

c) *La Salle Leys a l'Hotel de Ville d'Anvers, gravures de I. B. Mickiels*

d) *Ancien et Nouveau Testament. Bois originaux avec introduction de Max Rooses. 2 parties.*

e) *Breviaire et Musée. Idem. Parties I—II.*

f) *G. Van Havre. Les Marques typographiques de l'Imprimerie Plantinienne.*

g) *Reynaert de Vos (Reynier Le Renard). Reimpression de l'edition plantinienne de 1566, avec introduction de M. Sabbe et preface de L. Willems.*

¹⁾ Див. „Le Musée du Livre“ Rapport du Conseil general du Musée du Livre sur les quinze années écoulées depuis sa fondation 1906—1921—Bruxelles. „Révue des bibliothèques et des archives de Belgique 1906. 113—116.

нас були „Le Musée du Livre“. Publication trimestrielle et annuelle. 1907—1928. і „Bulletin mensuel“, що виходить з 1923 р.¹⁾

Організація „Musée du Livre“ є могутній керівний центр широкої асоціації, куди входять окремі товариства, спілки, синдикати, гуртки та клуби, що існують цілком самостійно і тільки в даному випадку утворюють свого роду союзну організацію, маючи свого представника в Правлінні (Conseil d'administration). Усі вони так чи інакше зв'язані з питанням мистецтва та індустрії книги, готуючи її до виходу в світ, друкуючи, ілюструючи, поширюючи. 1906 року до складу нової асоціації ввійшло 24 окремих організації²⁾. 1908 року в числі членів було вже 35 колективів, що об'єднували 9.000 членів. Через 15 років свого існування (1921 р.), Музей об'єднує 61 установу, 58 членів—патронів і 593 дійсних³⁾. Навколо цього групуються не тільки великі, вже зформовані колективи, але й окремі особи, причетні до літературної, друкарської та видавничої справи: автори, малювальники, ілюстратори, гравери, палітурники, бібліотекарі, бібліофіли, колекціонери тощо, тобто сили, що сприяють як духовному створенню книги (редакція), так і матеріальному її втіленню, зберіганню та користанню.

Існує Музей на субсидії від уряду та міста і на членські внески.

На думку фундаторів, Музей Книги—заклад кооперативного, наукового та виховавчого характеру, але не економічного. Найперше його завдання було створити „справжню ідейну федерацію, що обстоювала б вищі інтереси самої книги“ (див. статут 1907 р., що склав Paul Otlet), і діяльність його мала розгортатися в напрямку підняття престижу книги в очах усього народу, періодичного ознайомлення публіки з успіхами технічного боку видавничої справи і видатними новинами книжкового ринку, поширення кола читачів. Реалізували цей план ступнево, за діяльної участі осіб і груп, що відповідають за організацію його частин кожний з свого фаху, і переводили в життя способом:

- 1) професійного навчання,
- 2) організованої сітки доповідів зборів і виставок,

¹⁾ Див. ще: „Zeitschrift für Buchgewerbe“. 1908 № 4.

²⁾ Див. „Le Musée du Livre“. 1907. Fasc. 1 р. 3. Так само вміщено список перших асоціацій, що ввійшли як члени; серед них: Товариство бельгійських письменників, Міжнародний Бібліографічний Інститут, Асоціація бельгійських друкарів і літографів м. Брюсселя, Синдикат друкарів м. Брюсселя та його околиць, Міжнародний Інститут фотографії, Проф. Школа палітурної справи тощо.

³⁾ Див.: Op. cit. Rapport... 1906—1921 р. 9.

3) складання колекцій і

4) видавання літератури.

Відкриття Музею 1907 року відбулося у відданому йому від держави невеликому розмірами старому будинку XVI віку у самому серці Брюсселя. Він дістав характерну назву „Het Vookhuis“ — по-фляманському („Будинок Книги“, „Maison du Livre“).

1912 року будинок вирішили зруйнувати, бо він був дуже старий, і Музей перейшов до прекрасного затишного будинку теж у центрі міста, де його двері широко відчинилися для всіх друзів книги. 1928 року він знову перейшов до нового приміщення до Палацу Виборного Мистецтва (Palais des Beaux Arts). У розпорядженні Музею — залі для публічних зборів, лекцій і доповідів, — приміщення для виставок, кабінети для спеціальних колекцій, для демонстрації нових технічних приладів, фотографічна лабораторія. В міру потреби члени асоціації користують з них, при чому день по дневі ведеться своє Agenda, куди записують усе, що стосується до життя Музею.

Викликаний актуальними силами до надзвичайно інтенсивної діяльності, Музей Книги нагадує паперовий вулик, де безперестанку змінюються збори, засідання, доповіді, цикли лекцій, виставки тощо.

Доповіді на літературні та професійні теми (з технічного навчання) створили чималі курси з історії книги: всього того, що має до неї дочинення з погляду інтелектуального, художнього, матеріального та економічного. Переводять їх висококваліфіковані фахівці, часто демонструючи відповідний матеріал на екрані. Зміст їх подавали, друкуючи увесь текст або його резюме або в щорічниках або в щомісячних бюлетенях.

Наскільки життєва та здорова організація був Музей Книги з першого ж року свого існування, доводить той факт, що вже за 1908—1909 рр. проведено було 27 публічних засідань, 245 зборів, 4 виставки, 295 лекцій з курсу. В числі перших було проведено дидактичний цикл з техніки книги і другий цикл з питань літератури. Потім цикл доповідів з питань, що входять до загальної програми діяльності Музею.

Один з найцікавіших циклів була низка доповідів на тему „Histoire du Livre et de l'Imprimerie en Belgique“, що відбулася протягом 1922 до 1925 рр.

Музей Книги має своїм завданням не елементарну освіту, а поширення знання про книгу між фахівців, що вже зформувались: одне слово, „навчання майстрів“ (l'enseignement des

maitres), як говорять французи або „пошкільне навчання“ (l'enseignement post-scolaire), як тепер говорять бельгійці.

Крім спеціальних доповідів, звичайно переводиться низку популярних бесід для широкої публіки. Усі доповіді мали величезний успіх. Вони довели потребу вищого бібліологічного навчання, що його досі не було вписано до програм жодної школи, жодного університету.

Вважаючи за цінний метод навчання та впливу на художні смаки широкої публіки, а також великого впливу на якість видаваних книг, Музей Книги в своїй діяльності часто влаштовує виставки.

Ці виставки завжди збуджують дух ініціативи організаторів, заохочують пильнувати руху ідей і фактів у книжній галузі, становлять предмет вивчення для фахівців і дуже цікавлять публіку. Завдяки співробітництву великих друкарських фірм, книготорговців, бібліофілів, Музей має змогу показувати на виставках історичний розвиток і сучасний стан поліграфії та всіх видів графічного мистецтва по всіх країнах. Виставки відбуваються одна по одній безупинно, з жовтня до червня місяця. З-поміж найцікавіших за весь період відзначимо теми: японська книга; екслібриси старі й нові; художня книга й література в Бельгії; друкарське мистецтво в Німеччині; мініатюри; графічне мистецтво (з експозицією машин та технічного приладдя); музикальні партитури; оперові лібрето і театральні афіші; книжна ілюстрація; дитяча книга; художні палітурки французьких майстрів; художня фотографія; історія друку і бібліофілії; ілюстрована поштова картка та її історія (на цій виставці було виставлено прекрасну колекцію Lionel Wiener'a) і багато інших.

До 20-тирічного свого ювілею Музей організував порівняльну виставку, присвячену бельгійській книзі за період з 1900 року, з метою з'ясувати, який був його вплив на зміст і художнє втілення книги. На 25-тирічний ювілей було влаштовано виставку програм і робіт усіх бельгійських шкіл книги (Ecoles du Livre).

Музей брав і бере участь і в багатьох європейських виставках, а також організовує в себе виставки графічної творчості різних країн і народів (німців, французів, поляків, чехів тощо). Так, приміром, 1927 року він узяв участь в організації виставки українського графічного мистецтва¹⁾.

¹⁾ Див. Андриєвський, Д.—Виставка українського графічного мистецтва в Брюсселі. „Бібліографічні Вісті“. Київ, 1927, № 2, ст. 120—122.

Колекції речей, що ілюструють історію книги, Музей має спеціальні, хоч і в багато дечому поступається кількістю та цінністю матеріалів перед збірками Музею Книги в Ляйпцігові. Вони, головно, правлять за додатки до Бібліотеки, курсів і доповідів. Проте, цей „Музей“ має й незалежну від них організацію, що розвивається. На особливий інтерес заслуговує частина, присвячена техніці виробництва книги „Belgica“, що охоплює друкарні та виробництва книги.

Друковані праці Музею становлять надзвичайне цікаве ціле. В одному з останніх номерів його Bulletin Mensuel (1929, № 6) подано повний їх список, цінний не тільки з погляду характеристики видавничої діяльності Музею, але й щодо книгознавства.

Найцікавіша є колекція щорічного огляду „Le Musée du Livre“, що становить наче коротку енциклопедію всього того, що стосується до книги початку ХХ віку. Видавати його почали з 1907 року і перший його редактор був Gregoir і Van Overstraeten. Кожний том видано розкішно, і він являє зразок друкарського мистецтва. Виходить „Le Musée du Livre“ у вигляді окремих випусків таблиць у теці-обгортці, і створює ніби portefeuille всіляких fac-similes, що стосуються до всіх елементів книги: до шрифтів, композицій, орнаментаций, ілюстрацій, паперу, чорнил, палітурки тощо. Їх можна групувати ad libitum за авторами, за питаннями, що їх вони ілюструють, і хронологічно. Кожна таблиця, крім автора, друкаря та вказівок на спосіб друку чи відтворення, має ще індекс, що залічує її до того або того розряду бібліографічної міжнародньої класифікації. Крім цих таблиць, цих документів технічних досягнень, друкарського верстата, кожний випуск має в собі низку статтів, що вийшли з-під пера найкращих авторів. Деякі з томів огляду є вже тепер бібліографічна рідкість, бо давно розійшлись. Щороку з друку виходить один том, що на нього члени Музею Книги мають право. Крім того, вони одержують ще №№ Bulletin Mensuel“, що виходить десять разів на рік; він уводить їх у курс усіх питань з життя книги та діяльності Музею.

Цікаву збірку втворили ще розкішно видані окремі В и п у с к и художніх таблиць 1923—1928 (Planches d'Art), ілюстровані каталоги виставок з цінними анотаціями, 1924—1927, і запрошувальні квитки на виставки, доповіді та лекції в Музеї.

Вплив Музею Книги—величезний. Він наче фокус, де відбиваються всі досягнення сучасного друкарського мистецтва. Він старається бути для сучасної книги в Бельгії тим, чим Musée Plantin став для її старої книги, показати її одночасно як

витвір і як знаряддя культури. Вплив свій цей Музей поширює не тільки на розвиток друкарського та палітурного мистецтва, але й на читача. Його загальна інтенсивна діяльність, оцінюючи все, що стосується до книги, багато де в чому сприяла еволюції бельгійської національної культури, і Музей став справжньою школою бельгійської книги. Він дуже вплинув на поліпшення в художньому розумінні книг для школи і здобув концесію на всі вокзальні бібліотеки, ставши їхнім патроном і організатором. Нарешті, Музей узяв близьку участь у створенні Міністерства Наук та Мистецтва в Бельгії, закладу, навколо якого групується все, що стосується до інтелектуального життя, навчання та наукової культури нації.

Цікаво відзначити той факт, що, тоді як у Німеччині та Бельгії ідею відкриття Музею Книги зустріли не тільки прихильно, але вона мала швидке й блискуче втілення, — Франція, де справді саме й зародилась уперше ця ідея і звідки її наче сприйняли, — не має свого справжнього Музею Книги. Це ще дивніше тому, що Франція колись була країна, що протягом довгих віків стояла на чолі людської культури, що Париж ще з тих давніх часів, коли книгу поволі творили скриби, був книжним центром усієї Західньої Європи, а потім містом, де незабаром після Гутенбергового винаходу Ульріх Герінг, Мартін Кранц і Мішель Фрібурґер уже закладають свою друкарню; нарешті, тому, що Париж, тоді законодавець усіх мод, став і виконавцем у галузі друкарського мистецтва, що воно у французькій книзі XVIII і XIX вв. дало так багато неперевершених зразків мистецтва друкарського й графічного. І проте, Париж не має Музею, де було б виставлено славу історію мистецтва та техніки книги у Франції.

Тим часом, уже в кінці минулого століття ми натрапляємо дату, — 1894 рік, — коли в Парижу було закладено Товариство Музею Книги (*Société du Musée du Livre*) і затверджено статут його. Цей останній ставив собі за безпосереднє та пряме завдання організувати Публічний Музей Книги, присвячений історії розвитку й техніки французької книги. У ньому гадали зібрати всі матеріали, що мають, головню, професійний інтерес для друкарів, літографів, митців, графіків тощо: машини, моделі, знімки, знаряддя виробництва, кліші, шрифти тощо, що ілюструють шлях від ручного дерев'яного верстата до шрифтарних, складальних і швидкодрукарських сучасних машин. Перед глядачем мало постати пишне видовище прогресу людської культури, що її рушій є друкарський верстат і книга.

Проте, цій прекрасній ідеї про створення Музею в Парижу судилося пройти томливо довгий шлях у 17 років (!) раніше, ніж „матеріалізуватися“. Сумний шлях цей малює нам брошура А. Muller'a „Notice documentaire sur la fondation d'un Musée de Livre a Paris et sur les Musées du Livre de Leipzig et de Bruxelles“. Paris, 1912, присвячена історії існування Товариства Музею Книги, що вилілася в низці тут таки поданих статтів періодичної преси за 1894 до 1911 року. До брошури додано й статут Товариства, а також список його членів. Ініціатори знайшли підтримку й в колах робітників друкарського мистецтва. Проте, мусіли умовно припинити приймати пожертви, бо місто не дало приміщення, а саме існування Товариства й Музею Книги протягом довгих років обмежалося лише тим, що А. Muller щороку все наново друкував списки членів і статут Товариства. Невдача в даному випадкові цілком полягає в тій причині, що широкі виробничі кола не пішли назустріч організації Музею так, як це було в Ляйпцігові та Брюсселі. І перед нами характерний випадок того, як брак цієї могутньої підтримки—цього вирішувального економічного фактора,—на довго визначив долю Музею Книги у Франції.

А проте, об'єднання французьких підприємств, що працювали в книжній справі, відбулося далеко раніше, ніж у Німеччині та Бельгії.

Більшість цих організацій групувалася вже з 1847 р. навколо Cercle de la Librairie і багато сприяла підвищенню якості книжкової продукції. Чимало й інших закладів активно працювали й працюють,—як ось, приміром, Maison de la Presse і Société des gens de lettres,—у справі виробництва та поширення книги. Останніми часами виникли ще деякі заклади, як ось: Comité du Livre, що зародився в надрах Institut de France (закладений 1916 р.), і Maison du Livre Français (з 1921 р.); вони мають сприяти літературній, науковій і художній продукції країни в галузі книги і пропаганди французької книги. „Будинок Книги“ об'єднав мало не 120 видавництв і 650 книготорговельних фірм, відкрив спеціальні курси для професійної підготовки робітників книжної справи і запровадив у програму своєї діяльності організацію постійно поновлюваної виставки зразків, щоб ознайомити з усіма досягненнями в галузях, що можуть зацікавити їх.

Крім того, Будинок Книги проєктував ще створити Музей Книги, але, проте, це теж ще не здійснилося.

М. Гутман
ГОЛЬБЕЙНОВІ ІЛЮСТРАЦІЇ ДО „ХВАЛИ ГЛУПОТІ“.

У Базельському Музеї, як один з його клейнодів, зберігається єдина з свого роду книжка — примірник „Хвали глупоті“ Еразма Роттердамського з оригінальними малюнками Ганса Гольбейна молодшого. Малюнки виконано пером на широких краях базельського видання „Хвали глупоті“ 1514 р. на примірнику, що належав самому авторові — Еразмові.

Ілюстрації художника до тексту знаменитої сатири на темні сторони середньовіччя, однаково геніяльного в малярстві і графіці, завдячені своїм походженням особистому знайомству молодого Гольбейна з гуманістом, що був у розквіті своєї слави, книжки якого були відомі всьому тодішньому культурному Заході.

Перше видання Еразмової сатири вийшло 1511 року в Парижі у Gilles Gourmont. Поруч з „листами темних людей“ цій книжці судилося відіграти чималу роль у боротьбі двох епох — епохи ренесансу та гуманізму з середньовіччям, що відходило в минуле. Про успіх книжки свідчить те, що ще за життя автора вийшло 27 видань — явище рідке для цієї доби.

Вже майже одночасно з виходом першого видання „Хвали глупоті“, того самого 1511 року вийшло друге видання в Стразбурзі, 1513 року Еразм прибув до Базелю, де зав'язав стосунки з знаменитим видавцем Фробеном, надрукував низку творів, насамперед „Хвалу глупоті“ (1514 р.). Відтоді Еразм щороку бував у Базелі, що став з 1521 року місцем його постійного життя.

Гольбейн прибув до Базеля незабаром після Еразма, він допіру почав учитися й працювати в майстерні художника Ганса Гербста, коли брак засобів до життя примусив його брати різноманітні замовлення аж до писання вивісок, розмальовування чільних стінок будинків тощо. Його перші роботи в галузі книжної ілюстрації зблизили його з базельськими видавцями, надто з Фробеном; завдяки йому й відбулося знайомство Гольбейнове з Еразмом; їхня творчість, проявляючись у різних галузях, мала багато ідеологічно спільного.

Період перебування Еразма та Гольбейна в Базелі збігся з розквітом видавничої справи в цьому місті. Ще в останній чвертині XV віку в Базелі виходили ілюстровані видання, що їх можна віднести до наймайстерніших інкунабулів. Базельські ж видання початку XVI віку визначаються в історії книги своїми гравюрами на дереві, де почувається вже стиль ренесансу, що, зародившись в Італії, почав попадати в інші країни, проявляючись у всіх галузях мистецтва й насамперед у книжній ілюстрації. Через це, як зауважив Шоттенльоер,¹⁾ німецька ілюстрована книжка початку XVI віку є найкраще джерело, щоб вивчати заміну готичного стилю в мистецтві на стиль ренесансу. Якщо на самому початку XVI століття Базель ще не видав такої майстерної ілюстрованої книжки, як південно-німецькі міста, Ульм, а надто Авгсбург (зносини Авгсбурга з Венецією сприяли проходженню в Італії нового напрямку в мистецтві), то з розквітом Гольбейнової творчості в галузі книжної ілюстрації та гравюри пальма першенства, безперечно, перейшла до Базеля. Треба мати на увазі, що за цієї доби Базель взагалі являв собою великий культурний центр, що дало Еразмові підставу в одному з його листів назвати це місто „оселею муз“ (Musensitz).

Важко встановити, чи зроблено малюнки на одному з примірників „Хвали глупоті“ видання 1514 року на прохання самого Еразма, чи на замовлення когось з друзів гуманіста. В усякому разі встановлено, що цей примірник спочатку був у самого Еразма. Про це, крім надпису на книжці пізнішого її власника, гуманіста Міконіуса, свідчить таке: в одному місці тексту сатири Еразм скромно назвав своє ім'я: на краях проти цього місця Гольбейн намалював Еразма, що сидить у своєму кабінеті. Подібність до оригіналу не була цілковита в тому розумінні, що Гольбейн намалював Еразма молодявим, як відзначив на краях книжки пізніший її власник Міконіус. Еразм з приводу свого образу зазначив: „якби Еразм справді виглядав таким молодим, він оженився б“. Наче у відповідь на це, Еразм жартома написав Гольбейнове прізвище під його малюнком на дальшій сторінці, де намальовано гульвісу, що сидить за вкритим стравами столом і обіймає свою коханку. Це був натяк на розгульне життя молодого художника.

Після Еразмової смерті книжка перейшла до його учня та почитателя гуманіста Освальда Молітора (Міконіуса). Його рукою на книжці зроблено два написи: один про те, що книжка належить йому („est Oswaldi Molitoris Lucernii“), а другий про

¹⁾ Schottenloher. — Das alte Buch. S. 63.

те, що книжка була в руках самого Еразма. („Hanc Moriam pietam decem diebus ut oblectaretur in ea Erasmus habuit“). Міконіус, очевидно, здобув книжку від Еразмового спадкоємця — Боніфація Амербаха, який роздавав Еразмовим друзям на спомин різні речі небіжчика.

У другій половині XVI століття книжка була вже в бібліотеці секретаря самоврядування міста Мольгавзена (Ельзас), якогось Вілянда, що в нього її придбав базельський колекціонер Базиль Амербах за допомогою цюріхського художника Якоба Клявзера. В листі до Амербаха Клявзер висловив здогад, що багато малюнків зробив Гольбейнів брат — Амвросій; проте, ця гадка навряд чи має під собою серйозний ґрунт. Принаймні, такий авторитетний знавець Гольбейна, як проф. Шмід, стверджує, що автор майже всіх малюнків є сам Ганс Гольбейн.

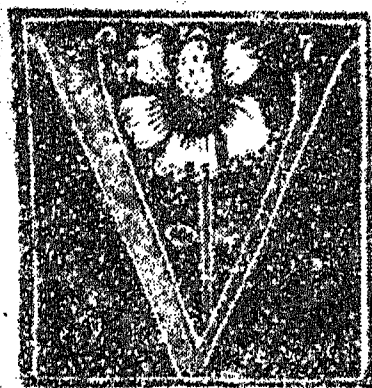
Малюнки зроблено на широких краях, що залишилися від тексту сатири та коментарія до нього Gerarda Listrius'a. Побіжний характер окремих малюнків говорить про те, що художник не надав їм серйозного значіння, що він їх зробив у години дозвілля. Проте, більшість ілюстрацій, а надто ті, що на них подано представників окремих клас, верств та професій, зроблено ретельно; ці малюнки надзвичайно жваві й свідчать про характерну здібність Гольбейнову кількома штрихами яскраво охарактеризувати класу або індивіда: дуже обмежених художніх засобів досить йому, щоб досягти великого сатиричного ефекту. До того Гольбейнові майже завсім не доводилося вдаватися до елемента карикатури, що в його художній творчості взагалі відіграє невелику роль; сама вкороченість деяких фігур, карикатурний брак пропорції має до певної міри загальний характер для Гольбейнової графічної творчості за раннього періоду її. В чималій мірі художник у своїх ілюстраціях до „Хвали глупоті“ використав елемент контрасту, протиставлення серйозного з комічним, та майстерність, що він її потім так геніяльно виявив у „Плясці смерті“, де химерно переплітаються шекспіровський трагізм з чисто гайнівською іронією.

Гармонію між ілюстрацією та текстом побудовано не на окремих деталях, а на ідеологічній спільності в творчості письменника та художника. Ця спільність полягає, з одного боку, в сатирі на всі характерні елементи середньовіччя, у тій живорадісній реакції, що характерна для аскетизму та клерикалізму, яким визначається стиль епохи ренесансу та гуманізму, а, з другого боку, в елементі чисто-народнього гумору, що ним просякнутий текст сатири й малюнки художника; цей елемент якнайяскравіше проявляється в іронічному ставленні до духівництва та лицарства, що вже відмирало.

ulendum fuit. Sed quid ego haec tibi pa-
trono tam singulari, ut causas etiam no-
optimas, optime tamen tueri possis. Va-
le discretissime More, & Moria tua gna-
uiter defende. Ex Rure, Quinto Idus lu-
nias.

MORIAS ERASMI DNI. Stulticiae laus
Erasmi Roterdami Declamatio.

Stulticia loquitur.

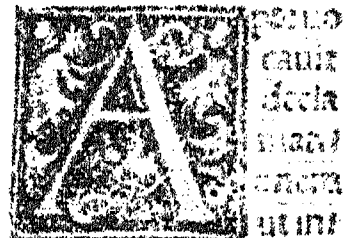
Ecce quae de me vulgo
mortales loquuntur,
(neque enim sum ne-
scia, quae male audiat
stulticia etiam apud
stultissimos) tamen

hanc esse, hanc inquam esse unam, quae
meo numine deos atque homines exhila-
ro, vel illud abunde magnū est argumē-
tum, quod simul atque in hunc certū fre-
quentissimū dictura prodij, sic repente
omniū vultus noua quadam atque inso-
lita hilaritate erituerūt, sic subito frōtē
exporrexistis, sic laeto quodā & amabi-
li applausistis risu, ut mihi pfecto quot
quot undique pferes itaeor, panter deo-
rum Home-

re uisus) Frontem exporrigimus, cum hilarescimus. Coma in frōtē cō-
trahimus, quare in Chlidibus Erasmi. Deorum Homericorum.) Facet
se uocas Homericos, qui cum non sint ulli in terram naara, tamē ab Home-

est in dignitate erant
et inueniuntur in
cipua ratio habetur in
tragodijs, comedijs,
& dialogis. Quid
ego haec tibi) Annotis
non est. Patrono tā
singulari) Patronus hic
significat aduocatū
causarum. Nā aliquan-
do refertur ad libertā.
Eā autē Morus praeter
egregiam optimarum
literarum cognitionem,
inter Britannicarum le-
gum professores, et in
causationibus.

DECLAMATIO

cauit
decla-
matio-
nem
ut in-
telligas rem exercendi
ingenti causa scriptam,
ad lectū ac uoluptatē.
Porro Moria sergit uel
terum merore, seu deare
quādam, suas laudes
nam antem, ideo decor-
te, quod hinc stultis pe-
cultare sit, seiplos ad-
mirari, de seipso glo-
riose praedicare. (Ad
meritum est.) Hanc
dicitur accipiendū,
ut singlam digito ostē-

Risus stul-
ticiae
Frontem expor-
rigimus, cum hilarescimus.
Coma in frōtē cō-
trahimus, quare in Chlidibus Erasmi. Deorum Homericorum.) Facet
se uocas Homericos, qui cum non sint ulli in terram naara, tamē ab Home-

De Homericis

В окремих деталях ілюстрації нерідко зв'язані з текстом чисто випадково й зовнішньо. Іноді за привід для теми малюнка є окремий вираз або зворот тексту: так, приміром, у тексті трапляється вираз: „мули один одного лоскочуть“. На краях Гольбейн намалював двох ослів, що почісують один одного. Подане в Еразма прислів'я „розумітися на цій справі, як осел у грі на лютні“, іде з малюнком осла, що той з цікавим виразом прислухається до гри гарфіста. Надто часто чисто зовнішній характер зв'язку малюнка з текстом помітний в ілюстраціях до образів та виразів, узятих з античної мітології. Коли Еразм уподібнює безконечні схоластичні диспути монахів роботі Пенелопи, що пряде, розмотує свою пряжу й починає знову, Гольбейн на краях дає малюнок, де показує Пенелопу коло цієї роботи. В одному місці тексту Еразм називає „Химерою“ сплутане казання монаха, що складається начебто з різноманітних клаптиків і являє собою нестравну суміш найрізноманітніших тем: коментатор пояснює, що Гомер розумів під химерою потвору, що її тіло складається з елементів різних тварин. Проти цього місця Гольбейн намалював на краях потвору з людською головою, левовими ногами, риб'ячим хвостом і орлиними крилами.

Проте, чисто зовнішній зв'язок ілюстрацій з окремими виразами тексту є виняток; основна й більша частина Гольбейнових малюнків ідеологічно та ілюстративно гармонує з місцями тексту, що до них вони стосуються, і з усією ідеєю Еразмового твору в цілому. Ця гармонія відбивається й в виображеннях самої героїні твору *Stultitiae*: її на вступному малюнку подано в образі молодій жінки, з кирпатеньким носиком, з блазенським ковпаком на голові вона виходить на катедру, щоб сказати свою промову, а на кінцевому малюнку вона з комічною пихою покидає цю катедру, а слухачі з найрізноманітнішими виразами на обличчях дивляться їй услід.

Найцікавіші ілюстрації, де виображено типи пануючої класи та стану, що Еразм їх дотепно висміяв у своїй сатирі. До того місця тексту, де говориться, що тільки через своє недоумство князі та королі можуть почувати себе щасливими, Гольбейн дав ілюстрацію, що змальовує короля; портретна подібність цього малюнку з сучасним Гольбейнові імператором Максиміліаном безсумнівна, так само, як у намальованому римському папі не важко впізнати папу Лева X відомого тим, що він, щоб збільшити свої фінансові ресурси, відновив залишену було торгівлю індульгенціями.

Як і сам сатирик, ілюстратор непохитніше зупиняється на фігурах неосвідчених лицемірних монахів. На одному малюнку

перед нами гладкий манах, з обвислим черевом, що проповідує піст; на другому — фігура благочестивого манаха, що читає святе письмо й держить у руках глека з вином, далі досить дотепно змальовано проповідника божого слова, озброєного з голови до ніг: у нього й меч, і спис, і панцер, а поруч з ним навіть гармата. Надто багато дісталася голові схоластичної школи Скотусові. Його благословенство кличе собі на допомогу Недоумство, коли воно в своїй промові переходить на тему про манаха. На краях проти цього місця тексту Гольбейн дав такий малюнок: дитяча фігурка з тонзурою, де красується напис „Scoti anima“ (душа Скотусова); вона влітає в рот фігури, що змальовує недоумство.

Досить типові фігури представників юнкерства; влучно, в напівкарикатурних тонах, Гольбейн вивів фігури вчених, що в них так і відчувається кастове чванство, замкненість та обмеженість: тут і філософ, і математик, і лікар, і теолог (що сидить за столом і читає книжку того таки Скотуча), юрист тощо.

Примірник „Хвали глупоті“ з Гольбейновими ілюстраціями цікавий не тільки, як пам'ятник знаменної в історії західньої культури епохи гуманізму з його боротьбою проти середньовічного мракобісія, аскетизму та клерикалізму; Гольбейнові малюнки цікаві з погляду вивчення історії книжної ілюстрації, і особливо Гольбейнаної творчості в цій галузі. У цій юнацькій роботі почуваються вже мотиви, що завершилися в геніальній „Плясці смерті“, і в ній помітні відмінні риси дальшої гольбейнаної творчості в галузі книжної графіки — ясність та простота малюнка, насиченість змісту, найяскравіше виявлені в ілюстраціях до видання „Утопії“ Томаса Мора (1518 р.) та інших фроберовських видань.

Інтерес, що становить собою базельський примірник „Хвали глупоті“ змусив ще 1676 року базельського видавця Іоанна Рудольфа Гената видрукувати факсиміле цього примірника: це видання є велика бібліографічна рідкість. В XVIII столітті виходили видання з гравюрами за малюнками Гольбейна; найкраще з цих видань базельське видання Bekker'a 1780 р.

1) Тепер у Базелі ж у Генінга Оперемона підготовляється видання факсиміле „Хвали глупоті“ з Гольбейновськими до неї ілюстраціями.

MISCELLANEA.

ДО ІСТОРІЇ ЦЕНЗУРНИХ ПРАВІВ 90-х РОКІВ*).

В липні 1890 р. „Главн. Упр. по делам Печати“ дозволило „домашней учительнице“ Олені Бердяєвій перенести видання щомісячного журналу „По морю и суше“ із Петербурга до Києва. Програма журналу залишилася стара: популярно-наукові статті, пригоди, мандрівки, відкриття. Здавалося б, що існуванню такого самостійного журналу не можуть загрозувати будь-які цензурні утиски, але вже в жовтні 1891 р., з розпорядження Міністерства внутр. справ, його „приостанавливают“ на 8 місяців, гадаючи, як бачимо далі, тим самим зовсім прибити його. Так майже й сталося. Але ось 20-го вересня 1892 р. тодішній начальник „Главного Управления по делам Печати“ Феоктистов пише листа до Київського цензора Б. М. Юзефовича, в якому просить „конфиденціально“ зібрати й надіслати йому матеріяли про редакторів-видавців цього журналу Олену Бердяєву й її чоловіка Сергія Бердяєва. Справа в тому, пише Феоктистов, що в серпні цього року О. Бердяєва просила „Гл. Упр. по Делах Печати“ дозволити, замість „приостановленого“ журналу „По морю и суше“, видавати щоденну газету „Юго-западный листок объявлений“, мотивуючи це тим, що її чоловік С. Бердяєв, від'їздить на службу до Петербургу, і що вона сама не впорається з редакційно-видавничою роботою, а „Листок“ має чисто комерційне завдання: давати деякі засоби існування О. Бердяєвій. Міністер внутрішніх справ не задовольнив цього прохання. Несподівано журнал „спешно“ вийшов 1 вересня, отже виходить, що матеріяльні обставини редакції покращали. Тому „считаю необходимым покорнейше просить Вас собрать негласные сведения о том, не вошла ли Г-жа Бердяева в коммерческую сделку с более или менее сомнительными в политическом отношении лицами, которые внесут нежелательное правительству направление“. Зібрати відомості для цензора було дуже легко: він звернувся до Жандармського Управління, і в секретній відповіді цієї вельми поважної в той час установи читаємо таку справді жандармську щодо стилю характеристику зазначених редакторів: „Е. Бердяева

*) За матеріялами „Канцелярии киевского отдельного цензора“.

безцветная личность... в политических делах не привлекалась и замечена не была... На мужа же ея я смотрю вовсе не как на политического деятеля, а как на сбившегося в пути и жизни какой то ненормальностию и причявшего безопределенное направление в жизни и обстановке, отнюдь не сопутствуемое атрибутами опасного политического деятеля, каковым он никогда и не был". Підписав цю зразкову канцелярську прозу генерал-майор Новицький. Цензор Б. М. Юзефович, відповідаючи „Главному Упр. по Делах Печати“, переказує наведену характеристику редакторів і додає від себе: „присоединяюсь к этому мнению и по причинам, изложенным в предыдущем письме..., почту долгом всеми зависящими от меня средствами содействовать скорейшему прекращению этого совершенно безсодержательного и бесполезного издания“. Певно редакція журналу добре відчула на собі увагу цензора і через півроку О. Бердяєва передає право видання дворянину Н. Рейхельду, який поспішив позбутися опіки київського цензора і переніс усю справу видання журналу до Одеси.

З ім'ям цього ж журналіста Сергія Бердяєва зв'язаний ще такий, неприємний для київської цензури інцидент, що про нього довідуємось з двох листів, що писав С. Бердяєв з Одеси до наступника Юзефовича Д. П. Бутовського. Першого листа датовано 26-м вересня 1896 р.

Глубокоуважаемый Дмитрий Дмитриевич! (sic!)

Мне все хотелось страстно получить один из „красных“ западных органов. Очувившись в Одессе, я, в надежде, наконец, удовлетворить мое любопытство, сунулся было в местную цензуру, чтобы упросить выдавать мне „Petite Republique Francaise“. Для вящей убедительности, я показал 2 №№ „Vorwaerts“, подаренных мне одним только что вернувшимся из-за границы одесситом, говоря, что получаю через Киев. Но Вы ведь мне на отрез отказали в апреле. Здешние цензоры, увы, оказались тверды и суровы. Даже г. Ламкерт¹⁾ собирается Вас предостеречь. Вместо ответа можете переслать ему настоящее письмо. Попытка схитрить с моей стороны еще не преступление и то, что я имел 2 №№ даже незапрещенного формального органа — тоже. Простите, что, сдуру, слегка подвел Вас, но я и снимаю настоящим письмом на личный риск, с Вашей особы всякую ответственность. Убедительно прошу при своем ответе переслать это письмо г-ну Ламкерту. Грех здесь, хоть маленький и ведь вдобавок только мой.

Преданный слуга С. Бердяев.

Цей незрозумілий лист стає зрозумілішим через другий, пізніший, з 24 жовтня того ж року:

Многоуважаемый Дмитрий Петрович.

Оказывается, что я в Ваших глазах разыграл будто бы роль предателя. Это ужасно обидно: значит Вы еще не знаете деталей той возмутительной истории. Постараюсь отчасти оправдаться перед Вами. Одесский „аргус“ поймал

¹⁾ Ламкерт — в. о. „отдельного цензора по внутренней цензуре“.

меня на месте „преступления“ за чтением известной Вам берлинской газеты. нежданно через полицию установил мою сомнительность. Это было утром, а в полдень уже была перерыта там на почте, где он занимается по вольному найму, вся моя корреспонденция. Я уже отказался ему, мерзавцу, вообще отвечать и впоследствии даже при трех свидетелях в ресторане заплевал глаза, как прошлый год опереточный певец Дмитриев побил ему в уборной рожу за „полицейского“ типа вмешательство в вопросе о цензурности одних куплетов. Увидев в роковой момент возле меня кучу периодических изданий в бандеролях, он сам сообразил, как добраться до истины. Часа через три, перед ним лежало в кабинете до 40 штук досланных мне из Киева газет и журналов, а между ними и „виновница беды“ с адресом: Russland, Kiew, Auswärtige Zensur, Publicist Sergei Berdiajew, а один французский яркий орган с адресом: Russie, Kieff. Par la Censure de Warsowie. Ecrivain S. Berdiaieff.

Меня пригласили кое-куда и вот о том (!), что видно, у киевских почтовых цензоров по семи голов, если они так рискуют службою, ровно как и варшавские. Про последних я вообще умолчал, а вот старых друзей моих, которым многим нравственно да и материально обязан, Зиверта и Мардарьева¹⁾ решили непременно спасти. Ведь у обоих по 5 детей, и нет отца—товарища министра. Я воспользовался словами „Auswaertige Zensur“ в адресе и только сказал, что выписал газету из любопытства и для работы своей на удачу, а вероятно, киевский иностранный цензор г. Бутовский счел возможным выдавать мне ее как писателю. Я же знал, что Вы здесь ни сном, ни духом не виноваты, и, значит, свободно оправдаетесь. Писал же Вам нарочно письмо в Киев в расчете, что тот прохвост его вскрыет и, уверовав в Вашу невинность, и Вас оставит в покое. Как видите, здесь до предательства очень далеко. Просто стечение несчастных обстоятельств да наша общая с Николаем Григорьевичем и Карпом Фердинандовичем неосторожность. Теперь с помощью самого М. П. Соловьева²⁾ я их на будущее время гарантировал от беды. Впрочем, $\frac{3}{4}$ газет и журналов нынче идут на Варшаву и их там не задерживают, хотя и Янкулю³⁾ имел через меня большую неприятность. Бога ради скажите, что Вы меня больше не вините в том, что несвойственно мне „выручавшему“, наоборот, постоянно ближних. рискуя своею шкурою.

Ваш С. Бердяев.

Одначе, не слід думати, що цей amator „красных западных органов“, журналіст Сергій Бердяєв, був справді „красным“ по духу. Коли він в 1891 р. жив іще в Києві й допомагав своїй дружині видавати „По морю й суші“, з ним трапився такий випадок. Орендар „увеселительного саду“ й „управитель“ театру „Эрмитаж“ на Трухановім острові якийсь Онгін, в день свого бенефісу видав був одноденну газету — рекляму⁴⁾. де вміщено було жартівливого фейлетона за підписом „Сергей Белибердяев“. Це страшенно образило Сергія Бердяєва й він подав таку заяву до київського окремого цензора (Юзефовича):

¹⁾ Зиверт і Мардарьєв — помічники київського цензора; вони безпосередньо переглядали й відповідали за окремі ділянки цензурної справи.

²⁾ М. П. Соловйєв тоді виконував обов'язки начальника „Главн. Упр. по делам печати“.

³⁾ Варшавський цензор.

⁴⁾ „Судьба“. Летняя газета для скучающих людей. № 1 и несомненно последний... 26 Июня 1891 г.

„Имею честь покорнейше просить о предоставлении прилагаемой жалобы моей на образ действий Вашего Превосходительства в Главное Управление по Дела́м Печати, ибо не считаю себя вправе допустить, чтобы всякий лакей, как Онегин, позволял себе поворить на улицах мою достаточно известную в крае дворянскую фамилию. В то время, когда наш обожаемый монарх столько заботится о поднятии вообще положения дворянства в России, подобного рода факты не должны быть терпимы“.

Юзефович мусів був дати в „Гл. Упр. по Дела́м Печати“ пояснення, де вказував, що в самому фейлетоні немає нічого образливого для цього дворянина, а жартівливий підпис „не может повредить г-ну Бердяеву в общественном мнении Киева, где литературная деятельность его давно известна и успела составить вполне определенное и установившееся мнение“.

Подает Т. Алексеев.

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ.

DIESCH, KARL. — KATALOGPROBLEME UND DEZIMALKLASSIFIKATION. Eine bibliothekswissenschaftliche Untersuchung und Abwehr. Leipzig. Otto Harrassowitz. 1929. 8°. 66 S.

Розвідка Карла Діша, чи, як він сам каже, розвідка і оборона, є відгук тих дискусій навкруги десяткової системи, що так загострилися протягом останніх літ в колах німецьких бібліографів і бібліотекарів—відгук, що в ньому автор виявляє багато темпераменту, не криючи своєї готовності до бою. Зрозуміло, що за таких обставин не можна сподіватися того спокою й об'єктивного зважування позитивного й негативного в справі, які ми знаходимо в класичних у своєму роді оцінках, що дали десятковій системі Сєєрс (Bernick W. C. Sayers. A. Manual of classification for librarians and bibliographers. London 1926) та Жівний (L. J. Zivny, Třidění bibliologické. Praha. 1930).

І все ж таки, не зважаючи на цей брак об'єктивності, К. Діш подає в своїй розвідці багато цікавих фактів, висловлює чимало міркувань, що торкаються справи по суті, освітлюють те зрушення в ставленні до десяткової системи, яке відбулося в німецьких фахових колах за кілька останніх літ. Передовсім заслуговує на увагу твердження, що „десяткова система знайшла собі у Німеччині прихильників якраз в технічних та природничих колах і що, критикуючи систему, підкреслюють, що в галузях техніки, природничих наук та медицини окремі розділи цієї системи цілком придатні до вжитку“ (стор. 55). Коли пригадаємо, що ще зовсім недавно всі німецькі бібліографи та бібліотекарі одностайно й без застережень засуджували і відкидали десяткову систему, то мусимо признати, що ця система таки зуміла проложити собі дорогу в Німеччині, хоч і на обмеженім, а проте на дуже важливім, практичнім полі. Причина цього явища, чого не затає і Діш, є непереможне, подиктоване економічною потребою шукання одностайності, норми, стандарту, які не тільки полегшували б технічні процеси, а й торували б дорогу до всесвітнього визнання, або, пристосовуючи їх до нашого конкретного випадку, які давали б для всіх однаково зрозумілі, одноманітні бібліографічні методи й символи.

Отже К. Дішеві доводиться до певної міри перейти на оборонні позиції, і справедливість вимагає визнати, що з цих позицій він оперує дуже майстерно, вдало намагаючи і обстрілюючи слабкі місця супротивника. Як відомо, такими слабкими місцями в десятковій системі є науки соціально-економічні, ідеологічні та історично-філологічні чи, як ми звичайно говоримо, гуманітарні. К. Діш дуже влучно критикує ту поверховність, ті недоречності, яких, на жаль, так багато виявляє десяткова система в трактуванні гуманітарних наук (розподіл

дисциплін і порядок окремих галузей). Ясно, що К. Дішеві абсолютно далекий марксістський метод, що в багатьох випадках він виявляє типово буржуазні філософські погляди, але ж проте його зауваження та міркування мають велике значіння для нас, бо вказують, якою дорогою ми повинні й можемо йти в методиці чи то виправлення десятикової системи, чи складаючи свою власну систему (або, краще сказати, системи — окремо для загальних і спеціальних бібліотек). На розділи 5 та 6, що присвячені цій критиці, ми й звертаємо особливу увагу товаришів по фаху.

Порівнюючи мало уваги приділено технічним властивостям системи: десятиковий принцип, допоміжні таблиці загальних визначників, занадто дрібний розподіл. Нічого нового ні в фактах ні в міркуваннях не дає розділ, присвячений історії десятикової системи та порівнянню її двох варіантів: американського й брюссельського.

Зате не позбавлені значіння й цікавих моментів два невеликі розділи загального характеру: про каталоги німецьких наукових бібліотек та про межі запровадження одностайності в каталогах і бібліографічних покажчиках. Про значіння систематичних каталогів в сучасних наукових бібліотеках Німеччини красномовно свідчить той факт, що Державна Бібліотека в Берліні дістає щоденно в середнім замовлень на 2.400 творів, в той час, як систематичний каталог відвідують усього 50 осіб на день. К. Діш сам підкреслює, що так само стоїть справа й по університетських бібліотеках. Може якраз, маючи на оці таку кризу систематичних каталогів, що зійшли до ролі знаряддя, — правда потрібного — для самих лише бібліотекарів, автор не заперечує проти предметового каталогу і категорично настоює на тому, щоб складали предметові покажчики до тих систематичних каталогів, що існують.

Як і не могло би бути інакше, К. Діш є рішучий супротивник того, щоб запровадити одностайність як бібліотечних каталогів, так бібліографічних покажчиків, і з цього погляду десятикова система, „децимальна пропаганда“ і Міжнародній Бібліографічний Інститут, як прихильники цієї одностайності, стають йому просто таки ненависні. Отже через те, що ми в свій час переболіли на „децимальну гістерію“ з гарячкою за переведення одностайності та що після того у нас знов з'являлися дуже палкі прихильники одностайності в каталогах тільки на іншій базі, а саме за допомогою предметового каталогу, що межі і можливості запровадити ту одностайність нам усім неясні, хоч і ніхто не заперечує потреби прагнути до того, — міркування К. Діша на цю тему для нас цілком актуальні, і по суті, доводиться визнати, що вони в значній мірі мають рацію.

В. К.

TERMINI D'USO NELLE BIBLIOGRAFIE DEI PERIODICI.— Saggio compilato in 38 lingue a cura della dott. Olga Pinto. Roma MCMXXIX (VII).

Книга — невідомо для кого призначена, невідомо для чого видана. За назвою — це термінологічний словник, словник бібліографічних термінів з періодики, що охоплює 38 (!) мов; серед них є такі, як албанська, кроатська, сіямська; проте багато мов не представлено. Однак по суті, це — не термінологічний словник; це просто збірка слів, що з ними доводиться мати справу бібліотекарів, або бібліографів під час опису журналів та газет. Звичайно, в такому поширенні зкладу словника немає нічого поганого; навпаки, це було б навіть на користь практичній роботі, якби в лексичнім матеріалі словника можна було легко зорієнтуватися, а на його термінологічні дані — покластися. На жаль, в словникові О. Пінто нема ні першого, ні другого. Упорядниця погналася за кількістю мов, захотіла прислужитися всім, зробити щось універсальне, а в результаті вийшло щось майже нікому не потрібне. Лексичний матеріал розміщено не за абеткою з одною мовою в основі, а розбито за темами на 9 основних груп від

4 до 46 слів у кожній. Тому, перш ніж користуватися тим словником (а він має коло 160 слів), треба переглянути його геть увесь, зробити для себе оглав основних тем, на які поділено матеріал, зорієнтуватися в принципах заведення слів до тої чи тої рубрики, і лише після цього приступити до користування; а зробити це не так просто, бо за винятком двох-трьох розділів словникові бракує на чіткість у тематичнім розподілі лексичного матеріалу і тому потрібне слово доведеться шукати по кількох розділах. Однак, така схема розподілу матеріалу лише утруднює користування словником; значно гірше те, що в самій будові словника є така риса, що зводить на нівець все його значіння й робить його просто непотрібним для поточної роботи бібліотекаря.

Свій словник авторка призначає для тих, кому доводиться описувати періодичну літературу мало відомими мовами; конкретніше—кола своїх майбутніх читачів авторка визначає в одній з приміток, де вона пояснює, що тексти їдиш, арабською, єврейською і т. п. мовами треба читати з права на ліво. Отже, авторка має на оці якихось зовсім неписьменних бібліотекарів. Ми ліпшої думки про бібліотекарів і гадаємо, що пояснення О. Пінто характеризують не майбутніх читачів словника, а міру філологічної освіченості самої авторки, бо навряд чи бібліотекареві, який не знає навіть того, що арабське письмо читається справа наліво, можна доручати опис журналів та газет арабською мовою; таким бібліотекарям не допоможе і словник О. Пінто. Однак, припустимо, що бібліотекар прочитав певне слово, знає, до якої мови воно належить, але не розуміє його змісту; тоді він повинен переглянути не певні літери словника і не певні місця його, а поспіль усі 160 слів; а якщо так, то чи не простіше звернутися до загального словника. Отже, в основі будови словника О. Пінто органічна суперечність; той, хто не знає даної чужої мови, зможе знайти потрібне слово, лише переглянувши весь словник, а хто знає цю мову, тому самий словник не потрібен. Корисніше було б надрукувати 28 маленьких словничків (до того за абеткою), ніж один словник на 89 стор. інакше та ще з примусовим асортиментом часто зовсім непотрібних мов.

Не краще стоїть справа і в ділянці термінології. У передмові авторка скромно пояснює, що вона не знає всіх отих 38 мов, і посилається на багатьох фахівців, що допомогли їй в роботі. Я не маю змоги перевірити роботу навіть половини цих фахівців; щодо основних європейських мов, то тут, здається, справа стоїть не зле. Однак, зовсім інше вражіння лишає перегляд маловідомих європейських мов: укр. або рос. Признаюся, тут я знайшов чимало нового і навіть несподіваного для себе. Лише з словника О. Пінто ми довідуємося, напр. (тільки наприклад), що російському „записки“ (memoires, Abhandlungen) відповідає укр. „спогади“, еквівалентом transaction, Sitzungsberichte є рос. „чтения“ та укр. „доповідь“ (sic!), рос. „перевод“ — укр. „тлумачення“, и рос. „страница“ (pagina) = укр. „лист“, випуск = укр. „річник“, [„рисунок“ (pictures, Abbildungen) = укр. „образки“ (sic!)] „абонемент“ = укр. „передплата“. Pflichtexemplar = укр. „згідно з правом друку“! і т. д. і т. д. Взагалі, треба сказати, що в російській та українській частині словника мабуть немає сторінки, де не було б орфографічної або термінологічної помилки; а це природньо ставить під сумнів і решту лексичного матеріалу в частині мало відомих мов.

Таким чином, невдало сплянований, невдало упорядкований, і не дозрілий щодо термінологічного матеріалу словник ніяк не можна рекомендувати для вжитку бібліотекареві.

В. Іваницький.

TROMMSDORFF, PAUL Dr. DIE BIBLIOTHEKEN DER DEUTSCHEN TECHNISCHEN HOCHSCHULEN. Berlin, 1928.

Це є невелика книжка розміром два друкованих аркуші. В ній ми маємо загальний огляд ВИТІП'івських бібліотек у Німеччині, Австрії, Чехословаччині, Швейцарії, Латвії та подано стислі історичні дані про утворення, склад і про діяльність цих бібліотек.

Щодо бюджетових асигнувань, кількості персоналу, а також приміщення. особливо після війни, ці бібліотеки перебувають не в дуже блискучому стані. Але щодо реорганізації каталогів, обробки та використання книжкових фондів і підсилення міжбібліотечного обміну, тут за останнє десятиріччя безумовно спостерігається значні досягнення.

За структурою та загальним спрямуванням ВІТШ'івські б-ки зберігають свій традиційний характер, і поруч із доброю статискою, в них залишається дуже незадовільна динамічна бібрбота.

На жаль, про комплектування бібліотек і про аналізу та облік бібліотечної продукції автор не сказав жодного слова, але якраз ці самі питання набувають тепер особливого значіння для ВІТШ'івських бібліотек.

Спостерігається безперервний зріст потреби в технічній книжці одночасно із зниженням загального життєвого рівня мас, отже, перед ВІТШ'івськими бібліотеками виникають нові вимоги. Автор каже про ці вимоги на сторінках, присвячених плянам майбутнього. Він підкреслює, поперше, потребу поширити користування книжками та журналами, щоб видавати їх не лише студентам і професорам, а також усім, кому вони потрібні, подруге, висовує ідею утворення центральної науково-технічної бібліотеки в германським масштабі.

Отже, не зважаючи на консерватизм, що помічаємо в автора, об'єктивне вивчення фактів примушує його висловитися про радикальні зміни в роботі ВІТШ'івських бібліотек. Ця думка є керівна і у нас при реконструкції ВІТШ'івських науково-технічних бібліотек. Але ми змінюєм не лише форми, а й самі методи роботи цих бібліотек, проєктуючи для них розгортання широкої та інтенсивної роботи великого культурного значіння.

Цікаво, що у висновках автор подає пропозицію, яку, здається, вважає за нову, а саме про те, що науково-технічна бібліотека ВІТШ'у не може відмовлятися від завдань загально-освітнього характеру й повинна мати в своїм фонді важливіші праці з белетристики, з красного письменства та з соціальних дисциплін. Відомо, що в наших радянських умовах питання про ув'язку наукової роботи з основними проблемами політики та економіки давно й назавжди розв'язано в позитивному розумінні.

Книжку написано для спеціалістів, мова її суха й ділова, але щодо висновків, які робить автор, то вони дуже показні, через що книжка набуває інтересу для тих радянських установ, які керують нашими ВІТШ'ами.

М. С.

SCHLAGWORT — REPERTORIUM ZUM KATALOG DER WELTKRIEGS — SAMMLUNG. Berlin. Walter de Gruyter. 1929, 8° 58 S. (Preussische Staatsbibliothek).

Ми вже писали в цьому ж журналі про „Бібліотеки Світової Війни“, що утворились по багатьох державах з різних, часто приватних, збірок книжок і документів ¹⁾. В Німеччині перше місце серед них посідає Weltkriegs Sammlung при Пруській Державній Бібліотеці. Це, справді, цілком окрема бібліотека, бо виникла вона в спішньому, так би мовити, порядку за перших же часів війни, коли надзвичайний „голод“ на літературу, що так чи інакше стосувалася війни, примушував видавати всі нові книжки зараз же читачам, навіть не опрацювавши їх як слід, бо й штат службовців на той час був уже скорочений. Всі книжки ставили на полицях за форматами та за порядковим номером, а для читачів складали тимчасовий каталог за схемою, що її накреслив бібліотекар В. Шульц. Як ця схема розвивалася й як виправдала себе на практиці, про це автор її докладно розповів в одній статті ²⁾. Тепер каталог

¹⁾ „Бібліологічні Вісті“ № 1. 1928, ст. 161.

²⁾ „Zentralblatt für Bibliothekswesen“, 36, 108. S.

збірки складається з 50.000 карточок, при чому плякати, малюнки, листівки тощо сюди ще не ввійшли. Розподілено ці картки на XX відділів, кожний відділ на підвідділи та групи, усього 738 рубрик. Наприклад: відділ I. Allgemeines, II. Ursprung. Vorgeschichte. III. Kriegverlauf... В цьому III-му відділі підвідділ 3. Feldzug im Osten, а групи означені літерами *a, b, c...* Остання група *g*) Ukraine. Krim, як і кожна з груп, має своє чергове число (95), на яке й вказується в предметовому до цього каталогу показникові (Slagwort — Repertorium), що містить у собі 3000 предметових слів. За яким принципом складено цього предметового показника, важко сказати, бо, наприклад, предметове слово Ukraine (245) має такі допоміжні (рубрики) — Feldzug (95) Friede (145). Legion (309) і все, а для Угорщини маємо десять допоміжних рубрик, для Франції — 15, тут уже є і Gedichte (664) і Romane (681), Wirtschaft (476), навіть Predigten (633), але в той же час для Угорщини вказано, де шукати, скажімо, Finanzen (519, 522), а для Франції — ні. Трапляються якісь просто непорозуміння з географічними назвами, наприклад: для Миколаєва (Nicolaeu) і для Менська (Minsk) вказано рубрику 372, шукаємо цю рубрику й читаємо: Die Mittelmächte in Polen Einzelne Orten. Чому Миколаїв і Менськ польські міста, це, принаймні для нас, дивно. Для Одеси (Odessa) вказано вже тільки одну рубрику систематичного каталогу 31 р., де читаємо — Einzelne Zeitungen nach Erscheinungsorten. Russische (?).

Чи не є це ще один покажчик тої плутанини, що виникає, якщо каталога складають на спіх за „накресленою“ (хоч би й од великого спеца) схемою, яку потім „розробляють — під час роботи“, а в наслідок маємо такий каталог, що розглянутися в ньому можна (в кращому випадкові) тільки за допомогою того, хто його складав.

Т. Алексєєв.

WYKAZ DRUKÓW XV, XVI i XVII W. ZNAJDUJĄCYCH SIĘ W BIBLIOTECE PUBLICZNEJ MIASTA STOŁECZNEGO WARSZAWY. OPRACOWAŁ KAZIMIERZ KAROASZEWICZ. Warszawa 1930. 318+2 нenum. стор. [Wydawnictwa biblioteki publicznej m. st. Warszawy (Nr. 35)].

Варшавська Публічна Бібліотека ще досить молода установа. Заснована 1907 р., вона мала спочатку ледве 3500 книжкових одиниць, на тепер їхня кількість перебільшує 250 тисяч. Але це значне зростання фондів не є результатом плянового розвитку на підставі певної державної дотації, принаймні в „Передмові“ до „Каталогу“ прямо вказано, що бібліотеку поповнювано майже виключно з громадської ініціативи приватними пожертвами. Таким чином, до неї увійшли деякі з монастирських, магнатських та королівських збірок, що належали останніми часами окремим колекціонерам.

Через несприятливі умови за війни та пізнішого занепаду, через брак коштів ці книжкові фонди не були досі, як слід, опрацьовані і тому не були приступні широким читацьким колам. Тепер, коли бібліотека перейшла на сталий міський бюджет і має можливість переводити низку робіт, скерованих на поширення її діяльності, на черзі стоїть публікування каталогів окремих відділів. Першим видано цього року саме каталога „Відділу стародруків“, що містить у собі щось із 3000 видань XV, XVI і XVII ст., а інколи й пізніші, якщо вони входять до складу окремих колекцій (збірки Діаріюнів, Конституцій тощо, колекції видань окремих старих авторів, наприклад Сарбєвського і інших), або становлять раритети чи репродукцію давніх пам'яток („Fatum Zalovne“ Шимановського, „Carmen“ Hussovianus'a, факсиміле автографа св. Войцеха).

Мета „Каталогу“ — ознайомити наукових робітників та аматорів, що кохаються в старих книжках, з фондами відділу. Він має отакі розділи: 1) інкунабули, 2) polonica, 3) видання латинською та грецькою мовами, 4) — французькою, 5) — італійською, 6) — еспанською, 7) — німецькою, 8) — англійською,

9) — голяндською і 10) *varia*, тобто друки іншими мовами. В кожному з розділів видання вміщено або за абеткою авторів, або, якщо твір анонімний, — за абеткою заголовків. Титули подано за оригіналом, але часто скорочено, тільки з головними вказівками. Завжди занотованорік і місце видання, прізвище друкаря чи видавця, розмір екземпляру в сантиметрах, кількість томів і кількість аркушів або сторінок, зазначаючи, чи вони нумеровані, чи ні. В розділі „Інкунабули“ вказано або відповідний № з „Repertorium'a“ Hain'a, або стоїть відмітка „Hain — niema.“ Як попереджає в „Передмові“ редактор „Каталогу“ Кардашевич, цей каталог не є бібліографічним описом видань, це тільки „інвентар“ і список книжок, такий, щоб можливо було в ньому розшукати те, що потрібне“ (стор. 6). Щоб полегшити такі розшуки, наприкінці вміщено два покажчики: авторів та тлумачів і друкарів.

Певна річ, хоча за передмовою „Каталог“ становить собою тільки інвентарний список, і тому до нього не можна ставити підвищених вимог, проте слова Кардашевича, що його розраховано саме на вчених та на аматорів, де в чому зобов'язують його складачів. Аджеж, при порівнюючі невеликій, невичерпній дослідженості старої друкарської продукції, кожний перелік старих видань привертає до себе увагу фахівців, опис, хоч би найстисліший, кожного стародруку щось важить, може мати певне значіння. Тому — основні вимоги до каталогів, навіть інвентарного типу, — це витриманість прийнятих принципів опису, точність виконання, зручне розташування матеріялу. Мусимо зазначити, що до дечого в виданому Варшавською Бібліотекою „Каталозі“ доводиться поставитися критично. Отже, спинимося на найцікавіших й найцінніших розділах „Відділу стародруків“, на „Інкунабулах“ та „Polonica“ і зазначимо те, що викликає в них зауваження почасти принципового, почасти фактичного характеру.

Так, переглядаючи „Каталога“, потрапляємо на не зовсім зрозумілий факт: всі книжки, що надруковані до 1500 р. (за винятком двох), двічі введені до нього; один раз у розділі „Інкунабули“, другий у розділі „Druki łacińskie i greckie“. Здається, і вчені, і аматори, на яких саме розраховано „Каталога“, добре знають, в якому розділі, відповідно до часу видання, треба шукати потрібну книжку... Правда, поміж описами того самого примірника, в цих двох розділах є й різниця: в розділі „Інкунабули“ рахунок проводиться тільки за аркушами, в розділі ж „Polonica“ — тільки за сторінками. Мимоволі виникає питання, для чого тут порушено стару традицію, а, якщо вона не доцільна, то чому було не стати на „новий шлях“ уже з початку каталогу? Крім того, коли в розділі „Polonica“ описувач додержується принципу зазначати окремо нумеровані і нунумеровані сторінки, то в розділі „Інкунабули“ на це (за одним винятком) зовсім не звертають уваги і подають тільки загальну кількість. Це значно знижує цінність вказівок на те, що в тій чи іншій інкунабулі аркуші з нумерацією. Порівн. дані „Каталогу“ з „Repertorium'ом“ Hain'a, яким, до речі, користувався описувач:

- стор. 9 Antoninus, Confessionale, kart 118 (brak końca) — Hain № 1207, арк. I нн + 141.
 „ „ Aristoteles, Opera, vol. III, kart 466 — Hain № 1657, арк. 457+9 нн.
 стор. 10 Caracciolus, Quadragesimale, kart 327 — Hain № 4442, арк. 320+8 нн.
 „ „ Ang. de Clavasio, Summa angelica, kart 369 + 11 nlb. — Hain № 5383, арк. 6 нн. + 369 + 11 нн.
 стор. 11 Petrus Hispanus, Textus et copulata, kart 275 — Hain № 8705, арк. 1 нн. + 269 + 5 нн.

І взагалі вказівки на те, чи є нумерація, зроблено досить неуважно: є випадки, коли в розділі „Інкунабули“ зазначено, що аркуші „nlb“ — за описом же „Polonic'u“ — в цих же самих примірниках нібито є пагінація. Порівн. Aristoteles De Animalibus і його ж таки Opera, vol III на стор. 9 і на

стор. 152 каталогу, Joh. Gritsch, Quadragesimale на стор. 10 і на стор. 184, Joh. Melber de Gerolzhofen, Vocabularius на стор. 11 і на стор. 206.

Трапляється неуважність і в визначенні міста і року видання та імені друкаря. Як правило в тих випадках, коли цих даних ні на заголовковому аркуші, ні наприкінці книжки немає, і вони встановлені на підставі шрифтів тощо, вони друкуються в квадратних дужках. Проте іноді через недогляд в „Каталозі“ не поставили цього умовного визначення. (Порівн. „De corpore Christi“ Von aventure в Кардашевича, стор. 9 і в „Repertorium“ Hain'a № 3548, „Liber Discipuli“ Hegolt'a — стор. 10 і № 8517).

Звертаючись до розділу „Polonica“, повинні зазначити цікавий факт. Частина польських бібліографів занадто поширяла обсяг поняття „Polonica“, але співробітники бібліотеки спромоглися стати вище за великодержавний шовінізм, і віднесли до цього розділу тільки всі книжки польською мовою і ті видання чужоземними мовами, які мають більш-менш щільний зв'язок з Польщею. Отже, те, що не торкається польських справ і ні мовою, ні змістом, не є продукцією польської нації і було лише надруковано на терені, який політично належав Польщі, — усе це залишилося осторонь, так у „Каталозі“ немає тих Торунських або Данцігських видань, що їх вніс до свого списку Вержбовський.

З видань, що потрапили не на своє місце, зазначимо лише книжку творів Georgius'a Sabinus'a (Poemata... Francof. 1563), що містить в собі панегірик „De Nuptiis Incl. Regis Poloniae Sigismundi Augusti“ і повинна бути конче серед „Polonica“, а не в розділі „Druków łacińskich.“

Як принцип, в розділі „Polonica“ і, відповідно, в „Покажчику“ неоригінальні твори занотовано двічі: під прізвиськом автора і під прізвиськом перекладача, при чому одного разу заголовок подано повний, другого дано тільки посильну вказівку.

Але цей принцип не завжди витриманий. Іноді видання зареєстровано і в тексті, і в „Покажчику“ тільки за автором, хоч заголовковий аркуш вказує ім'я перекладача.

Див., напр., на стор. 22 „Relativae“ Jana Botera Venesiusa (що їх переклав Fr. P. Lenczycius); на стор. 65 „O sprawach“ Marcina Kromera (в перекладі Mar. Wladowickiego); на стор. 94 твори Овідія в перекладах Jakuba Żebrowskiego, Waleryana Otfinowskiego, W. St. Chrościńskiego).

З перепуском у загальному алфавітному списку прізвиськ перекладачів, ще можна помириться, — але, що зовсім неприпустимо, часто видання можна розшукати в „Каталозі“ тільки знаючи ім'я перекладача або, навіть видавця, бо під автором ніяких вказівок немає, хоч якраз авторове прізвисько має конче першорядне значіння.

Через те, що така неправильна реєстрація видань дуже ускладняє, а інколи робить зовсім неможливими розшуки в „Каталозі“ потрібного матеріалу, вважаємо за доцільне подати тут список тих книжок, що потрапили не на своє місце.

Alexius Pedemontanus, Tajemnic Ksiąg Dziewięć див. у „Каталозі“ Śleszkowski Sebastyan, стор. 117.

Aurimontanus Elisae Gdański Prorok — Przetocki Jacynt, 103.

Barclai Jan, Paraenesis — Górnicki Lukasz, 44.

Argenida — Potocki Wacław 101.

Barletius Marinus, Historia o żywocie — Bazylik Cyprian, 18.

Bellarminus R. Wzdychanie gołębice — Fabricius Piotr, 39.

„ „ Kazanie, które Pan Jezus z krzyża — ib.

„ „ Nauka dobrego i szczęśliwego Umierania — Lukomski Andrzej, 77.

„ „ O wiecznym Błogosławieństwie — Sawicki Kasper, 113.

- Bielski Marcin, Kronika polska — Bielski Joach., 19.
 Caesar Gaius Julius, O wojnie Francuzkiej — Wargocki Andrzej, 137.
 Cicero Mark Tullius, Księgi o starości — Budny Bieniasz, 23.
 Długosz Jan, Decus Polonorum — Dobiełowicz Stanislaus, 35.
 Drexelius Jer., Słonecznik albo Porównanie — Vallistius Urbanus, 133.
 Stella [Diego de], O wzgardzie Świata — Kochański Augustyn, 61.
 Govea Antonius, Żywot, Śmierć y Cuda Błogosławionego Jana Bożego — Ciosnowski Ludwik, 27.
 Helmoldus, Chronica slavorum — Bangertus Henricus, 17.
 Heydenstein R., Des nechts gewesenenen Grossfürsten — Raetel Heinrich, 106.
 Hondemiusz Jan, Rzewnosłodka głos łabędzia — Boleslavius Clemens, 21.
 Januszowski Ferdinand Ohm., Theologia Moralis — Mościcki Mikołaj, 84.
 Kurcyus Kwintus, O dziejach Alexandra Wielkiego — Wargocki Andrzej, 137.
 Lipsius Just., O stałości Ksiąg Dwoie — Piotrowicz Janusz, 99.
 Махум Waler., O dziejach y powieściach — Wargocki Andrzej, 137.
 Pontanus Ludowik, Rozmyślania o Taemnicach wiary — Węgrzynkowie — Bobowczyk, 138.
 Radziwil Mik. Krzysztof, Peregrinacia — Wargocki Andrzej, 137.
 Ribadeneire Piotr, Żywota Ignacego Loiole — Szafarzyński Jakub, 124.
 Salesiusz Franc., Droga do Życia Pobożnego — Denhoff Jan Kazimierz, 34.
 Seneka, Smutne starożytności Teatrum — Bardziński Jan Alan, 17.
 Tasso Torquato, Godfred abo Jeruzalem Wyzwolona — Kochanowski Piotr, 61.
 Tomasa Jesu W., Praktyka Żywej Wiary — Domiechowski Przemysław, 35.
 Vergilius, Asneida — Kochanowski Andrzej, 59.

Щоб закінчити наші зауваження, зазначимо ще, що, на нашу думку, слід було до „Покажчика“ внести також й анонімні твори.

Певна річ, при такій складній праці, як каталогізація книжок цілого відділу, при різній підготовці співробітників завжди можливі помилки, неточності, неохайність, які легко міг проминути загальний редактор, але конче треба було, приступаючи до опрацьовування книжкових фондів, точно визначити загальні принципи каталогізації й, видаючи каталога, пильно простежити, щоб праця була переведена в кожному окремому випадкові за єдиною чітко визначеною схемою.

Не будемо довго спинятися на тому, яке велике значіння для бібліографів, бібліофілів, істориків культури й літератури тощо має публікація описів нових колекцій стародруків та раритетів. Ясно, що можна лише вітати видання „Каталогу“ і треба сподіватися, що за цією першою спробою Варшавська Публічна Бібліотека зробить дальші кроки і, переглянувши вже виданий каталог, перевидасть його, наблизивши інвентарний список до суто-наукового бібліографічного опису книжкових багатств „Відділу стародруків“.

О. Маслова.

BIBLIOTEKI WIELKOPOLSKIE I POMORSKIE. Praca zbiorowa pod redakcją St. Wierczyńskiego. Poznań, 1929. Str. 329.4⁰.

Перед нами величезна розміром праця познанських бібліофілів та бібліотекарів присвячена учасникам IV З'їзду польських бібліофілів та II з'їзду польських бібліотекарів (що відбувся в Познані 29 травня — 2 червня 1926 р.).

Як відомо, Польща не належить до тих буржуазних країн, де бібліотечна справа в цілому стоїть принаймні на задовільному шаблі розвитку: навпаки — стан загально-освітніх бібліотек у Польщі є чи не найнижчий в Європі. Воно й не дивно: аджеж бібліотекар С. Римар стверджує, що польське село неписьменне на 70⁰/₀, а місто на 50⁰/₀ ¹⁾.

¹⁾ „Przegląd Biblioteczny“ рік III зошит. 3. ст. 324.

Чим же пояснити появу такого розкішного видання? Щоб це зрозуміти, треба пригадати характерні контрасти польські: в минулому шляхетські вольності, поруч з ними цілком безправний стан кріпаків — селян — хлопів, пишне магнатство на фоні виключної бідності „середніх“ та „нижчих“ верств: розквіт, „перерозквіт“ культури серед пануючої класи і вікова темрява селянства.

Тому і в бібліотечному житті Польщі маємо такі ж різкі контрасти: низький розвиток роботи з книжкою серед мас, поруч з виключним розквітом бібліофілства, почасти бібліотекознавства і бібліографії серед заможних верств.

Аматорів на гарну, рідку, зокрема старовинну книжку в Польщі завжди було багато. З цих книголюбів і виділялися першорядні бібліотекарі, збирачі цінних книгозбірень, відомі бібліографи.

Після втрати незалежності це аматорство, ця любов до книжки перетворилися на справжній культ історичної та взагалі книжки з рокопісів, а також рукописів, історичних джерел, тощо.

Бібліотеки з фондами таких книжок і матеріалів були тим затишком, де переховувались документи про минуле державне життя Польщі, студювання яких підготовлювало нові кадри для боротьби за цю незалежність.

Звідси й велика увага до такого роду бібліотек з боку деяких шарів шляхти та частини буржуазії: звідси ворожість до них з боку урядів б. Росії та Німеччини. Щодо поширення книжок серед широких мас трудящого населення, то це стало майже виключною монополією католицького духовництва..., ну, а воно відомо, як просвіщає!

Буржуазне бібліофілство та бібліоманія для радянського суспільства речі зовсім чужі: до культу старих книжок, як до всяких „культур“ ми можемо ставитись лише вороже: бібліотека в нашому розумінні це не є архів гарного минулого, а лабораторія для боротьби за краще майбутнє. Підходячи з такою оцінкою до бібліотечного життя в Польщі, ми в ньому помічаємо мало позитивного.

Переходячи до розгляду самої книжки, варто ще раз підкреслити чудовий зовнішній вигляд: розкішний папір, чіткий вдалий шрифт, гарні ілюстрації, гарна коректа.

В книжці вміщено статті про 13 б-к м. Познані (серед них б-ки трьох гімназій, але про загально-приступні, масові б-ки немає жодної статті) про чотири б-ки в познанському і сім у поморському воєводстві. Крім цього, дві статті про приватні та освітні б-ки цих воєводств. До кожної статті додано вичерпну бібліографію про дану б-ку, та примітки, але неприємне враження робить брак показників прізвищ, порівняльних таблиць тощо.

Другий й важливіший закид, що його можна зробити упорядникам цієї книжки, — це те, що численні автори зовсім не дотримувалися певної схеми описуючи бібліотеки. Звідси — матеріал дуже різноманітний. Нарешті, майже всі автори старанно обходять справи книгокористування та читача, і цифр щодо цього, обмежуючись здебільшого історією бібліотеки і ще характеристикою книгозбірні.

Виходить, начеб то бібліотека існує сама для себе, чи для бібліотекаря. Але цей закид просто принциповий: у нас на першому місці читач, у них історія, стара книжка „реліквія“.

В розділі першому: „Biblioteki Wielkopolskie“, вміщено статтю ксьондза Є. Майковського. „Biblioteka Archidiecezjalna“.

Автор подає стисло історію цієї бібліотеки, що під різними назвами існує сім віків, бо ще в XIII сторіччі згадувалося про неї, як про б-ку познанського костюла. Скупчувано у цій біб-ці літературу теологічну та філософічну, потім з історії церкви та католицизму в Польщі. Бібліотека має 735 інкунабулів, серед її раритетів є кодекс євангелії з IX віку, фрагменти з *Benedictiones episcopales* X віку, манускрипти з XI, XII і XIII сторіч тощо. З історії б-ки варто

відмітити жалюгідний факт, а саме: в другій половині XIX віку керівники б-ки ксьондзи продали як макулятуру 48 центнерів стародруків за... 83 талери.

Про другу б-ку, а саме про „Bibliotek'у Radzieck'у“ пише З. Залеський. Це найстаріша в Польщі б-ка органів самоурядування, а після Ягельонівської в Кракові — найстаріша з недуховних. Засновано її десь у XVI віці при Раді „Королевського міста Познані“. В цій б-ці добре репрезентовано історію м. Познані та його околиць: є багато літератури, щодо адміністрування, — вона бо має виразний характер адміністраційної б-ки.

Далі вміщено статтю А. Wojtkowsk'ого про найстарішу та найбільшу з публічних б-к в Познані „Бібліотеку Рачинських“, що її заснував в 1829 році відомий познанський меценат граф Е. Рачинський.

Автор статті, докладно подаючи історію б-ки, а також обриси всіх її бібліотекарів, зовсім не дає характеристики книжкового багатства, що складається з 120.000 томів, пляново придбаних протягом ста років. Він обмежується лише вказівками на те, від кого ті чи інші збірки придбано.

Цікава теж історія розвитку б-ки „Познанського Товариства Друзів Науки“, заснованої в році 1857. (Автор статті — L. Dobrzyńska-Rybicka). Фонд цієї б-ки що нараховує понад 55.000 назв наукових книжок, склався майже виключно з офір окремих громадян та польських організацій, як відповідь на політику швидкої германізації Познаньщини. Серед книжок є багато інкунабулів, понад 400 польських друків з XVI в., ще краще репрезентовано XVII і XVIII віки. Крім того, б-ка має 5.714 номерів рукописів, багато дипломів, автографів, цінний архів Сулковських та Карсницьких.

Редактор збірника С. Уртель-Верчинський дав змістовну, багату на фактичний матеріал статтю „Університетська бібліотека“ (у Познані), що її засновано під назвою „Kaiser-Wilhelm — Bibliothek“ у 1898 р., як „Фортецю німецької культури на Сході“, як засіб германізації Познані. (Взагалі німецький уряд добре розумів культурний вплив бібліотек: він не обмежувався енергійним „онімечуванням“ всіх польських бібліотек на Познаньщині, а закладав нові, чисто німецькі, бібліотеки). В 1919 б-ка ця з фондом 270.000 томів, з гарним технічним оформленням перейшла в польські руки. Тепер вона має 368.000 томів, одержуючи обов'язковий примірник. В 1927/28 відч. році б-ка мала 28.841 відвідувань а 2.570 читачам видала додому 18.875 томів.

Цифри не високі, якщо мати на увазі, що це центральна регіональна б-ка, з великим штатом і не поганим бюджетом!

Решта познанських б-к, а саме: б-ка Державного Архіву, „Muzeum Wielkopolskiego“, Військова, Вищої Торговельної Школи, Центральн. Педагогічна, б-кн гімназій: „св. Марії Магдаліни“ „св. Яна Кантога“ та ім. Бергера — нічого цікавого собою не являють, крім того, що майже кожна з них прагне мати інкунабули, стародруки і таке інше.

З провінціальних бібліотек познанського воєводства заслуговують уваги три бібліотеки: перша — це „Biblioteka Kapitulna w Gnieźnie“, що її засновано в XI віці, а може і раніш.

Історія б-ки, що існує дев'ять віків, це цікава сторінка в історії Польщі і католицизму. Але історичний нарис про цю бібліотеку ксьондза L. Fortmawicz'a занадто короткий: до того ж автор дуже бідно ілюстрував його цифровим матеріалом. Серед 20.000 назв книжок збереглося чимало стародруків, що їх у польській бібліографії ще не описано: у відділі рукописів є твори, з 800 до 1536 року.

Про другу церковну книгозбірню монастиря закону бенедиктинців у Любіно, засновану теж у XI віці, дає статтю чернець Ostowski. В статті подано навіть каталоги рукописів, інкунабулів і стародруків.

Про третю, з провінціональних б-к найбільш цікаву, а саме: „Бібліотеку Курницьку“, пише С. Бодняк. Заклав її бібліофіл Адам Дзялинський, який ще

молодим юнаком, завдяки зустрічам з такими людьми, як от історик Лелевель письменник Немцевіч і др., змінив „любов до коней“ на „любов до книги“.

Молодий Дзялинський пішов слідом Оссолинського, Чацького, Рачинського. Магнат, він не шкодував коштів на придбання рідких книжок і збирання їх організував на широку ногу. В різних містах і країнах він підбирає собі агентів, і сам їздить по монастирях Польщі, скуповуючи там, або „випозичаючи“ цінні друки: подорожує по Німеччині, Франції, Швеції, Данії, Чехії, де вишукує, скуповує ролонісі. Головною його метою є зібрати польські друки, а також рукописи з XVI віку. Дзяликовський також енергійно оголошував історичні джерела, як от монументальні „Acta Tomisiana“ (8 томів), „Darjusze Sejmow za Zygmunta Augusta“ і т. інш.

Син Дзялинського наслідував від батька, крім маєтків, і бібліофільський хист: бібліотека під його керівництвом що далі збагачувалася, а дальші публікації б-ки збагачували польську науку.

Року 1923 „Курницька б-ка“ перейшла в державну власність, а в 1929 р. вона урочисто святкувала 100-літній ювілей свій.

Отож не дивно, що про виключні багатства цієї б-ки існують у Польщі цілі легенди, але оскільки досі б-ка не має друкованих, або навіть повних рукописних каталогів, справдити, чи легенди відповідають дійсності, ще передчасно. Відомо, що дипломів бібліотека ця має—200 (з них 57—з XIII—XV віку) рукописів понад 2.000, інкунабулів понад 100, друків з ролонісі XVI, XVII віку—1.700 назов.

Наприкінці першого розділу вміщено цікаву саттю В. Шульц-Гольської: „Приватні бібліотеки в Великопольщі“ (себто в познанському воєводстві).

Загалом в 27 описаних здебільшого поміщицьких б-ках є понад 220.000 томів, серед яких дуже багато інкунабулів та дуже рідких книжок, надзвичайно цінних збірок брошюр з часів французької та революції 1848 р. і польських повстань: крім цього, у розпорядженні цих б-к є велика кількість рукописів, архівних документів тощо, але все це неприступне навіть для наукового діяча.

Крім цього, авторка статті зазначає, що ще 17 відомих їй багатих власницьких б-к не можна було описати. Отже, на терені познанського воєводства, крім м. Познані, є понад 37 великих приватних б-к, в яких переховуються не менш 300.000 томів, що ними користуються лише одиниці. В той час, коли 812 „освітних“ (крім 5 у м. Познані) б-к воєводства мають всього 104.359 книжок і брошюр, одна власницька б-ка має 8.000 томів, масова освітня—130 томів.

З поморських бібліотек варт відмітити молоду б-ку „Książnica miejska im. Kordeckiego w Toruniu“, до якої передано фонди 3-х наук. бібліотек. Отже, це перша в Польщі спроба централізувати кілька наукових біб-к. Бібліотека має щось з 140.000 томів виключно наукових книжок: в 1928 році мала вона 5.008 відвідувань, видано 2.120 том. Те, що кількість виданих томів книжок більш як двічі менше цифри відвідувань, для цієї б-ки постійне явище для, нас трохи незрозуміле.

Але найцікавішою для нас буде кінцева стаття під назвою: „Biblioteki oświatowe w Wielkopolsce i na Pomorzu“ (Просвітянські б-ки в Великопольщі і Помор'ї). Ще до 1843 року деякі поміщики та ксьондзи організували по селах бібліотеки „для народу“. Залишився навіть каталог цих б-чок, що складалися з 15 назов „відповідної“ літератури. З 1872 року подібні б-ки організує Познанське „Towarzystwo Oświaty Ludowej“, а з 1880 року „Towarzystwo Czytelni Ludowych“. Ця організація, як на ті часи, переводила досить велику роботу: щороку висилала вона до сільських осередків щось коло 12.000 книжок, котрі користувалися великим успіхом (як відповідь селян на германізацію). За 25 років (1880—1905) Товариство витратило на книжки 313.215,25 герм. марок

(сума досить значна). З наведених таблиць бачимо, що в 1905 році у Вел. Князівстві Познанському існувало 690 бібліотечок, а на Помор'ю — 267, з середньою кількістю книжок на 1 б-ку—100 томів.

Значне зміцнення роботи цих б-к почалося з 1906 року: тоді ж почали видавати спеціального часопису для бібліотекарів „Czytelnia“ за редакцією д-ра Михальського, а згодом ксьондза Лісіцького, в 1910 році 693 з цих бібліотечок мали вже щось з 30 000 читачів і понад 300.000 видач. Тоді німецький уряд і собі почав з метою германізації населення організувати свої бібліотеки: таких б-к на Познанщині було 668. У відповідь на це в 1913 році Познанське мало вже 1.018 польських б-к, Помор'є 342. А ось відомості про стан цих освітніх бібліотек: за 1928 рік.

Воєводство	Бібліотек	Книжок	Читачів	Видано книжок
Познанське	817	122.650	30.520	363.720
Поморське	352	64.398	14.425	213.713

Як бачимо, в 1928 році в Познанському стало на 201 бібліотеку менш проти 1913 року, а читачів стільки, як і в році 1910. Як цей факт зрозуміти. чим пояснити? Мабуть тим, що при зміцненні германізації польській буржуазії та духівництву треба було боротися за вплив на трудові маси, а тепер поширювати книжку хоча б то і під контролем духівництва не так то вже й потрібно...

Про „розмах“ обслуговування книжкою масового читача, скажемо, у великому м. Познані, з таблиці авторової дізнаємось таке: всі п'ять „освітніх“ бібліотек міста, що мають всього 19.391 том, обслуговують всього 1.799 читачів, себто приблизно стільки, скільки обслуговує перша ліпша з 32 політосвітних та профспілкових б-к Києва.

Автор цієї статті, цінної своїм фактичним матеріалом, здається, першою на таку тему в польській літературі, ксьондз А. Людвичак, відомий бібліотечний діяч.

Випадково мабуть перша і остання стаття в цій книзі належить перу представників духівництва.

Закінчуючи і так занадто обширну рецензію, не можна якось не висунути одного побажання, а саме: якщо навіть польські бібліотекарі та відповідні організації спромоглися видати таку визначну працю, то чи не вчасно було б і нашим книгознавчим установам, видавництвам і бібліотекознавцям поставити собі завданням видати працю на ту ж тему, зрозуміло, за іншим пляном і з іншою цілевою установкою (відповідно до потреб країни, що буде соціалізм). Варто було б це зробити в Києві.

І друге: мені здається, що в радянській дійсності надто мале місце займає пропаганда любови до гарної і по формі і по змісту радянської книжки, пропаганда бібліофільства та уважливого ставлення до бібліотечної справи взагалі, і що ця пропаганда в добу культурної революції повинна бути далеко сильнішою і глибшою. Аджеж для цього ми маємо гарні умови: майже повну ліквідацію неписьменности, десятки мільйонів читачів, величезну видавничу продукцію.

П. Залевський.

ПО ЗАКОРДОННИХ ЧАСОПИСАХ.

„THE LIBRARY ASSOCIATION RECORD“, № 29, March 1930.

A Programme for the Library Association. By A. Savage. В цій програмі для Бібліотечної Асоціації, накреслено план робіт англійської бібліотечної Асоціації, на найближчі роки. Головні завдання такі: звернути більше уваги на низові бібліотеки, поширити видавничу програму, взяти активнішу участь в підготовці кадрів, виправити бюджет Асоціації.

„University Library Finance“. By E. Flack. „Характер та ефективність університету визначається тим, як ставляться до його центрального органу—бібліотеки“, каже автор, розглядаючи участь провінціальних університетських бібліотек у загальному бюджеті цих університетів.

В цьому числі цікава інформація, знімок з моделі та план нової Кембріджської університетської бібліотеки: проекта вже ухвалено й цього року мають розпочати будівництво.

„THE LIBRARY JOURNAL“, № 12, June 15, 1929.

Tying up with the movies. Why? When? How? By M. W. Freeman. Бібліотеки Клівленду ув'язують роботу свою з кіно, виставляючи знімки з кіно картин разом із книгами, з яких узято зміст фільмів. Бібліотеки видають спеціальні листівки, де подано назву фільму, наведено літературні цитати, згадані книги, що стосуються тієї епохи, тощо. Ці листівки публіка одержує в бібліотеці й в кіні, де також продають всі зазначені в списку книги.

The Borrower's Side of the Loan Desk. By Carleton B. Joessel. Автор зазначає, що читач часто ставиться до бібліотекаря тільки як до машини, що видає книжки. Отже, треба знайомити його з процесом бібліотечної роботи.

The Washington Conference. Докладна інформація про роботу з'їзду Америк. Бібліотечн. Асоціації в Вашингтоні.

THE LIBRARY JOURNAL. № 13. July 1929.

Все число присвячено сучасному бібліотечному будівництву в Америці. Подано декілька статей з ілюстраціями і планами нових провінційних бібліотек. Наприкінці продовження інформацій про Вашингтонську конференцію Америк. Бібліот. Асоціації.

„THE LIBRARY JOURNAL“ № 14. August 1929.

California County Free Library. By M. Henshall. Завдання цієї бібліотеки регулярно обслуговувати пересувними бібліотеками кожне село. Для цього використовують пошту, авто, аероплани тощо.

Greenville's County Library. By C. Templeton. Грінвільська округа має 100 т. людности, з них 30 т. негрів, для яких є окремі філії з бібліотекарками негритянками. Добре налагоджено пересувну роботу на селі.

County Libraries. By V. Palm. Розвиток сільсько-господарської техніки конче вимагає посилити бібліотечну роботу на селі. В статті наведено деякі дані про нинішній стан біброботи на селі та зауваження про перспективи роботи.

„THE LIBRARY JOURNAL“, № 15, September 1, 1929.

„American Libraries in Relation to Study and Research“. By H. Putnam. Про сучасний стан наукових бібліотек в Америці: в якій мірі придані вони для наукової роботи, та перспективи розвитку на найближчі роки.

„The First World Library Congress“. By Th. Koch. Докладна інформація про 1 Всесвітній Бібліотечний Конгрес.

Book Selection on World Affairs. Список найкращих книжок англійською мовою, що стосуються міжнародної торгівлі, зокрема торгівлі Півн. Америк. Сп. Штатів.

Books by the Best of Writers on many interesting Subjects at very Small Prices. A Companion Pamphlet to the Pleasant Art of getting Your Own Library. By J. Dana. Список серійних науково-популярних видань англійською мовою в різних галузях знання.

„THE LIBRARY JOURNAL“, № 16, September 15, 1929.

Число присвячено шкільним бібліотекам.

The Library in the Small High School. By E. Lathrop. Стан та перспективи розвитку бібліотек при невеликих провінційних „Вищих школах“ у Сп. Штатах.

Essentials in Training for School Librarianship. By E. Cook. Про специфічні особливості підготовки бібліотекарів для шкільних бібліотек. Провідна думка автора: бібліотекар мусить бути також педагогом.

The Librarian and the Extra-Curriculum Activities Programm of the Secondary School. By J. Butterweck. Шкільний бібліотекар мусить впливати на роботу учнів поза стінами класу. Подано деякі практичні вказівки.

„The High School Chemistry Library. By R. Dunbar. Подано досить великий список нових книжок з хемії, що їх рекомендовано для профшкіл.

„THE LIBRARY JOURNAL“, № 17, October 1, 1929. Число присвячено питанням пропаганди книги та бібліотеки.

Messy Publicity. By M. Quigley. Про основні моменти пропаганди бібліотеки.

Librarians All. By V. Rossel. Мініатюрні моделі бібліотеки та читальні, як новий засіб пропаганди бібліотеки на різних виставках, з'їздах тощо.

Getting the Most Out of other People's Advertising. By E. Cleland. Як зробити привабливу виставку в бібліотеці з різного випадкового матеріялу. (об'яв та різних volantia).

Library Publicity as Seen by an Outsider. By A. Taylor. В якій мірі загальні сучасні методи реклами та пропаганди можна використовувати в бібліотечній роботі.

A Composite Picture of the Rank and File in the Library Profession. Бюджет середнього бібліотечного персоналу: утримання, витрати, потреби; матеріял зібрано з 685 анкет.

„THE LIBRARY JOURNAL“ № 18, Oktober 15, 1929.

„Best Books“ Lists a Peril to Our Scholarly Profession. By H. Van Hoesen. Подавши стисло історію рекомендаційної бібліографії та вказавши на сучасне захоплення нею, автор застерігає від можливих помилок у цій роботі.

The Roosevelt Library. By H. Hagedorn. Інформація про бібліотеку-музей ім. Т. Рузвельта, колишнього президента П.-А. Сп. Шт., що організована в Нью-Йорці.

Dictioneries in English and Foreign Languages. A Bibliographical Review. By J. Goddes. Бібліографічний огляд енциклопедій та словників англійською, франц., німецьк., італійською, еспанською та есперанто мовами.

Aftermath of the Congress at Rome. Criticism from Italy and Germany. Як оцінює преса Німеччини та Італії значіння 1-го Бібліографічного Конгресу та його організаційні хиби.

„THE LIBRARY JOURNAL“, № 19, November 1929.

Число присвячено дитячим бібліотекам.

The Children's Library at Westbury, Long Island. By J. Overton. Організація та робота нової дитячої бібліотеки в Вестбурі.

The Contacts a Children's Librarian makes for the Library—By E. Johnston. Про можливий й потрібний контакт у роботі дитячих бібліотек.

How Vincennes celebrated Book Week. By J. Kitchell. Дитяча бібліотека в Вінценні дуже цікаво організувала „Тиждень книги“, зумівши притягнути увагу широких кіл суспільства.

Czech Literature for Children. By V. Suk. Огляд сучасної дитячої літератури в Чехословачії.

Book Selection on World Affairs, II. Latin America. Список книжок, присвячених Латинській Америці (історія, економіка тощо).

„ZEITSCHRIFT FÜR BÜCHERFREUNDE“, Hf. 1, 1930.

Bibliophilie in Deutschland und Frankreich. Два полемічних і „патріотичних“

листи з приводу характеристики сучасного бібліофільського руху в Німеччині й у Франції, яку дав O. Grautoff (голова німецько-франц. Товариства) у своєму „Französischen Briefe“ (Zf B. Hf. 5. 1929).

Japanische Kinderschriften und Äsop-Übersetzungen. Von U. Tanaka. Сучасний стан дитячої літератури в Японії й про першу японську дитячу книжку—переклад байок Езопа. (1593 р.).

Bemerkungen zur Goethe—Bibliographie. Von O. Mallon. Нотатки до історії перших видань творів Гете.

Der Bibliotheksraum als Architekturproblem. I. Die Pultbibliotheken des Mittelalters und der Renaissance. Von W. Schürmeyer. Історія бібліотечних приміщень та їх устаткування з часів середньовіччя до XVI сторіччя.

„ZEITSCHRIFT FÜR BÜCHERFREUNDE“ Hf. 2, 1930.

Der falsche „Don Quijote“. Von H. Stubenrauch. За півтора роки до появи другого тому „Дон-Кіхота“ (1651) з'явився в продажі плагіат, що його написав маловідомий письменник, який, правда, не мав успіху. Автор статті розповідає про долю цього видання, від якого збереглося дуже мало примірників.

Einbalkunst und Ihre Schriftgestaltung. Von H. Wieyneck. Стислий огляд історії шрифтових прикрас на палятурках від середньовіччя до наших часів.

Italienische Inkunabelsignete. Von A. Meiner. Стаття—рецензія з приводу книжки M. J. Husung „Die Drucker und Verlegerzeichen Italiens in XV Jahrhundert“, що є остання із серії „Die Drucker und Buchhändler—Marcken des XV Jahrhunderts“.

„BÜCHEREI und BILDUNGSPFLEGE“, Hf. 1. 1930.

Lehrgänge zur Einführung in die Büchereibenutzung. Von W. Braun. Сучасна бібліотека, навіть якнайкраще організована, все ж є апарат, користуватись яким не зовсім просто. Бібліотека в Штетіні організувала систематичні лекції з бібліотекознавства для учнів середньої школи, включивши їх у план шкільної роботи. Подано програму і методичні вказівки щодо переведення подібних лекцій для широких читачівських мас.

Bildungspflege und Schallplatte. Von E. Ackernecht. Де й як можливо використовувати грамофон для освітньої та виховної роботи.

Zur Ausbildungsfrage für den Dienst an Bildungsbüchereien. Зауваження з приводу проекту офіційної програми для підготовки бібліотекарів у Пруссії.

„BÜCHEREI und BILDUNGSPFLEGE“, Hf. 2, 1930.

Zur Stoffkreisführung. Von H. Stresau. Теоретичне обґрунтування та практика тематичного каталогу. (З життя публічної бібліотеки в Спандау).

Aus dem norwegischen Büchereiwesen. Von E. Ackernecht. Про стан бібліотечної справи в Норвегії, зокрема про новий величезний будинок Центральної Бібліотеки в Осло.

Die Soldatenbücherei—Von L. Vogt. Організація та характерні особливості роботи спеціальної „салдатської бібліотеки“ в Берліні.

„LA COOPÉRATION INTELLECTUELLE“, № 15 Mars 1930.

La protection de la propriété scientifique a l'aide de l'assurance. Par A. Manes. Спеціальна комісія при Інституті Інтелектуальної Кооперації опрацьовує проект міжнародної угоди, що має на меті забезпечити й охороняти права винахідників та авторів. Подано провідні думки цього проекту, а також принципові зауваження супротивників.

Vers l'institution internationale du droit de Suite au profit de createurs d'oeuvres intellectuelles. Par B. Weiss. Автор розглядає з юридичного боку складне питання про можливість і засоби охороняти авторські права на всі продукти інтелектуального труда в тих випадках, коли той твір (картина, рукопис) набуває слави й починає розцінюватись набагато більш, ніж він був проданий вперше від його автора.

Conventions et Accords Intellectuels. Par M. Rothbarth. Короткий нарис історії та сучасного стану міжнародних угод, що мають на меті сприяти вивченню чужоземної культури (договори про обмін науковими силами, про сприяння дослідникам, що працюють по архівах, музеях тощо).

L'Association „Porza“. В Берліні організовано нове інтернаціональне товариство „Porza“, що має завданням влаштувати виставки, з'їзди, концерти тощо, а зокрема організувати спеціальні й своєрідні будинки відпочинку по всіх країнах, де представники інтелектуального труда іншої країни могли б певний час жити за невеличку платню.

„LA COOPERATION INTELLECTUELLE“ № 15, Avril 1930.

Un nouveau succès de la Coopération intellectuelle internationale. Par J. Vor-sitius. Після річної підготовчої роботи спеціальної комісії при Інст. Інтелектуальної Кооперації ухвалено проєкта другого видання показника бібліографічних періодичних видань всесвіту (Index Bibliographicus). Організаційний центр роботи міститься при Берлінській Держ. Бібліотечі.

L'iconographie, science auxiliaire de l'histoire. Par A. Dergeaux. Про організацію та завдання іконографічної комісії при інтернаціональному комітеті історичних наук.

L'instruction publique en Chine. Par T. Tsonming. Сучасний стан народньої освіти в Китаї. Цікаві статистичні дані, що свідчать про велику культурну еволюцію країни.

ХРОНІКА. РЕФЕРАТИ.

БІБЛІОГРАФІЯ.

Інтернаціональні правила скорочувати назви періодичних видань.

Зі скороченими назвами періодичних видань доводиться мати справу не тільки науковому робітникові, але й кожному уважному читачеві. Від того ж, що до наших часів кожний автор, або редактор, на свій смак скорочували назви журналів, цитуючи в своїх статтях думки інших, досить часто траплялись випадки, коли читач не міг розгадати того або того посилання. Зрозуміло, що для наукової роботи ця справа набувала щодамі актуальнішого значіння, бо за наших часів питома вага періодики безмірно збільшується.

На заході дискусія про доцільність і можливість єдиних інтернаціональних правил, щоб цитувати періодики, особливо жваво почала провадитись в 1927 р. *), коли англійці видали „Список наукової періодики Всесвіту“ („World List of Scientific Periodicals“, Oxford, Univ. Pr. 1925/27), де наведено понад 25.000 назв наукової періодики й, що для нас у даному разі цікавіше, для кожної назви подано скорочену форму, при чому скорочену за певними правилами. Це відразу дало солідний ґрунт для обговорення. Інтернаціональний Інститут Інтелектуальної Кооперації в Парижі взявся керувати дискусією, й спільними зусиллями німців та англійців справу доведено до кінця. В грудні м. минулого року спеціальна комісія фахівців, що її зібрав згаданий Інститут, ухвалила такі правила для скорочення назв періодики **).

Загальні правила.

1. Назви періодики скорочують тільки так, щоб їх легко можна реконструювати. Порядок слів назви залишається без зміни в скороченій формі.

Виняток: Часто вживані в назвах періодики слова скорочують умовно; список таких слів складають. Наприклад: Journal = J. Zeitschrift = Z.; Tidskrift = T. тощо.

2. Відпадають зовсім, як правило, тільки родівники, сполучники, прийменники, тощо.

Виняток: а) Якщо в назві тільки два речівники (й жоден з них не загальна назва для видання—напр.: журнал, газета тощо), відокремлені зазначеними в цьому правилі словами, то ці слова не скорочують.

Напр.: Stimmen der Zeit; Coal and Iron тощо.

в) Сполучники залишають між двох слів, що мають спільну другу част.

Напр.: Land—und forstwirtschaftliche Blätter—Land. — u. forstw. Bl.

*) F. Prinzhorn—„Internationale Regeln für das Zitieren von Zeitschriften“, Minerva Zeitschrift, Hf. 1—2, 1930.

**) La Cooperation Intellectuelle, № 16, 1930, ст. 194.

с) В назвах надто довгих випускають також слова менш істотні.

Напр.: Arbeiten aus dem Elektrotechnischen Institut der Grossherzoglichen Technischen Hochschule Fridericiana zu Karlsruhe.—Arb. elektrotechn. Inst. Karlsruhe.

Comptes rendues Hebdomadaires des seances de l'Academie des Sciences—C. R. Acad. Sci. Paris. (Якщо сполучник залишають, то його скорочують: und—u.; and—&; och—o. а також der, die, das—d.).

3. Скорочуючи, відкидають кінцеві склади слова, які замінюють крапкою. Напр.: Revue—Rev.

Виняток: Вважаючи на звичай, зберігають деякі скорочення, де випущені літери в середині слова; список таких слів додається.

4. Речівники починають з великих літер, прикметники—з малих, для географічних прикметників вільно вживати і ті й ті.

Напр.: Annales de la Societe de medicine physique d'Anvers—Ann. Soc. Med. Phys. Anvers. Forschungen zur Brandenburgischen und Preussischen Geschichte—Forsch. Brandenb. preuss. Gesch. або Forsch. Brandenb. Preuss. Gesch.

5. Однину від множини не відрізняють. Напр.: Blatt, Blätter—Bl. Bericht(e)—Ber.

6. Споріднені в різних мовах слова скорочують однаково, зберігаючи правопис кожної мови. Напр.: Academie

Academy — Acad.

Academia

Accademia — Accad.

Akademie

Akademi — Akad.

7. Заголовки, транскрибовані латинською абеткою, скорочують за тими ж правилами, але ще поміркованіше.

Заголовки східними мовами не скорочують.

Окремі зауваження.

1. Скорочують заголовки, що складаються принаймні з двох слів. Якщо заголовок складається з одного слова, його не змінюють.

Напр.: Recht—Recht. Avenir—Avenir.

Але:—Braunkohlenarchiv—Braunkohlenarch.

2. В складних словах кожен частину скорочують так, як цілком окреме слово. Рісочкою з'єднують окремі частини слова. Напр.: Socialhygienische Abhandlungen—Soz.—hyg. Abh..

3. Місце видання додають у таких випадках:

а) Якщо скорочений заголовок дає уявлення про мову, якою його написано. Напр.: Revista agronomica—R. agron. Lisboa.

б) Якщо заголовок іншою мовою, ніж та, що її вживають у країні, де видано часопис. Напр.: Acta paediatrica—Acta paediat., Stockholm.

в) Якщо декілька часописів мають одну скорочену назву, місце видання відокремлюють комою від заголовка. Напр.: Journal d'urologie—J. Urol., Paris. Journal of Urology—J. Urol. Baltimore.

4. Перше слово заголовка можна менш скорочувати ніж дальші. Напр. Fundamenta mathematica—Fundam. math.

5. Скорочувати більш ніж звичайно можна, якщо два слова являють собою одно ціле. Напр.: Annual Report—A. R.

6. Якщо заголовок журналу починається з імення та прізвища, зберігають

тільки прізвище. Напр.: Albrecht v. Gräfes Archiv. für Ophthalmologie — Gräfes Arch. Ophthalm.

Звичайно, щоб ці пропозиції мали практичні наслідки, потрібно, щоб у кожній країні це питання опрацювали заінтересовані кола, зокрема редактори періодичних видань. Перш за все, на думку авторів проєкту, треба домагатись, щоб видавці друкували скорочену назву на обкладинці журналу, та на кожній його сторінці. Бажано також публікувати спеціальні списки скорочених назв періодики для кожної дисципліни, як це зроблено вже в Німеччині для медичної періодики.

T. A.

БІБЛІОТЕКОЗНАВСТВО.

Бюджет університетських бібліотек в Англії.

За останні двадцять років відбулись великі зміни в методах викладання по університетах й збільшилась сама кількість предметів викладання. Ці зміни вимагають від студента ширшого ознайомлення з літературою й тому бібліотека мусить купувати щодалі все більше книжок, а дослідна робота студентів останніх курсів зокрема вимагає регулярно поповнювати бібліотеки періодикою. Проте відомо, що рідко яка бібліотека має можливість скупувати всю ту літературу, що їй потрібна, бо книжкова продукція швидко зростає і до того ще дорожчає. На фінансові ж ресурси університет. бібліотек не звернуто відповідної уваги й відсоток витрат на них в загальному університетському бюджеті все зменшується. В 1911—12 р. всі університети Англії витратили на бібліотеки пересічно 2,7% свого бюджету, а в 1927—28 р. вже 2,5%, що дуже зменшило купівельну спроможність бібліотек. Справді бо, порівнюючи з 1910 р. передплата на періодичні видання збільшилась на 181,9% (звичайно всі цифрові дані стосуються тільки Англії), ціни на книжки на 50%, на оправи—на 100%. витрати на утримання співробітників, беручи на увагу також збільшення штатів,—не менш як на 200%. В той же час витрати на університетські бібліотеки пересічно збільшились на 163%, а весь університетський бюджет на 204%. Це явище не нормальне, бо відсоток витрат на бібліотеку мусить збільшуватись рівнобіжно з ростом усього бюджету. Автор статті, яку ми реферуємо, говорить далі, що, уважно вивчивши це питання, він прийшов до висновку, що 3,5% з загальної суми університетського бюджету є той абсолютний мінімум, який конче потрібний для підтримування бібліотеки на належній височині, щоб вона справді могла виконувати всі свої завдання. Цей мінімум складається з двох частин: витрат на утримання штату, що мають дорівнювати 55,5% суми, й витрат на книги—44,5% суми. Якщо для ілюстрації візьмемо дані про бюджет п'ятих великих університетів, то матимемо таку порівняльну таблицю фактичного стану на 1927—28 р. та „ідеального“, що подаємо в дужках.

М і с т о	Загальна сума університетського бюджету.	Загальна сума витрат на бібліотеку.	%	Утримання
Бірінгам	171.528*)	4.298 (6 003)	2.5 (3.5)	2.200 (2.671)
Брістоль	140.183	3.640 (4.906)	2.5 (3.5)	1.375 (2.183)
Лідс	221.029	5.068 (7.736)	2.3 (3.5)	2.210 (3.443)
Ліверпуль	209.289	4.330 (7.325)	2.1 (3.5)	1.730 (3.260)
Манчестер	219.910	6.009 (7.697)	2.7 (3.5)	1.513 (3.425)

*) В фунтах стерлінгів.

%/0	Книжки	%/0
51.2 (44.5)	1.902 (3.332)	44.3 (55.5)
37.8 (44.5)	2.000 (2.723)	54.9 (55.5)
43.9 (44.5)	2.783 (4.293)	54.9 (55.5)
40.0 (44.5)	2.600 (4.065)	60.0 (55.5)
25.2 (44.5)	2.801 (4.272)	46.6 (55.5)

Звичайно, зазначені в цій таблиці „ідеальні“ відсотки треба збільшити, якщо бібліотека не має солідних фондів старої літератури, бо в такому разі їй доводиться скуповувати таку в порівнюючі великій кількості. Всі ці вимоги можна буде здійснити тільки тоді, коли, нарешті, зрозуміють, що бібліотека є справді центр, від якого залежить життя так окремих відділів університету, як і університету в цілому.

Далі наводимо деякі дані про розподіл бюджету декількох університетських бібліотек за 1928—29 рр.

Місто.	Кільк. томів.	Витрати в фунтах стерлінгів.					Разом, крім утримання *)
		Співробітників.	Утримання	Книжки.	Періодика.	Оправа	
Бермінгам	121.000	14	2.396	565	883	253	1.787
Брістоль	78.600	6	1.778	1.440	900	371	2.411
Лідс	107.000	9	2.174	900	1.330	327	2.557
Ліверпуль	111.000	10	2.674	1.300	900	400	2.600
Лондон	181.000	15	3.918	886	410	2.000	3.296
Шефільд	76.000	4	893	842	590	124	1.615
Едінбург	405.000	12	4.390	1.310	710	424	3.644

„L. A. R“, March, 1930.

Z.

Шляхи міжнародного співробітництва бібліотек.

Конференція Комітету бібліотечних експертів при Інституті Інтелектуальної Кооперації накреслила деякі дальші шляхи розвитку міжнародного співробітництва бібліотек. Так, Паризька Національна Бібліотека переводить дуже цікаву спробу застосування мікрофотографії для фотографування рукописів та документів. Звичайно, обмін такими знімками сприятиме так вивченню рукописів, як і зберіганню оригіналів, а тому конференція висловила побажання, щоб при великих бібліотеках та музеях були відповідні приладдя для мікрофотографії.

Далі, вважаючи на те, що літературна та наукова продукція всесвіту весь час зростає, а бібліотеки мають у своєму розпорядженні обмежені кошти, треба так налагодити міжнародню інформацію про нові книжки, щоб бібліотеки купували тільки справді найкращі. Для цього Комітет експертів пропонує, доручити

*) Не подано також графі дрібних витрат.

відповідним національним закладам складати щороку списки найкращих і найцікавіших книжок, і цими списками мають керуватись закордонні бібліотеки.

Щодо міжнародного обміну виданнями, Комітет експертів ухвалив звернути увагу урядів усіх країн на важливість і негайну потребу добре налагодженої бібліографії так званих офіційних видань, включаючи сюди видання наукових закладів, і організувати відповідний центр, який би розподіляв та розсилав ці видання по інших країнах.

Нарешті, щодо десяткової системи класифікації Комітет у своїй резолюції констатує, що тим часом ця система являє собою найбільш ґрунтовну спробу універсальної класифікації, яка вже досить розповсюджена, зокрема в галузі технічних наук та адміністрації. Отже, бажано й далі удосконалювати десяткову систему, відповідно до сучасного процесу науки, і в цьому Брюсельському Бібліографічному Інституті мають допомогти досвідчені бібліотекарі. Для успіху справи потрібно перекласти нове видання „Таблиць“ німецькою та англійською мовами.

Z.

Об'єднання пруських довідкових закладів.

Бібліотечні організації народних бібліотек у Німеччині останніми роками все більш звертають увагу на плянову організацію довідкових відділів, бо тільки вони й можуть забезпечити розвиток низових бібліотек на селі та по невеликих містах й зробити з бібліотек справжнє джерело народньої освіти. Визнано, що робота довідкових відділів серед селян тепер, коли маємо повсюди нові зміни в методах сільського господарства, набуває першорядного значіння. Того, що роблять спеціальні школи—не досить; треба сприяти народній самоосвіті, а в цьому бібліотеці належить перше місце. Протягом останніх років організовано за допомогою пруського уряду цілу низку нових бібліотек, переважно довідкового характеру. Цілком зрозуміло, що скоро відчули потребу підсумувати досвід роботи й забезпечити дальший розвиток довідкової справи від можливих помилок. В січні 1929 року, з ініціативи самих керівників довідкових відділів виникло в Берліні „Об'єднання пруських довідкових бюро“ („Verband preussischer Beratungstellen“), „що матиме, безперечно, великий вплив на роботу в цьому напрямкові, як про це свідчать наслідки першого зібрання. Ухвалено такі основні положення щодо дальшої організації довідкової справи в Прусії: Слід утворити окремі, замкнуті в своїй структурі, довідкові округи (Beratungsbezirke); в одному випадкові це може бути ціла провінція, в другому—її адміністративна частина. Завідувач такою Довідковою Округою відповідає за всю постанову в ній довідкової справи. Він розподіляє кошти, що асигнує на це уряд, і контролює витрати їх: за його допомогою та згодою призначають керівників довідкових установ. До останніх ставлять такі вимоги: кандидат мусить бути спеціаліст-бібліотекар, що вже має практичний досвід у довідковій роботі й при тому цей досвід здобув саме в такій бібліотеці або установі, де соціальні, господарчі та ідеологічні умови аналогічні умовам нового місця, де кандидат має вже працювати самостійно. Сусідні довідкові установи з однаковою щодо характеру людністю мусять працювати в постійному контакті, це також важливо, як і зв'язок з центральними бібліотеками округи. Ці організаційні „збори піднесли клопотання перед міністерством народньої освіти про перший з'їзд керівників всіх пруських довідкових закладів.

Z.

МИСТЕЦТВО КНИЖКИ.

Виставка Ex libris'ів в УНІК'у.

Любов до книги стає характерною ознакою нашого часу. З одного боку вона виявляється в збільшенні уваги до оформлення книжки, до поліпшення продукції видавництва—наша книжка звертає увагу на себе на закордонних виставках,—з другого—в збиранні книжок, разом з яким поширюється вживання так званих ex libris'ів, книжних знаків так окремих осіб, як і бібліотек.

Книжні знаки вживалися здавна й виконувалися різноманітними технічними засобами; щодо змісту ex libris'ів, то вони, відбиваючи смак свого власника, разом з тим відбивали й певні художні традиції свого часу.

В квітні цього року в Києві була влаштована досить велика виставка ex libris'ів, яка дала зразки їх за великий період,—від XVIII ст. до сучасності, по різних країнах Європи, й надзвичайно різноманітних щодо техніки. В основу виставки було покладено колишню збірку К. Болсуновського, яка пізніше перейшла до С. Дроздова, а від останнього її придбав УНІК.

Доповнили виставку деякі приватні збірки. Серед них треба відзначити колекцію гербових ex libris'ів М. О. Марченка, сучасних знаків—Ю. О. Меженка й І. М. Плешинського. Остання складається з низки художніх ex libris'ів, дереворитів і офортів.

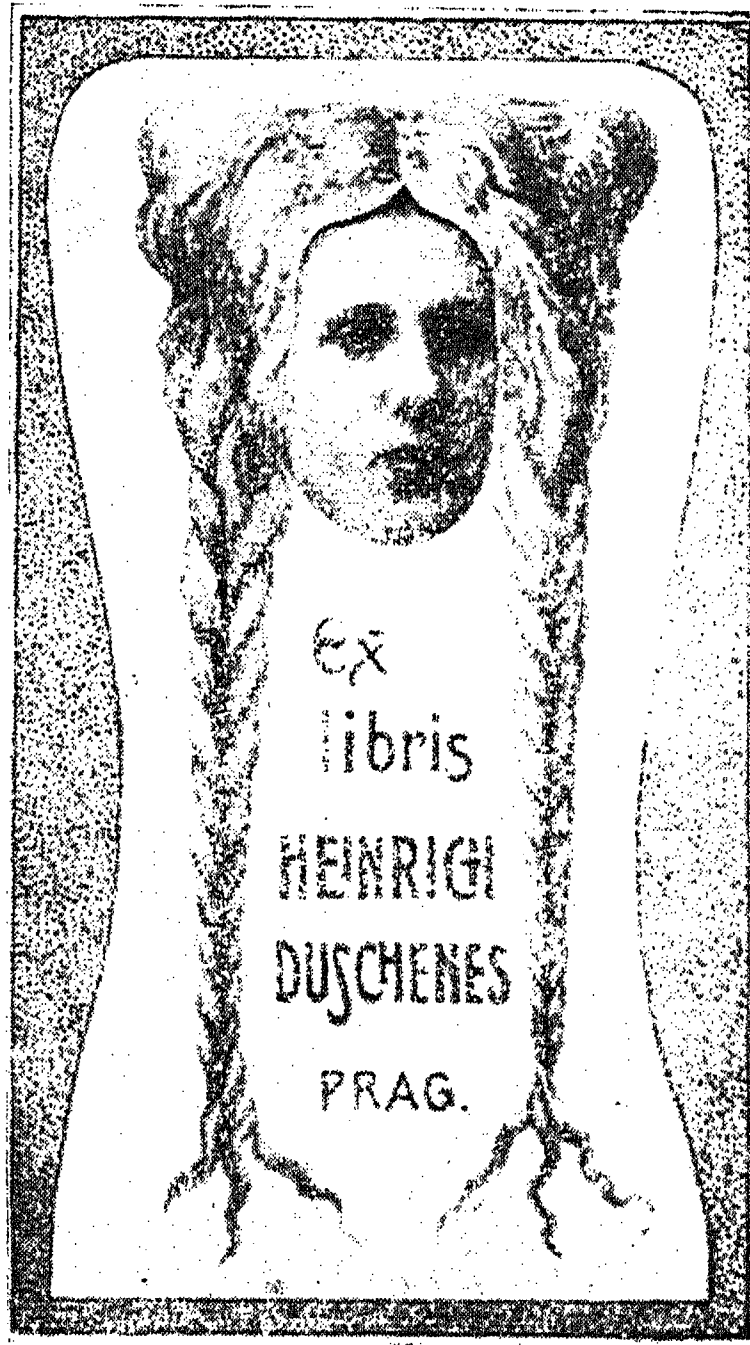
Експоновано ex libris'и за принципом техніки виконання, який до певної міри намітив і хронологічні межі.

Старі книжні знаки на металі, криці й міді, тонкі своєю технікою, прості й лаконічні композицією, переважно складаються з герба власника, який іноді сполучено з девізом. Такі книжні знаки кн. М. В. Репвіна, гр. Przewdzieskich-A. Кочубея, гр. Милорадовича. В цих ex libris'ах цілком визначена їх мета, а декоративність не порушує площини книжної сторінки.

Власники українці свої ex libris'и часто замовляли в Парижі, який на той час був законодавцем художнього смаку. Один з таких гарних декоративних гербових ex libris'ів, мідорит гр. Капніста, має напис: „Hirsch, Graveur, Paris“.

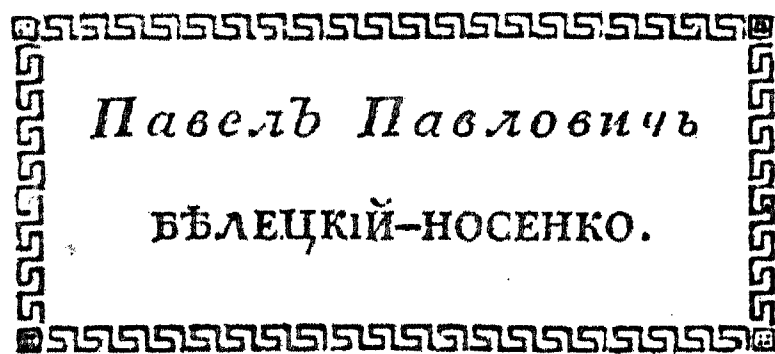
В окрему групу виділено печатки. Так старі, як і сучасні, тим приємніше справляють враження, чим вони простіші. Гарний шрифт й невігядлива рамка, що з ним добре зв'язана, найдоцільніше відповідають призначенню такої печатки. За зразок її подаємо бібліотечний знак П. П. Білецького-Носенка.

Ex libris'и другої половини XIX ст., а почасти й сучасності репрезентовані величезною кількістю виконаних цинкографією, автотипією, фототипією й

Ex - libris Heinrich Duschenes.
Фототипія.

літографією; серед них—більшість кольорових. Це переважно книжні знаки західної Європи. Панування міщанського смаку, нерозуміння суті *ex libris*'у й певних вимог площинності книжної сторінки—яскраво помітні в більшості з цих знаків. Сентиментальні сюжети,—різні янгелочки, солодкуваті пейзажі з глибокою перспективою, осінні дерева, квіти, серця, жінки—з черепом, в орнаментальній рямці, на тлі пейзажу тощо, далекі й формою й змістом від книжки, повторюються в низці закордонних *ex libris*'ах кінця XIX й початку XX ст. Такі „*Ex libris Marthor P. Zeavitt*“, книжний знак „*Dr. Gerlaine Bodor Jolam Komjve*“, рис. Iosef Saudor і багато інших.

Ex-libris П. П. Вілецького-Носенка. Печатка.

Значна частина цих *ex libris*'ів належить жінкам, і являє наочний доказ рівню розвитку й смаків середньої буржуазної жінки.

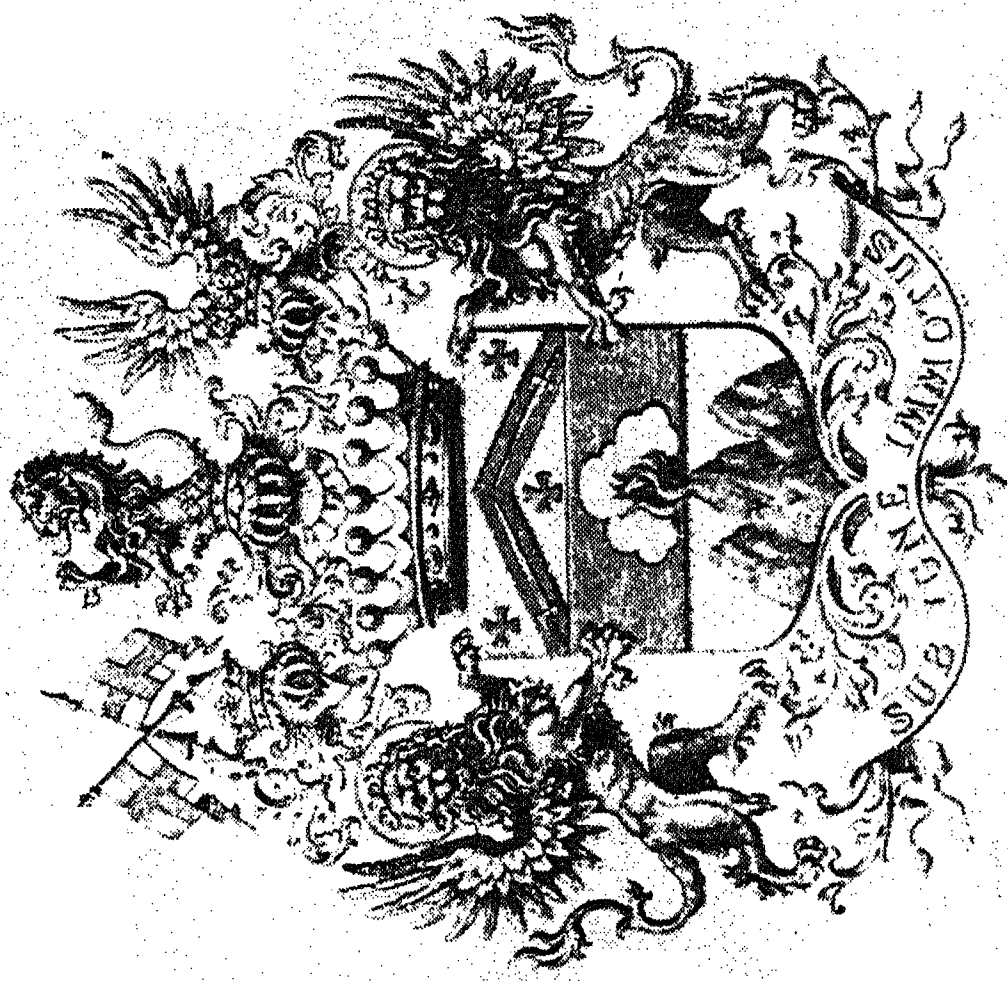
І змістом і художньою якістю чимала кількість згаданих *ex libris*'ів дуже нагадує етикетки від мила, пахоців, цукерок,—що завгодно, тільки не книжні знаки. Такий і „*Ex libris Heinrich Deschenes*“, автотипія, репродукція якого подається.

Серед сучасних художніх *ex libris*'ів на виставці переважають російські й українські. Маємо зразки праць у цій галузі відомих художників—О. І. Кравченка, В. А. Фаворського, Д. І. Мітрохіна, С. Чеховіна, Купреянова, Л. Хижинського, своєрідні С. Юдовіна, типічні знаки І. Рерберга, А. Суворова, роботи покійних—Г. І. Нарбути й У. Іваска. Показано книжні знаки й художників—княн—авторський *ex libris* офорт І. М. Плешинського, дереворити О. І. Усачова, О. Б. Сахновської, рисунки для цинкографічної репродукції В. Г. Кричевського. Два з них, *ex libris* С. І. Маслова й Ю. Яновського, експоновано в оригіналах.

В більшості сучасних *ex libris*'ів чувається вміння виявляти характерні ознаки матеріалу й почуття „книжності“ цих значків. Такі, що тут репроду-

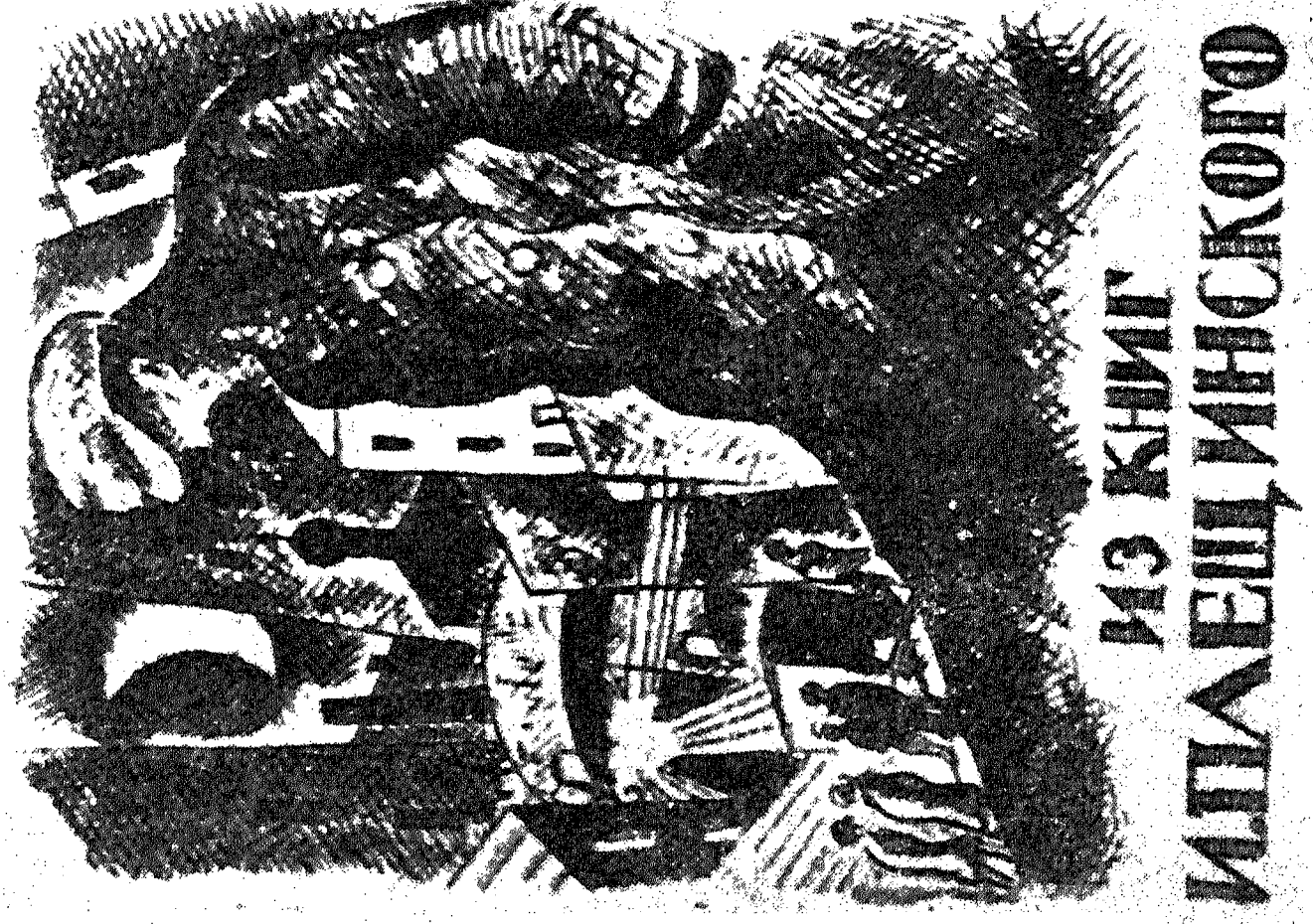
На д а л і к а. Ex-libris О. Слісарюка. Дереворит.

Ex-libris гр. Камієра. Мідерит.

Ю. Р о в к. Ex-libris Ю. Сірого. Дереворит.

І. М. Плещинський. Власний ex-libris.
Офорт.

куються—згаданий книж. знак І. М. Плешинського або приемний своїм настроєм—Ю. Вовка. Іноді трапляються книж. знаки, перевантажені композиційно, як Падалки для Слісаренка. Але загальний розцвіт *ex libris*'а на терені СРСР як і зацікавлення їм, яскраво говорить про збільшення уваги до книги, а останнє являє собою поважний чинник культурного будівництва країни.

А. Артюсова.

ПЕРЕСУВНА ВИСТАВКА УКРАЇНСЬКОЇ КНИЖКОВОЇ ГРАФІКИ.

Музей до революції був чимсь відірваним від життя,—це було Древлехранилище. В кращому випадкові музей якимось дбав на глядача, але орієнтувався при цьому на „кращого глядача“ (переводячи з мови старих музеїстів на сучасну—на „соціальні верхівки“). Сучасність широко ставить питання про перебудову нашого життя, розуміється, в цій перебудові Музей не може і не повинен відставати від загальних темпів, а для цього він мусить не тільки активно притягати до себе маси, але й сам повинен йти в гушавину життя: на фабрики, на заводи. Помічено, що широкі робітничі та селянські кола цікавлять теми не абстрактні та одірвані від життя, а конкретні, щільно зв'язані з життям. Одною з таких тем мусить бути оформлення повсякденного побуту. Ця тема актуальна ще й тому, що постановка її допоможе втягти в обговорення цих питань якнайширші маси трудящих.

Скільки б не провадилися диспути ізольовано від матеріалу, вони не можуть мати вирішувального значіння, бо справжня творча продукція може бути підмінена тріскучою фразеологією. Отже: не розказ, а показ. Улаштування виставок та уважне прислухання до зауважень робітничого глядача є одинокий спосіб виявити справжні потреби, справжні замовлення мас. Отже, завдання мистецького музею відгукуватися виставками на найпекучіші питання мистецького сьогодні.

Виходячи з цього, Державний Музей Українського мистецтва намітив улаштувати серію виставок, що висвітлювали б всебічно нашу мистецьку культуру у всій її широчині з показанням класової суті явищ та їхньої діалектики. Починати, розуміється, довелося з тем найбільш пекучих на сьогодні. Серед багатьох найактуальніших тем сучасності музей мусів вибрати; вирішили показати нову українську книжкову графіку. Тему цю обрано з таких міркувань. Поперше книжка якнайщільніше зв'язана з повсякденним побутом, їй належить почесне місце в справі культурної революції, а оформлення книжки, за свідченням фахівців, має неабияке значіння в справі просування книжки в маси. Досі ще погляд на мистецтво, як на щось вище над життя, поширений серед широких мас, тому актуальним здавалося створити виставку, що подавала б звичайний матеріал, з яким щодня стикається відвідувач виставки, з боку для нього ще мало відомого. Оформлення книжки має для цього вдячний матеріал. Не мале значіння при виборі теми відіграло й те, що в графіці книжковій ми маємо великі і часто безперечні досягнення. І нарешті останній мотив: портативність виставки, компактність матеріалу дає змогу упакувати цілу виставку в невеличкий порівнюючи ящик.

Опрацювати виставку доручено було т. Чукину, але вся його робота пройшла через контроль осіб, компетентних з питань мистецтва взагалі та графіки зокрема. Крім того, багато дечого пощастило виявити в приватних розмовах з товаришами, що працюють у цій галузі (Зокрема, маю приемність скласти подяку (за абеткою): т. Войцеховському В. І., проф. Гордієву Д. П., т. Зубареву М. І., проф. Таранушенкові С. А. та інш.) На одному з таких переглядів було намічено й обговорено план виставки; в основу цього

пляну були покладені принципи функціональності (залежність оформлення від змісту, від категорії споживача і т. інш.) та зробленості, специфічності книжкового оформлення. Перший принцип було покладено в основу всього пляну виставки (оформлення підручників, науково-популярн. е. с.). Друга риса проходить через усю виставку, при чому всякий раз відзначаються чужі нам буржуазні підходи до оформлення книжки.

Кількість експонатів довелося надзвичайно скоротити, бо виставка розрахована була на невеличкі експозиційні можливості провінційних музеїв. Дібрані експонати мусіли бути не дуже складні (виставка розрахована на мало обізнаного читача). Нарешті, доводилося давати речі не тільки високої якості; щоб показати обличчя нашої графіки, довелося брати іноді речі й середньої вартості. Так напр., оформлення масової книжки з художнього боку здебільшого абсолютно не задовільне, але його довелося показати на виставці для цілоти картини.

Коли добирали експонати, виникло питання про їхнє оформлення. Тут стала дилема, чи дати цілу книжку, чи тільки її оформлення—відірване, абстраговане від неї. Вирішили показувати не книжки, а обкладинки, наліплені чи на паспарту, чи на спеціальні макети (коли книжка оформлена як ціле, а не тільки її зовнішня оболонка). Таким способом гадалося підкреслити, що виставка не є збиранням рекомендованих книг, а на ній показано оформлення книжки. Судячи по окремих зауваженнях відвідувачів, цього в значній мірі пощастило досягти. Оскільки музей не має вільної людини, що супроводила б виставку, до кожного окремого експонату додано було невеличке друкване пояснення, що мало ввести глядача в розуміння оформлення даної книги.

Перше місце маршруту виставки Луганськ. Виїхала вона на запрошення Луганського агітпропу, що взяв на себе витрати на виставку та оплатив співробітника. Це дало змогу поруч з виставкою провести певну роботу, щоб виявити смак глядача та його вимоги до оформлення книжки.

Справа з приміщенням розв'язалася цілком задовільно. Виставку розташовано на цілком достатній експозиційній площі, в кімнаті з задовільним освітленням. Тут до речі відмітити уважне ставлення до справи т.т. Озерського (Зав. Агітпропу Луганщини) та Домашина (Директора Будинку Науки та Техніки, де була розташована виставка). З виготовленням каталогу, афіш та анкет, що мали заповнювати відвідувачі, в Луганську не зовсім пощастило; все це надійшло з друку вже наприкінці виставки, тому багато енергії пішло на виготовлення афіш „рукошма“; анкети, з тих же причин не довелося використати зовсім, натомість була заведена книга нотаток.

Всього за час перебування в Луганському (12 день), виставку відвідало 865 чоловіка. З них найбільше учнів (432), на другому місці стоять робітники (356), далі йдуть службовці (194) і нарешті найменше відвідали селяни (73). Абсолютні цифри видаються невеликими, але, якщо прийняти до уваги специфічність виставки та порівняти її з відвідуванням харківської великої виставки графіки, то кількість відвідувачів не буде здаватися малою. Пощастило притягти організованого глядача, екскурсіями відвідало виставку 283 чол. (32%). Екскурсії були здебільшого учнівські й робітничі, значно менше службовців, селянська екскурсія була тільки одна. Нарешті, треба відзначити одну екскурсію досить цікавого типу, що складалася з бібліотекарів разом із читачами їхніх бібліотек.

Крім ексурсоводської роботи, була переведена лекційна робота: 2 лекції про „Нову українську книжкову графіку, її завдання та художні напрямки, що існують нині на Україні“ було прочитано учням Луганської Художньої профшколи, після чого відбувся жвавий обдумками, що відбінмився почасти в книзі нотаток; та проведена бесіда з бібліотечними робітниками. Про значіння книжкової обкладинки для просування книги до читача.

В книзі нотаток про виставку оцінки в цілому позитивні. З окремих зауважень відмітимо такі: 1) Треба такі виставки робити періодично; 2) „Представити обложки в большом количестве“; 3) „Одно пожелание—вынести обсуждение обложек массовой книги в цеха и колхозы“; 4) „Для сравнения дать оформление старых художников. Для того чтобы показать стремление старого художника и красного художника“.

На жаль, не всі з цих зауважень можна тепер же здійснити: 1) про улаштування періодичних виставок книжкової графіки в Луганському на майбутнє є певна договореність з робітниками Луганського книжкового колектора „Українського Робітника“. Вони обіцяли свою допомогу в цій справі; 2) Збільшити кількість обкладинок було неможливо через брак співробітників, що обслуговували б виставку, а також через недостатність експозиційної площі; 3) Винести виставку на заводи в Луганському, на жаль, було не можна через цілу низку об'єктивних умов на той самий брак вільного спеціального робітника при виставці; всю виставку обслуговував один чоловік; 4) Дати для порівняння оформлення старих художників думка була, але, на жаль, потрібного з педагогічного боку матеріалу в Харкові дібрати не пощастило.

Прикінцеві зауваження.

1) Відчувається потреба улаштувати періодичні виставки; великі—в Харкові, Києві, Одесі та менші—на периферії.

2) Потрібно досліджувати вплив обкладинки на читача та методи її застосування для просування книжки в маси. Для цього треба притягти бібліотечних робітників та книгарів у містах центральних та на периферії.

3) Підвищити відповідальність художників перед радянською громадськістю, обов'язково друкуючи прізвище митця, що оформлював книжку.

Д. Чужин.

Виставка робіт О. Кравченка.

Київ, маючи у себе давню традицію стародруків, уже на сьогодні пишеться низкою імен майстрів книги високої кваліфікації, що привернули до своїх творів увагу європейських мистецьких та музейних кіл.

Касіян В., Налепинська С., Рубан О., Цустовіт Г., Сахновська О., з одного боку і з другого — Усачів О., Юнг В., Плещинський І. складають київську ланку нової української графіки в широкому розумінні цього слова.

Київські видавництва і книжкові кола цінують поліграфічне майстерство, а мистецькі школи виховують і випускають нові кадри робітників друку. Таким чином виставка гравюри, офорту й малюнків Кравченка знайшла сприятливу атмосферу київських старих і нових традицій поліграфії.

Але твори Кравченка, цікаві для нас, як праці протилежної школи, протилежної традиції і до того ж, як твори художника, що зростав і розвивався в революційній обстанові, в самому радянському центрі в червоній Москві.

Продукція, що показана на виставці становить доробок авторів за десять років (1919—1929), як позначено в каталозі.

Навіть з поверхового погляду, для досвідченого ока, вся продукція виставки (200 номерів) говорить про серйозну школу, що її пройшов Кравченко у ряда навчителів. Але безпосередній і найміцніший вплив В. Фаворського, помітний на більшості Кравченкових робіт, особливо за перших часів захоплення його гравюрою.

Вплив Фаворського і власне в царині деревориту допоміг Кравченкові вийти на той шлях, що з нього давно зійшла деревляна гравюра, на шлях самовизначення її, як самодовлящего мистецтва, мистецтва книги і, станкової гравюри.

В часи свого занепаду дереворит перебував у стані безпритульного і, забувши про своє призначення, підроблявся під акварель, малюнок пером або мідорит.

Кравченко за вказівками Фаворського, крок за кроком, очищав дереворит від намулу занепадництва і нині подає цілком звільнену від залежності інших ділянок мистецтва, нову гравюру.

Див. „Страдиварій у своїй майстерні“ (1926). ілюстрації до оповідання В. Короленка „Сліпий музикант“ (1927).

Щодо технічних засобів... Кравченко винайшов свої власні прийоми. Лінія для нього є такий же важливий компонент, як і пляма. Серед простих чітких ліній, що в сумі дають пляму, він ріже складну хвилясту лінію, вносячи динамічність у композицію. Це оживляє однотонну площину гравюри, надає їй кольоритності і позбавляє сухости, яку ми подибуємо в працях його навчителя Фаворського.

Кравченко наскрізь кольоритний. Це є наслідок впливу школи К. Корвіна, в якого він студював малярство. Дерево у нього пахне першим зрізом дає відтиск своїх жилок, своїх шарів і на папері залишається деревом. Кравченко не вуалює, не ховає зайвим карбуванням дерева й може часом надміру динамізує його, впадаючи в металеві риси офорту.

Варто вказати ще на одну властиву авторові рису—його ліризм, але не банальний, не заязлений. Кравченко без сумніву любить природу. Так наприклад, він характерно для себе подає воду—рухливе работіння хвилює „Волга“ із серії „Життя жінки“ (1928); ілюстрація до „Вія“ М. Гоголя (1929).

Не менш любовно і характерно трактує він небо.

На цій невеликій виставці ми бачили біля двадцяти композицій із сонцем. Сонце, місяць і проміння це улюблені компоненти в його гравюрах, вони дають можливість художникові чимраз все цікавіше відмінити таку „банальну“ тему, як небо.

Як елементи світляного руху, Кравченко використовує з великим хистом проміння сонця, місяця, лихтарів, свічок і навіть лампадки.

Сучасний темп радянського будівництва без сумніву відбивається в різноманітній тематиці Кравченка.

Як ілюстратор він легко вловлює творчий пульс письменника і проймається його настроєм. Легко переймається епохою і фіксує руками сучасника: подію, типаж, архітектуру і весь той кімнатний і надвірний антураж, що власне і дає певну фізіономію певній добі.

Його ілюстрації до оповідання М. Гоголя „Портрет“ (1923—25) відтворено з протокольною точністю „очевидця“, так само, як і гравюри до творів Лескова (1926), у паризькому виданні: „Illustration“ і до фантастичних оповідань А. Чаянова (1926).

Всі вони тонко відбивають нюанси часу і характерність побуту.

Розглянемо окремі його праці. Продукція, що її експоновано на виставці, за технічною ознакою поділяється на дереворити, офорт і малюнок (італійський олівець, вугілля або акварели).

Превалює кількісно над усім—дереворит. Тематика у Кравченка—різноманітна, багата. Поруч із ілюстраціями він творить речі на цілком самостійні теми.

В першу чергу впадають в око речі, що репрезентують сучасність і просякнуті революційним патосом. До них належать гравюри: „Червона артилерія на позиціях“ (1923); серія з трьох гравюр на тему: „Паризька комуна“ (1924) й окрема композиція.—„Останні бої комуни в Парижі“ (1924), нарешті, найемоційніші—два варіанти: „Барикади“ (1925) і, майже мініатюрна гравюрка, жива, правдива і без банальності та шаблонності—„Ленін промовляє з балкона Моск. ради“ (1927).

До них треба ще додати сміливо трактовані два шкци (кольоровими олівцями та вуглем) до офорту „Боротьба“ (1927).

Всі ці названі праці являють собою зразки досконалої техніки. Пекельним полум'ям палає небо на гравюрі „Пожежа доків“ і крицево пружиняться лінії, малюючи гарматний вибух на — „Розстрілі комунарів“. А „Барикади“ — це живий шматок революційної Москви. Патос революції відчутно й зафіксовано, але, на жаль, на невеликих дошках. Такі патетичні мотиви хочеться бачити принаймні на аркуші ватману.

Від бурхливо-емоційних мотивів Кравченко переходить до елегійно-спокійних тем і дає такі гравюри, як „В дні жалю“ — „Тіло Леніна в Будинку Спілок“ і „Похорон“ (1924). Перший мотив повторено в техніці кольорової гравюри. Художник щиро перейнявся трагічним патосом моменту і втілив його в цих трьох гравюрах.

Не буде закінченою ця політично-сучасна серія, коли не згадаємо, ще такі праці: „Кремль“ два варіанти — гравюри (1923) і кольоровий офорт (1926): „Мавзолей Леніна“, також два варіанти (1925—1927).

Трохи осторонь стоять гравюри, що складають серію „В'язниці капіталу“ (1924), виконані для листівок на замовлення Модр'у. Жакні будинки, як і жакна своїми згадками „Стіна комунарів у Парижі“ декорована таблицями й обвішана вінками на пошану забитих за ідею комуні. На жаль, „Стіна комунарів“ у Кравченка ще тільки малюнок олівцем з натури, що його зробив художник під час подорожі за кордон 1929 року.

На нашу думку, варто було б художникові вернутися до цього мотиву і, пропустивши його через власне творче горнило, вилити емоційний твір в техніці офорту або деревляної гравюри.

Значне місце в продукції Кравченка належить циклові гравюр на тему „Життя жінки“ (1928). Всі вони одійшли від книжкового розміру і являються типовим витвором станкової гравюри, а тому дозволяють авторові виявити свої композиційні та технічні дані. Увесь цикл складають дев'ять гравюр. Перша з них — „Селянка — мати в дореволюційній Росії“. Композиція цієї дошки, явно криє в собі далекі від нас джерела стародруків та іконного малярства, але виконання її — нашого часу.

До тяжкої безнадійності доходить художнику у другій гравюрі „Безробітна“. Саму постать безробітної взято в переконливо-конкретній позі, чіткими глибокими контурами. Ця гравюра, щодо настрою, споріднює Кравченка з Касіяном В., з домінуючим мінором його дереворитів.

Далі йдуть гравюри: „Жнива“, „Ясла на фабриці“ — цікаві, як побутові картини.

Але на довше зупиняється наша увага на гравюрі — „Волга“. Композиція цієї дошки, на нашу думку, — не менш удатна, як і перша цього циклу. Цілий ряд площин, — характерна риса робіт Кравченка, — з'єднані у міцну конструкцію і переливаються чорними, білими плямами в повній гармонії. Щодо теми, то вона ілюструє один з найтяжчих жіночих промислів: вантаження барж.

Аналогічного настрою й інша праця Кравченка — „Пригнічення жінки на Сході“. Жінка нарівні з верблюдом навантажена, повна покори виконує непосильні „обов'язки“.

Гравюра „Спалювання чадру“ одриває від цієї картини невимовно ганебної експлуатації жінки Сходу і показує новий, небувалий до Жовтневої революції злам у психіці, у норові, у побуті. Спалити чадру — це знищити самий головний чинник, що закріплював і поневолював жінку на Сході.

Дві праці на теми: „За штахетами“ і „Дитячий будинок“ закінчують цей інтересний цикл гравюр, що разом творить монументальну поему — „Життя Жінки“.

Закінчуючи статтю, ми не можемо не згадати ще низки робіт Кравченка, що виявляють його, як досвідченого майстра. Так, наприклад, гравюри на по-довжному дереві.

Кращі з них—соковитий „Краєвид з косарями“ (1926), „Рибниці на Волзі“ (1924) і „Голова дівчини“ (1925).

Цікава обкладинка до книги Г. Шторма „Хо́да слона“ (1928) дає зразок сполучення двох технічних засобів поліграфії, а саме: лінориту з дереворитом. Тло ясної цинобри з визерунком літер художник виконав на ліноліюмі, а ма-люнок слона і додаткові літери вирізав на дереві і останнє витиснув на пер-шому, тобто дереворит на лінориті і тим досяг неабиякого ефекту.

Вдалась Кравченкові ще одна обкладинка до книги Новікова „Круглий год“. Тут уже приваблює сама композиція—легка, проста і не менш ефектна, ніж попередня.

Ще єсть на виставці ціла збірка екслібрисів та мініатюрних кінцівок, що вражають ювелірною виборністю. Взагалі, сліпучо-тонко ріже свої гравюри Кравченко, згадати хоча б ілюстрації до фантастичних оповідань Чаянова, де на одній дошці вкомпановано декільки сценки. При чому, головнішим, яскра-вішим моментом оповідання художник приділяє на дошці чільне місце, а вже навколо або поруч розташовує інші сцени, другорядні.

Виникає порівняння техніки гравюр і офортів Кравченка з технікою його малюнків. Італійським олівцем—краєвиди с. Влахернського, „Павловський парк“ і „Стіна комунарів у Парижі“, а чи акварелею—серія робіт з подорожі по Аме-риці, переважно краєвиди Нью-Йорку (1929). Ці праці викривають у Кравченкові художника з нервово-вразливим темпераментом.

В цілому ж малюнок Кравченка—імпресіоністичний. Такі ж його і портрети легкі, повітрові, але психологічні, портретні.

П'ять офортів „Нью-Йорк“ (1930) якісь напружено-урочисті, мальовничо-ба-гаті, кольоритні, як і більша частина робіт Кравченка. „Бродвей“, „Виробня Едісона“, „Бруклінський міст“, „Хмарочоси“ і „Сіті“ дають повну уяву веле-тенських перспектив дивацьких капіталістичних споруд Америки.

Зразків кольорової гравюри Кравченка подано на виставці тільки п'ять: згадана вище велика гравюра „В дні жалю“ (1924), „Париж-букіністи“ (1926), „Сергієво“ (1926) і знову „Париж“—два мотиви (1928). Три останні виконані в ліноліюмі. За кращі вважаємо „Париж-букіністи“—дереворит і „Париж ву-лиця“—лінорит.

Для всебічної ілюстрації своєї ерудиції в царині гравюри Кравченко виста-вив декільки робіт в техніці старої італійської школи.

На цьому ми закінчуємо свій, звичайно, не повний огляд виставки.

Виставка виявила Кравченка, як усталеного майстра з великим діяпазо-ном технічних і композиційних можливостей. Він знає матеріал і любить своє майстерство, в цьому запорука його майбутніх успіхів.

Не криємось, що хотіли б, щоб Кравченко не тільки на замовлення „Книго-спілки“ виконував ілюстрації до старого Гоголя, а підійшов би свідоміше до нової української культури, як то зробив у свій час Георгій Нарбут.

Юхим Михайлів.

ВИДАВНИЧА СПРАВА.

Реорганізація видавничої та книготорговельної справи на Україні.

Постановою Раднаркому УСРР від 21.VII 30 р. накреслено величезної ваги й значіння реорганізацію всієї видавничої та книготорговельної справи на Рад. Україні. В основному ця реорганізація в своїй принциповому і політичному змісті збігається з такою ж реорганізацією видавництва РСФСР, яка випередила в цьому УСРР на кілька місяців.

Реорганізація робить дальший крок наперед до державного об'єднання упорядкування і концентрації всієї видавничої справи, досі в значній мірі ще розпорошеної і дезорганізованої, не зважаючи на існування таких державних велетнів, як „ГІЗ“ та „ДВУ“, яким не може дорівнюватися в силі й обсягу роботи жодне видавництво буржуазних країн. Не зважаючи на майже цілковите удержавлення видавничої справи в Республіках Радянського Союзу, належному й потужному розвитку справи заваджало багато організаційних хиб, неспланованість і некоординованість цілого видавничого процесу, паралелізм та певна нездорова конкуренція поміж окремими державними, кооперативними та іншими видавництвами. Все це вносило в видавничу роботу певний елемент анархії так ворожого соціалістичному плануванню, затримувало темпи розгортання культурної революції, важливішою підмогою і двигуном якої є книжка Реконструктивна доба з її темпами та новими вимогами щодо темпів культурної роботи вимагає рішучої перебудови досить відсталой, не зважаючи на всі досюгочасні величезні успіхи, видавничої справи: гальмом культурної революції особливо в її масовій роботі, було і є відставання книжкової продукції, низький технічний рівень поліграфії, паперовий голод і загальна неурегульованість та неорганізованість цілої видавничої справи та окремих елементів, з яких вона складається.

Окрім сили самостійних і паралельних видавничих організацій, справ удезорганізували в великій мірі цілковита відірваність, неприпасованість та непідпорядкованість поліграфічної промисловості до завдань та інтересів видавництва, велика технічна відсталість цієї промисловості, а також величезна відсталість паперової бази і паперової промисловості. Негаразд з організаційного боку стояла справа і з книгорозповсюдженням, де стихія анархічної і часто зв'язаної з конкуренцією роботи різних організацій давала себе в знаки разом з комерційним, крамарським ухилом, цілком неприпустимим у цій важливій культурній роботі: „Книго-торгівля“ панувала над „книгорозповсюдженням“.

Весь сенс реорганізації видавничої та так званої „книготорговельної“ справи, що її оце переводиться після ухвали вищих партійних та радянських органів, полягає в наближенні одно до одного, об'єднанні в плановому керівництві всіх тих елементів й частин, з яких складається увесь складний процес продукування книжки та її розповсюдження. Кладеться край роз'єднаній, анархічній самостійності і зв'язаній з цим шкідливій дезорганізованості окремих складових частин книжкової й видавничої справи. Упорядкувати саму видавничу роботу та книгорозповсюдження, підтягнути поліграфію та папір до видавництв — ось чергове завдання, що назріло й повстало в цій справі, розв'язання якого стало умовою дальшого розгортання темпів культурної революції. Звідси ідея великого комбіната — концерна, що охоплював би та об'єднував в собі всю видавничу роботу і всі видавництва, книгорозповсюдження та поліграфічну і паперову промисловість. Зрозуміло, провести до кінця таку організацію складного концерна можливо лише поступово і тому реорганізація, що провадиться в РСФРР, як і в нас, робить покищо лише певний, але рішучий і велетенський крок до наближення справи до справжньої й остаточної реалізації концерна-комбіната. Так зокрема, паперова промисловість залишається ще поза об'єднанням, поліграфічна промисловість лише частково реорганізується і т. ін. Проте, шлях уже ясний, спрямовання взято певне і справа лише часу, організаційних та інших можливостей та доцільності, щоб поступово закінчити намічену реорганізацію.

Головна суть реорганізації полягає насамперед в об'єднанні розпорошених і роз'єднаних досі видавничих, книготорговельних та поліграфічних організацій. За постановою РНК утворюється Державне Видавниче Об'єднання УСРР (ДВОУ) До складу ДВО увіходять дев'ять типізованих видавництв, Книгоцентр та Управління Поліграфічними підприємствами, що обслуговують книговидавничу справу. Типізовані видавництва організуються намість теперішніх ви-

давничих організацій та з їх складових елементів, саме з універсального досі ДВУ, „Книгоспілки“, „Пролетарія“, „Українського Робітника“, „Радянського Селянина“, „Наукової Думки“, „Юрвидава“, „Культури“, „Укртеакіновидава“, „Укртехвидава“, „Вид. Фізкультури“. З універсалізмом та паралелізмом у видавничій роботі теперішніх видавництв покінчено остаточно; утворюються такі дев'ять державних типізованих видавництв: 1) Видавництво підручників (соц-вих, лікнеп, політосвіта) та педагогічної літератури; 2) Видавництво Технічної літератури, 3) Видавництво – Сільсько-господарської літератури, 4) Видавництво соціально-економічної літератури (включаючи літературу кооперативну юридичну й масову політичну), 5) Видавництво дитячої та юнацької літератури, 6) Видавництво художньо-мистецької літератури й графіки, 7) Видавництво літератури медичної та природознавства (теоретичного), 8) Видавництво літератури військової та фізкультури, 9) Видавництво професійно-робітничої літератури. Кожне з зазначених державних типізованих видавництв являє собою цілком закінчене самостійне видавниче підприємство, що діє на господарчому розрахункові і має свій окремий баланс, який увіходить до зведеного балансу ДВО, як його складова частина. Кожне видавництво діє на основі редакційних і промислово-фінансових планів, що їй затверджує управа ДВО, але в межах затверджених планів і кошторисів, а також встановлених ДВО принципів тиражної і калькуляційної політики, видавництва здійснюють свою діяльність цілком самостійно, відповідаючи за наслідки своєї роботи. Редакційну, видавничу роботу кожне видавництво провадить у контакт з відповідними установами і організаціями, погодивши з ними свої редакційні та утворивши при видавництві редакційну Раду з участю представників відповідних державних установ і громадських організацій.

На чолі кожного видавництва є Управа в складі Голови і відповідної кількості членів. Голова видавництва є завідувач видавництва, якого настановляє і звільняє НКЮ. Помимо основної мети, яка стоїть перед кожним видавництвом — організувати видання неперіодичних і періодичних творів з галузі літератури, що входить до кола діяльності видавництва, та притягати і організувати відповідні авторські сили для видання нових у даній царині творів — кожне типізоване видавництво має переводити масову роботу по вивченню читацьких інтересів і втягненню широкої радянської суспільності до справи утворення радянської книги, а також здійснювати належні заходи щодо пропаганди книги.

Кожне видавництво відповідає за стан і розвиток відповідних, періодичних видань у своїй галузі. Усі журнали, що існують, розподіляються поміж новими видавництвами; утворюються нові періодичні видання.

На сьогодні вже майже закінчено формування і організацію центральних органів і апаратів типізованих видавництв; на черзі організація редакційно-видавничих філій й представництв та остаточно переведення ліквідації дотеперішніх апаратів старих видавництв. Справа ця щодо принципів організації, структури і компетенції ред-видавничих представництв на місцях має найбільше значіння для Києва, де була досі найбільша філія ДВУ, досить сильна філія Книгоспілки, самостійні видавництва „Культура“ та „Укртеакіновидав“, і де в зв'язку з наявністю великих наукових, педагогічних, літературних і мистецьких кадрів та найбільшої поліграфічної бази й досі реалізувалось до 40% всієї книжкової продукції УСРР. Правління ДВО в цій справі ухвалило організувати на місцях самостійні представництва типізованих видавництв. У Києві є перспективи для організації представництв всіх дев'яти видавництв; на черзі остаточно переведення в життя цього настановлення. В справі книгорозповсюдження реформа полягає знов таки насамперед в об'єднанні і концентрації всієї так зв. книготоргівлі. Але цим не обмежується суть реорганізації: самий зміст роботи, зв'язаної з поширенням книги серед широких мас, перебудовується

і пересувається з звичайної досі торгівлі книгою в бік масової культурної роботи з книгою, пропаганди книги, активної політ- і культосвітньої роботи, навколо книги. Встановлюється два основних канали книгорозповсюдження: єдиний державний канал „Книгоцентр“ та кооперативний (споживча кооперація і „Книгоспілка“). „Книгоцентр“, як велика складова частина ДВО, як і типізовані видавництва, є велика всеукраїнська самостійна господарча одиниця зі своїм балансом і промфінпланом, що затверджує Правління ДВО. Книгоцентр концентрує всю досюгочасну книготорговельну діяльність старих видавничих організацій, як ДВУ, „Пролетарій“, „Укр. Робітник“, „Наук. Думка“, „Юрвидав“ і т. інш. Помимо гуртової і постачальної роботи (особливо щодо кооперації), Книгоцентр провадить також широке розповсюдження книги, головним чином, в великих міських та робітничих центрах, в зв'язку з чим матимемо мережу районних філій в кількості до 40 по Україні (переважно в Донбасі, Криворіжжі та районі Дніпробуду й Запоріжжя). Книготоргівлю Книгоцентр провадить, стараючись обслужити також диференційованого споживача книги. Крім універсальних книгарень, утворюється для цієї мети система типізованих книгарень з відповідним асортиментом літератури, як напр., книгарня соц. економічної літератури, технічної, дитячої, медичної і т. і. Щоб краще обслужити робітництво, утворюються на робітничих околицях районів універсальні книгарні, навколо яких розгортається розгалужена мережа стаціонарних та пересувних кіосків на підприємствах. Нарешті, у системі Книгоцентру запроваджуються колектори з книжковими розподільниками, завданням яких є робота бібліографічна та рекомендування книг і постачання бібліотекам відповідно обробленої та оформленої книги. Книгоцентр та його філії на місцях мають бюро інформації, пропаганди і популяризації книги.

Основну роботу розповсюдження книги, як уже сказано, в великих міських та робітничих центрах має провадити Книгоцентр. Проте, він не усуває в цих пунктах книготорговельного „ринка“ також і кооперацію, яка має провадити роботу поширення і наближення книги до робітничого споживача поруч з державною організацією „Книгоцентру“, не конкуруючи, а доповнюючи роботу останнього, використовуючи для цього увесь свій досвід обслуговування широких мас та свою розвинену мережу загальних крамниць, розподільників тощо. Особливо ж і спеціальною ділянкою роботи кооперації мусить бути вся величезна обсягом робота поширення книжки на сільські райони й на село.

Третя велика складова частина ново-утвореного Державного Видавничого Об'єднання (ДВО) є Управління тими Поліграфічними підприємствами, що обслуговують видавничу справу. Окрім слабости й технічної відсталости поліграфічної бази, величезним дефектом була відірваність цієї бази від інтересів і плянкової роботи видавництва. Приєднання книжкових друкарень до ДВО, об'єднання їх в окреме Управління, що входить до складу ДВО на таких же підставах, як типізовані видавництва та Книгоцентр, кладе край цьому ненормальному стану. Величезний розмір продукції, що мусить пропустити поліграф. підприємства ДВО виконаючи намічені видавничі пляни на 1931 р. (понад 900 мільйонів відбитків), показує підвищені вимоги до поліграфії та потребує величезного напруження, а разом належної організації поліграф. справи, її реконструкції та посиленого капітального будівництва й переустаткування. В даний момент ще не закінчено передачу намічених для поліграф. управління ДВО підприємств, список має затвердити Раднарком, але в основному до ДВО буде прилучено найбільші друкарні і заклади. Зокрема, за цієї ситуації висувається роля Києва, що має найбільшу поліграфічну базу для друкування книжок і на підприємства якого припаде не менше 50% всієї продукції типізованих видавництва ДВО. Передати до ДВО по Києву намічено, напр. такі підприємства, як 1-ша друкарня, 2-га, 3-тя, 5-та та Лаврська (Вуан-ДВУ), себто по суті весь кол. трест „Київ-Друк“.

Нарешті, щодо самої структури й організації ДВО, то слід зауважити лише, що статут про об'єднання формулює його мету, як „організацію, загальне керівництво та планування видавничою справою УСРР, розповсюдження друкованих творів, а також торгівлю допоміжним крамом (канц. та наочні приладдя“). ДВО перебуває у віданні НКО УСРР. ДВО складається з таких управлінь: 1) Типізовані видавництва (числом 9), 2) Іл'яново-економічне Управління, 3) Книгоцентр, 4) Управління поліграф. підприємствами, 5) Постачання, 6) Капітального будівництва, 7) Підготовки кадрів. Загальне керівництво ДВО належить Правлінню, що його призначає НКО в складі голови, двох заступників і членів Правління, завідувачів найголовніших управлінь та голів Правлінь найбільших видавництв.

Ів. Вр.

Український Науково-Дослідчий Інститут Книгознавства оголошує прийом аспірантів до секцій: Бібліографічної, Соціології книги та Історії книги.

1. До складу аспірантів зараховують осіб, що мають не більше 35 років.
2. Особи, що бажають вступити до аспірантури повинні подати до відповідного Інституту не пізніше 1-го січня 1931 р. такі відомості:

1) Заяву про бажання вступити до аспірантури, зазначивши до якої саме секції.

2) Дві анкети аспірантські.

3) Життєпис.

4) Документ про закінчення ВІІІ'у.

5) Рекомендацію від правління ВІІІ'у і профкому, якщо кандидат закінч. ВІІІ не більше як рік, у іншому разі рекомендацію від ВУК'у або Окрфілії профспілки і від адміністрації тієї установи, де працює кандидат.

6) Документ про військову службу.

7) Партійці мусять подати командировку від відповідної партійної організації

8) Хто немає в дипломі відмітки з укромви, мусять подати посвідку про знання укромви від держкурсів української мови.

9) Хто не знає ні одної чужої мови, повинен протягом першого року аспірантури засвоїти одну з них.

Увага: Особи, що не мають вищої освіти, але працюють на виробництві, або зарекомендували себе в галузі винахідництва, або своїми роботами виявили здатність до наукової праці та бажають вступити до аспірантури замість дипломів про закінчення ВІІІ'у подають характеристику своєї роботи від відповідних компетентних органів.

10) Прийом аспірантів відбувається за системою кольоквіяльних іспитів за фахом та з діалектичного матеріалізму.

Кандидати до аспірантури повинні подати до кольоквіяльної комісії роботу на тему, вказану Інститутом.

11) Кольоквіуми провадяться від 1 до 15 січня 1931 року.

ДРУКАРСЬКІ ПОМИЛКИ.

В попередньому числі журналу помічено такі важливі помилки:

На стор. 75 — підпис під малюнком слід виправити так: „Обкладинка Л. Хижинського“; на стор. 77 — підпис під малюнком слід виправити так: „Обкладинка Е. Пожарського“; на стор. 98, 10 рядок знизу пропущено слово: „брак“ (Він скаржиться на брак...); на стор. 100, 26 ряд. зверху надруковано: „Положення про іменні бібліотеки...“ слід—... про гмінні, б...; на стор. 101, 7 ряд. зверху, надрук. Дзіновський замість Дзіковський; на стор. 101, 21 ряд. знизу після слова „польським“ пропущено слово „Манчестером“; на стор. 101, 11 ряд. знизу надр. „Мединського“ замість „Ладинського“; на стор. 102, 5 ряд. після слова „галузів“ пропущено „праць“.

ÜBERSICHT DER AUFSATZE.

M. KOSCHARNIWSKY.

AUS DER GESCHICHTE DER ALTEN PAPIERFABRIKATION IN DER ČERNIGOWSCHCYNA.

Bis jetzt ist die Industrie der Hetmanschtschyna ungenügend erforscht, was aber die Papierfabrikation anbelangt, so sind auch noch keine Materiale gesammelt. Der Verfasser des vorliegenden Artikels hat sich die Aufgabe gestellt, sowohl das ganze gedruckte Material, das die Geschichte der alten Papierfabrikation behandelt, zu sammeln, als auch auf Grund der Archivmateriale die Geschichte der Papierfabrikation des Černigowerlandes in den Grenzen der ehemaligen Nowgorod-Siwersk und Černigower Gouv., wo die Mehrzahl der Fabriken und allem Ausseine nach alle Papiermühlen konzentriert waren, zu schildern.

Mit der Gründung und Verbreitung im XVI Jh. der Buchdruckerkunst in der Ukraine erscheinen hier eigene Papiermühlen. Bis jetzt sind uns in der Rechtseitigen Ukraine im XVI—XVII Jh. beiläufig acht Papiermühlen bekannt. Dennoch dürften es mehrere Papiermühlen gegeben haben, wie die Namen mancher Dörfer „Papiwnia“, die bis auf unsere Zeit erhalten sind, zeigen. Die Production war unansehnlich, so dass das Papier aus dem Auslande bezogen wurde. Dem Verfasser ist nicht gelungen in der gedruckten Litteratur Beweise dafür zu finden, dass diese Industrie nach der Revolution 1848 weiter bestand.

Bei der Erforschung der Archiv- und der gedruckten Materiale gelang es festzustellen, dass im Černigowerlande zur Zeit der Hetmanschtschyna 9—10 Papiermühlen existiert haben, wobei nur drei von ihnen dem ukrainischen Militäradel, die übrigen aber den Klöstern gehörten. Die Mehrzahl von ihnen in verhältnismässig ruhigen Jahren, d. h. nicht vor dem Ende des XVII Jh. gegründet worden.

Dem Aussehen nach erinnerte die damalige Papiermühle an eine Wassermühle, in deren Nähe sie gewöhnlich gelegen war, und bestand aus drei Abteilungen — Lumpenraum, „Warstube“ und Stampfenraum mit Stampfen auf einem oder zwei Rädern. Die Einrichtung war auch primitiv. Als Rohmaterial dienten Lumpen, die in Nachbardörfern gesammelt wurden. Nach den Papiermühlen der Kiewer Lawra um die Mitte des XVIII Jh. zu schliessen arbeiteten auf einer Papiermühle 1—3 qualifizierte Arbeiter. Die Meister waren gewöhnlich Einwanderer aus dem Westen, später aber auch Einheimische. Der Jahresarbeitslohn um die Mitte des XVIII Jh. schwankte zwischen 4—9 Rubel im Geld und 1—2 Rubel in Branntwein. Die Production war gering, von niedriger Qualität, so dass die Klöster, welche Besitzer von Papiermühlen waren, Papier für ihre Buchdruckereien kaufen mussten.

(Fortsetzung folgt).

D. LISSIČENKO.

KURZER ÜBERBLICK DER UKRAINISCHEN VERLAGSTÄTIGKEIT, DER PRESSE UND DES BUCHHANDELS in DER FRÜHEREN KATERINOSLAW-SCHCYNNA.

(Fortsetzung).

Der Artikel gibt einen kurzen Überblick der ukrainischen Verlagstätigkeit der früheren Katerinoslawschčyna von der dortigen Herausgabe des ersten ukrainischen Buches bis 1925. Der Autor erwähnt die ukrainische Presse, den ukrainischen Buchhandel wie in Dnjepropetrowsk, als auch auserhalb (in den Grenzen der Katerinoslawschčyna). Zum Schluss einige Worte über die Druckereien in Dnjepropetrowsk.

S. SREDINSKY.

RYTHME, SYMÉTRIE, PROPORTION DES PIÉCES IMPRIMÉES.

La haute importance du rythme, de la symétrie et de la proportionnalité dans les oeuvres d'art donna à l'auteur l'idée de se rendre compte s'ils ne jouent le même rôle dans l'art d'imprimer. Cette supposition fut pleinement confirmée par l'étude de cette art.

Le rythme (statique) consiste dans l'égalité des intervalles entre les lettres et les mots, celle des lettres—mêmes et de leur dessin, celle des intervalles entre les lignes, dans l'uniformité des pages qui forment des coupures rythmique de l'espace et du temps enfin dans l'articulation rythmique produite par les titres; nous trouvons tout cela dans les produits les plus accomplis de la presse universelle contemporaine, et premièrement celle des Etats-Unis et de France.

La symétrie s'accuse nettement dans la structure des lettres de l'alphabet latin; elle se manifeste non seulement à la première page portant le titre, mais aussi par la pagination, rubrication, par les proportions des marges de deux pages contiguës formant une unité, grâce à la ligne de démarcation appuyant la symétrie.

La symétrie nous apparait en se que dans la presse universelle le titre des gasettes se pose en haut et au milieu de la page, ainsi que dans la disposition des en-tête et des illustrations; enfin nous l'observons dans la maniere nouvellement acquise par la presse française de placer le titre du feuilleton au milieu, mais non au commencement du texte, ce qui se faisait auparavant.

La proportionalité qu'un identifie avec la loi de la section d'or se fait nettement voir dans la structure des lettres, la composition des premières pages portant le titre, dans la grandeur des marges et des en-tête; sur les feuilles des gasettes la proportionalité s'accomplit en la disposition des illustrations, la structure des en-tête; enfin, la hauteur de la ligne noire qui sépare le feuilleton du texte est presque toujours due à la section d'or. grâce à leur forme généralement rectangulaire.

A. TÜNEEWA.

BUCHMUSEEN IN WEST—EUROPA.

Autor gibt einen kurzen Überblick der Geschichte und Organisation der folgenden Museen: „Deutsches Museum für Buch und Schrift“ (Leipzig), „Gutenbergmuseum“ (Mainz), Gutenbergmuseum (Bern), Musée Plantin Moretus (Antwerpen), Musée du Livre (Brussel), Musée du Livre (Paris).

M. GUTMANN.

H. HOLBEINS ILLUSTRATIONEN ZUM „LOB DER NARRHEIT“.

Der Aufsatz behandelt die Geschichte des im Basler Kupferstich-kabinettt befindlichen Exemplars der „Laus Stultitiae“ von Erasmus von Rotterdam mit den originellen Randzeichnungen von Hans Holbein. Die Bekanntschaft des berühmten Humanisten und Satirikers Erasmus mit dem jungen Künstler, die in Basel verknüpft wurde, hatte zur Folge, dass ein Meisterwerk des grossen Gelehrten mit zahlreichen talentvollen Karrikaturen eines der grössten Künstler ausgestattet wurde. Im Aufsatz wird besonders der ideologische Zusammenhang der geistreichen Illustrationen mit dem Texte der genialen Satire betont: so wie es die Satire von Erasmus selbst tut, geisseln die leicht entworfenen Bilder die kirchlichen Missbräuche des Mittelalters, die Unwissenheit und hohle scholastische Weisheit der Theologen und Mönche, den Aberglauben des Volkes. Holbeins Randzeichnungen sind bemerkenswert nicht bloss als ein Denkmal der persönlichen Beziehungen zwischen ihm und Erasmus, der Verwandtschaft ihrer Geister, sondern auch als eine der ersten Holbeins Proben im Buchschmuck und Illustration.

З М І С Т.

Стор.

1. Кошарнівський, М.—З історії старої паперової промисловости на Чернігівщині	—
2. Лисиченко, Д.—Огляд української видавничої діяльності на колишній Катеринославщині. (Закінчення).	—
3. Срединський, С.—Теорія ритму будування книги й газети.	58
4. Тюнєєва, А.—Музеї книги в Західній Європі	77
5. Гутман, М.—Гольбейнові ілюстрації до „Хвали глупоті“	103

Miscellanea:

До історії цензурних правів 90-х років. <i>Т. Алексєєв.</i>	110
---	-----

Рецензії, огляди:

Diesch, K.—Katalogprobleme und Dezimalklassifikation <i>B. K.</i>	114
Termini d'uso nelle bibliografie dei periodici. Saggio compilato in 38 lingue—cura della dott. Olga Pinto. <i>В. Іванницький</i>	115
Trommsdorf, P.—Die Bibliotheken der deutschen technischen Hochschulen.— <i>М. С.</i>	116
Schlagwort—Repertorium zum Katalog der Weltkriegs-Sammlung. <i>Т. Алексєєв</i>	117
Wykaz drukow XY, XVI, i XVII w. znajdujacych sie w. Bibliotece Publicznej w Warszawy. Opracowal K. Kardaszewicz.— <i>О. Маслова.</i>	118
Biblioteki Wielkopolskie i Pomorskie. Praca zbiorowa pod red. St. Wierczynskiego <i>И. Залевський.</i>	121
По закордонних часописах.	126

Хроніка, реферати.

Бібліографія:

Інтернаціональні правила скорочувати назви періодичних видань.— <i>Т. А.</i>	130
--	-----

Бібліотекознавство:

Бюджет університетських бібліотек Англії. <i>Т. А.</i>	132
Шляхи міжнародного співробітництва бібліотек. <i>З.</i>	133
Об'єднання пруських довідкових закладів. <i>З.</i>	134

Мистецтво книги:

Виставка Ex—libris'ів УНИК“у.— <i>А. Артюхова.</i>	135
Пересувна виставка української книжкової графіки. <i>Д. Чужий.</i>	139
Виставка работ КРАВЧЕНКА. <i>Юж. Михайлів.</i>	141

Видавнича справа:

Реорганізація видавничої та книготорговельної справи на Україні. <i>Ів. Вр.</i>	144
Übersicht der Aufsätze	149

I N H A L T.

	S. S.
Koscharniowsky, M.—Aus der Geschichte der alten Papierfabrikation in der Černigowschčyna.	—
Lissičenko, D.—Kurzer Überblick der ukrainischen Verlagstätigkeit, der Presse und des Buchhandels in der früheren Katerinoslawschčyna.	—
Sredinsky, S.—Rythmus, Symetrie, Proportion der Drucksachen.	58
Tüneewa, A.—Buchmuseen in West-Europa.	77
Gutmann, M.—Holbeins Illustrationen zum „Lob der Narrheit“.	103

Miscellanea.

Alexeev, T.—Zur Sittengeschichte der Zensur in 1890 Jahren.	110
---	-----

Rezensionen. Überblicke.

Diesch, K.—„Katalogprobleme und Dezimalklassifikation“ <i>W. K.</i>	114
Termini d'uso nelle bibliografie dei periodici. Saggio compilato in 38 lingue a cura della dott. Olga Pinto. <i>W. Iwanizky.</i>	115
Trommsdorf, P.—Die Bibliotheken der deutschen technischen Hochschulen. <i>M. S.</i>	116
Schlagwort—Repertorium zum Katalog der Weltkriegs—Sammlung. — <i>T. Alexeev.</i>	117
Wykaz drukow XV, XVI i XVII w. znajdujących się w Bibliotece w Warszawie. Opracował K. Kardaszewicz.— <i>O. Masłowa.</i>	118
Biblioteki Wielkopolskie i Pomorskie. Praca zbiorowa pod red. St. Wierczynskiego. <i>I. Salewsky.</i>	121
Nach ausländischen Zeitschriften.	126

Chronique. Referaten.

Bibliographie.

Internationale Regeln für das Zitieren von Zeitschriften. <i>T. A.</i>	130
Bibliotekswissenschaft.	
Budget der Universitätsbibliotheken in England— <i>T. A.</i>	132
Internationale Zusammenarbeit der Bibliotheken.— <i>Z.</i>	133
Verband preussischen Beratungstellen.— <i>Z.</i>	134

Buchkunst.

Ex—libris—Ausstellung in Ukr. Wissenschaft. Institut für Buchkunde. <i>A. Artjuchova.</i>	135
Wanderausstellung der ukrainischen Buchgraphis. <i>D. Tschukin.</i>	139
Kraw. Kunstwerke—Ausstellung.— <i>Juch. Michailiw.</i>	141

Verlagsangelegenheiten.

Reorganisation der Verlags- und Buchhandeltätigkeit in Ukr. S.R.R. <i>Iw. Wr.</i>	144
<i>Übersicht der Autsätze.</i>	149

2000

Ціна: ~~20~~ 00

Ціна 1 крб. 50 к. (Р)

УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДЧИЙ ІНСТИТУТ КНИГОЗНАВСТВА

ПРИЙМАЄТЬСЯ ПЕРЕДПЛАТА НА 1930 РІК

(VIII рік видання)

на науковий часопис книгознавства

„БІБЛІОЛОГІЧНІ ВІСТІ“

ПРОГРАМА ЧАСОПISУ: Статті та інші праці з питань теоретичного та застосованого книгознавства: Теорія книгознавства, Бібліографія, Бібліотекознавство, Історія книги, Бібліофілія, Книжкова справа (видавнича, друкарська й книгарська) і т. ін. Рецензії. Хроніка бібліологічного життя України, СРСР та закордону.

Співробітники:

І. Айзеншток (Харків), О. Алексєєва (Москва), Т. Алексєєв, А. Артюхова, Д. Балика, П. Балицький, В. Барвінок, Л. Бяківський (Варшава), К. Благовіщенська (Москва), В. Боднарський (Москва), С. Боровий (Одеса), В. Борович (Харків), Іл. Борщак (Париж), Д. Вайнштейн (Одеса), В. Вайсблат, В. Вислоцький (Львів), А. Вияснівський, М. Возняк (Львів), І. Вугман (Одеса), І. Галактіонов (Ленінград), О. Гераклітов (Саратов), М. Годкевич (Харків), Е. Голлербах (Ленінград), М. Голубець (Львів), В. Данилевич, В. Данилів (Ленінград), А. Динга (Одеса), Вол. Дорошенко (Львів), Ол. Дорошкевич, В. Дроздовський (Ленінград), К. Дубняк (Харків), В. Дубровський (Харків), Ф. Ерст, М. Ієрусалимський (Одеса), Л. Жівний (Прага), Й. Залевський, В. Зданевич, М. Зеров, В. Іваницький, В. Іванушкін, В. Ігнатієнко, П. Іноземцев, Карпинський (Сміла), С. Клепиков (Москва), П. Клименко, С. Кондра, К. Копержинський, А. Козаченко (Харків), В. Комаров (Одеса), В. Кордт, Ів. Кривецький (Львів), Ів. Крипякевич (Львів), В. Кричевський, Ю. Кузнецова (Сталінград), В. Кульженко, М. Куфаєв (Ленінград), А. Лебідь, Д. Лишченко, О. Ліозина, М. Макаренко, О. Малєїн (Ленінград), А. Марголіна, К. Марцишевська (Москва), О. Маслова, С. Маслов, Юр. Меженко, Юх. Михайлів, М. Могилянський, В. Недавецька (Москва), акад. О. Новицький, М. Новицький, О. Орлоблін, Ів. Огієнко (Варшава), М. Орлов (Москва), Поль Отле (Брюссель), акад. В. Перетц, Г. Перлін (Сталінград), Єв. Перфецький (Братислава), Ф. Петрунь (Одеса), П. Попов, А. Попович, П. Потоцький, Я. Розанов, В. Романовський, М. Рубакін (Лозана), С. Рубінштейн (Одеса), М. Рудинський, Д. Рудченко (Харків), П. Рулін, М. Русінов (Москва), З. Савелова (Москва), В. Савонько (Ленінград), Іл. Свенціцький (Львів), А. Серєда, І. Сімановський (Менськ), С. Сірополко (Прага), Є. Сіпівський (Кам'янець-Подільський), В. Січинський (Прага), С. Таранущенко (Харків), М. Траченко, А. Троньєр (Майнц), М. Ульяновський (Москва), С. Уртель-Верчинський (Львів), І. Фаас (Одеса), О. Фомін (Ленінград), Л. Хавкіна (Москва), Н. Чепіга (Харків), Е. Шамурін (Москва), А. Шрам (Ляйпціг), М. Явіцький (Москва), М. Ясинський, М. Яшек (Харків) та ін.

Часопис виходить чотири рази на рік, розміром 8 друкованих аркушів кожне число.

В коморі редакції є „Бібліологічні Вісті“ за 1923 р., ч. 4—1 крб., за 1924 р. — 3 крб., за 1925 р. — 3 крб. 35 к., за 1926 р. — 3 крб., за 1927 р. — 3 крб., за 1928/9 ак. р. — 4 крб. Пересилка за рахунок редакції.

Адреса редакції: Київ, Пушкінська, 8, п. 8, тел. 17-43. Український Науково-Дослідчий Інститут Книгознавства.

Передплата з пересилкою: на рік 5 крб. Окреме число 1 крб. 50 к.

Справи передплати й поширення до редакції „Бібліологічних Вістей“ належить: з ними треба звертатись до Періодсектору Київської Філії ДВОУ, Київ, вул. Карла Маркса 2.